ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ 10 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1984 ΔΡΧ. 320

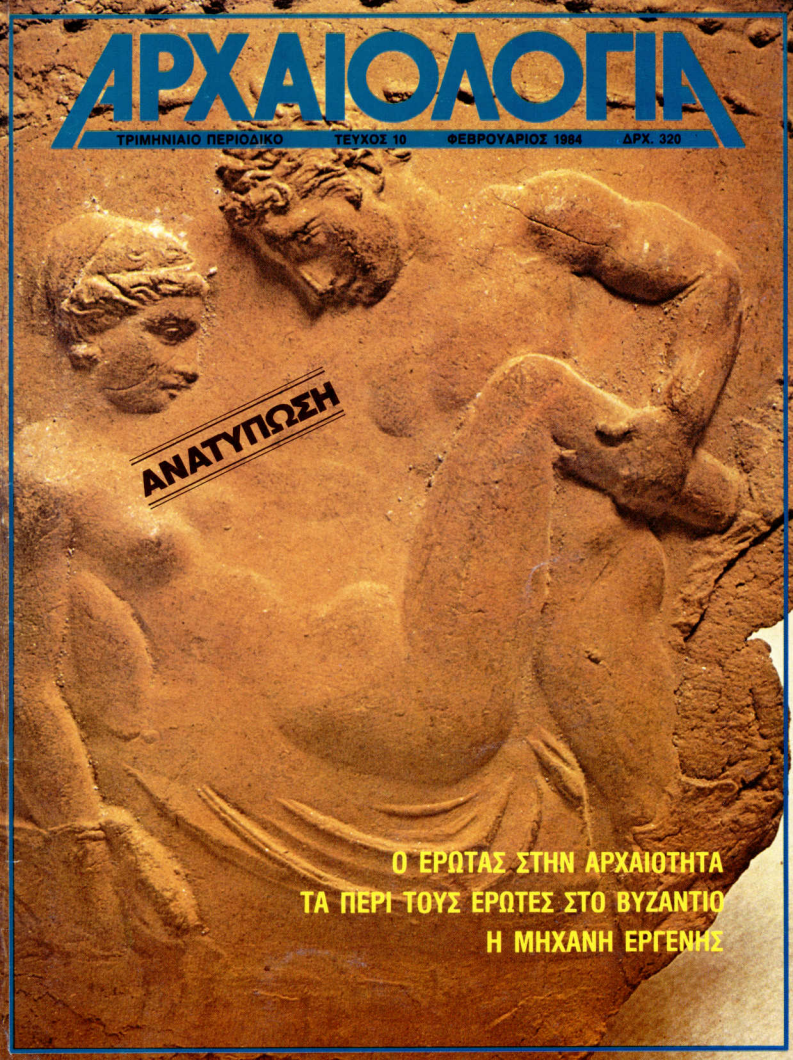

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ

Ο ΕΡΩΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥΣ ΕΡΩΤΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Η ΜΗΧΑΝΗ ΕΡΓΕΝΗΣ

Ι. ΣΥΚΟΥΤΡΗ:

Ἀπό τήν εἰσαγωγή στό «Πλάτωνος Συμπόσιο»

Ἡ προέλευσις τοῦ θεσμοῦ τούτου δέν μᾶς εἶν' ἐπακριβῶς γνωστή. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι εἶναι γέννημα τῆς ζωῆς τοῦ στρατοπέδου καί ὅτι ἀνήκει εἰς ἐποχάς μεταναστεύσεων καί νομαδικῶν περιπετειῶν πολεμικῶν στιφῶν, κατά τάς ὁποίας αἱ γυναῖκες λείπουν, ἤ εἶναι ἀριθμητικῶς ἀνεπαρκεῖς. Τ' ἀποδεικνύει ὄχι μόνον ἡ ἀναλογία πρός ἄλλους λαούς[1], εἰς τούς ὁποίους οἱ ἀρχαῖοι παρετήρησαν τήν ὕπαρξιν τοῦ ἐθίμου (τούς Γαλάτας καί τούς Γερμανούς), καί λαούς τῶν νεωτέρων χρόνων (θά ἀνέφερα τούς Τούρκους), ἀλλά καί τό γεγονός ὅτι καί κατάπτυκτα συνδέεται μέ τήν πολεμικήν ζωήν, τά στρατιωτικά καθήκοντα καί τήν γυμναστικήν[2]. Ἀλλά τό ζήτημα, δέν εἶναι ἄν μία φυσική ἀνάγκη ὡδήγησε καί ὁδηγεῖ πάντοτε εἰς διαστροφάς· αὐτό δέν εἶναι διόλου προβληματικόν. Τό πρόβλημα παρουσιάζεται, ἀπό τήν στιγμήν πού μία φυσική ἀνάγκη ἐξευγενίζεται, γεμίζει μ' ἐν ἀνώτερον πνευματικόν καί ἠθικόν περιεχόμενον ὅπως συνέβη μέ τόν παιδικόν ἔρωτα εἰς τούς Ἕλληνας, καί μόνον εἰς αὐτούς[3].

Καί ἀπό τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ προέλευσις τοῦ ἑλληνικοῦ παιδικοῦ ἔρωτος εἶναι σκοτεινή. Βεβαίως ὀρθή εἶναι ἡ παρατήρησις[4] ὅτι εἰς τό ἔθιμον αὐτό ὑποκρύπτεται ἴσως ἡ πρωτόγονος πίστις, ὅτι ἡ ἀνδρική δύναμις καί ζωτικότης δύναται νά μεταθιβασθῇ ἐκ τῶν ὡρίμου εἰς τόν ἀνώριμον διά πράξεως ὑλικῆς καί ὁρατῆς, πίστις εἰς τήν ὁποίαν καί ἡ ἀνθρωποφαγία στηρίζεται ἀκόμη. Ἀλλ' ἡ ἑρμηνεία αὐτή δέν ἐπαρκεῖ, νομίζω, νά ἑρμηνεύσῃ πλήρως τό φαινόμενον.

Διαπιστώνομεν μόνον, ὅτι ἐνωρίς ἐχρησιμοποιῆθη ὁ παιδικός ἔρως, διά ν' ἀναπτύξῃ τό αἴσθημα τῆς τιμῆς (αὐτό πού θά τονίσῃ ὁ Φαῖδρος εἰς τόν λόγον του), ἰδίως εἰς τόν πόλεμον. Εἰς τό βάθος ὑπόκειται ἡ ὀρθή ψυχολογική παρατήρησις, ὅτι ὁ ἐρωτισμός αὐξάνει πάντοτε εἰς τό ἀρσενικόν τήν μαχητικότητα καί δεκαπλασιάζει τάς δυνάμεις του. Οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν νά διηγοῦνται ἔνα πλῆθος σχετικῶν παραδειγμάτων[5]· ἀποτελοῦν τό καλύτερον ἐρμηνευτικόν ὑπόμνημα εἰς τούς λόγους τοῦ Φαίδρου καί τοῦ Παυσανίου. Ὁ Πλούταρχος λ.χ. μᾶς ἀναφέρει εἰς τόν Ἐρωτικόν του 761c τό παράδειγμα ἑνός πολεμιστοῦ, ὁ ὁποῖος εἰς τήν μάχην ὠλίσθησε καί ἔπεσε πρηνής· ὁ ἐχθρός ἦτον ἑτοιμος νά τόν κτυπήσῃ, καί ἐκεῖνος τόν παρεκάλεσε νά περιμένῃ ὀλίγον νά στραφῇ ὕπτιος, ὥστε νά μή τόν ἴδῃ ὁ ἐρωμένος του πληγωμένον εἰς τά νώτα. Εἰς τήν Χαλκίδα ἐδείκνυαν τόν τάφον τοῦ Θεσσαλοῦ ἱππέως Κλεομάχου, τόν ὁποῖον ὡς ἥρωα ἐθαψαν εἰς τήν ἀγοράν καί ἐλάτρευαν. Εἶχεν ἔλθει ὡς σύμμαχος τῶν Χαλκιδέων εἰς τόν περίφημον πόλεμον κατά τῆς Ἐρετρίας περί τοῦ Ληλαντίου πεδίου. Εἰς τήν μάχην οἱ Χαλκιδεῖς ἐπιέζοντο σοβαρά ἀπό τήν ὑπεροχήν τοῦ ἱππικοῦ τῶν ἀντιπάλων. Ὁ κίνδυνος ἦτο μεγάλος, ὅλοι ἐζητούσαν ἀπό τούς Θεσσαλούς ἱππεῖς νά ἐξορμήσουν. Ὁ Κλεόμαχος ἐρωτᾷ τόν ἀγαπημένον του, ἂν θά ἤθελε νά τόν ἐθλεπέ μαχόμενον, καί μετά καταφατικήν ἐκείνου ἀπάντησιν, ὁ Κλεόμαχος τόν παρακαλεῖ νά τοῦ φορέσῃ μέ τά χέρια του τό κράνος, τόν φιλεῖ καί ὁρμᾷ ὁλοταχῶς πρός τήν πυκνήν φάλαγγα τοῦ ἐχθρικοῦ ἱππικοῦ — διά νά μή γυρίσῃ. Ὅπως ὁ von Langenau τοῦ Rilke ἐκέρδισε τήν ἀθανασίαν καί τήν νίκην εἰς ἕνα μεθύσι ἡρωϊσμοῦ, ἔρωτος, θανάτου.

Ἀλλ' ὄχι μόνον διά τόν πόλεμον· διά κάθε εἶδους κοινωνικήν δράσιν εἶχεν ἀναχθῆ ὁ παιδικός ἔρως εἰς σημαντικόν παράγοντ' ἀγωγῆς σωματικῆς καί ψυχικῆς (ἡσαν τότε ἀκόμη ἀχώριστα τά δύο). Καί ἀκριβῶς ὁ παιδαγωγικός χαρακτήρ τοῦ παιδικοῦ ἔρωτος τῶν Ἑλλήνων ἀποτελεῖ τήν θεμελιώδη διαφοράν του ἀπό ἀνάλογα ὁμοφυλικά φαινόμενα ἄλλων ἐθνῶν καί ἄλλων ἐποχῶν[6].

Αἱ ἀξιώσεις, τάς ὁποίας εἶχεν ἡ ἀρχαία πόλις ἀπό τούς πολίτας της, ἦσαν μεγάλαι καί ποικιλώταται, καί τό πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου εἶχε καθολικωτέραν σημασίαν ἀπ' ὅ,τι σήμερον, ἰδίως εἰς πόλεις χωρίς τήν στρατοκρατικήν μονομέρειαν τῆς Σπάρτης καί τῆς Κρήτης, ὅπως αἱ Ἀθῆναι. Στρατιώτης νά γίνῃ καλός, τά ὅπλα νά χρησιμοποιῇ, εἰς τήν πειθαρχίαν καί τήν σκληραγωγίαν νά συνηθίσῃ, αὐτά ἡμοροῦσεν, εἰς τάς Ἀθήνας τούλάχιστον, νά μάθῃ ὡς νεοσύλλεκτος εἰς τάς περιπόλους τῶν ἐφήβων. Ἀλλά παντοῦ δέν εἶχεν εἰσαχθῆ ὁ θεσμός αὐτός· ἐχρειάζετο λοιπόν κάποιος νά τοῦ τόν διδάξῃ. Τό σῶμα τοῦ νά γυμνάσῃ εἰς τούς κόπους, νά τοῦ χαρίσῃ ἀρετάς καί ἐλαστικότητα, — δι' αὐτό ὑπῆρχαν τά γυμνάσια καί ὁ παιδοτρίβης· ἀλλά καί αὐτός ὄχι εἰς ὅλας τάς πόλεις. Ἀλλά τήν πνευματικήν καί ἠθικήν του ἀγωγήν ποῦ θά εὑρισκεν ὁ νέος; Ὡς ὁ αὐριανός πολίτης θά ἦτο ὑποχρεωμένος νά ἔχῃ γνώμην, ὑπεύθυνον γνώμην, δι' ἕνα πλῆθος ζητημάτων ἐξωτερικῆς καί ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, νομικῶν, οἰκονομικῶν, πολεμικῶν, καί ὡς μέλος τῆς ἐκκλησίας νά ἐκλέγῃ μεταξύ τῶν ἀντιτιθεμένων γνωμῶν, νά ψηφίζῃ στρατηγούς, διπλωμάτας, ἀξιωματικούς κλπ. Ἔπρεπε νά ἔχῃ κάποιαν πεῖραν τῆς κρατούσης νομοθεσίας, διά νά ἡμπορῇ νά φερθῇ ὡς μάρτυς, ὡς διάδικος χωρίς τήν θοήθειαν δικηγό-

ρου, ὡς δικαστής ἀϋριον, ὅταν θά τόν ἔφερεν ὁ κλῆρος, εἰς μίαν δύσκολον ποινικήν ἢ πολιτικήν ὑπόθεσιν. Βραδύτερον ὁ κλῆρος ἢ ἡ ψῆφος τῶν συμπολιτῶν του θά τόν ὡριζαν μέλος τῆς βουλῆς, ὅπου διεξῆγοντο λεπταί διπλωματικαί διαπραγματεύσεις, διαχειριστήν τῆς δημοσίας περιουσίας, ἐπιστάτην εἰς τήν ἀνέγερσιν καί διακόσμησιν τειχῶν, ναῶν, δημοσίων οἰκοδομημάτων, μέλος ἐπιτροπῆς πρός ναυπήγησιν στόλου, κριτήν εἰς τούς δραματικούς ἀγῶνας, πλοίαρχον πολεμικοῦ σκάφους (τριήραρχον), διευθυντήν γυμναστηρίου, διπλωματικόν ἀπεσταλμένον, ἀξιωματικόν, ὑπουργόν (στρατηγόν). Δι' ὅλα αὐτά τί γνώσεις ἐχρειάζοντο καί τί πεῖρα τῶν ἀνθρώπων καί τῆς ζωῆς, ἀν ἐπρόκειτο καί στοιχειωδῶς ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τάς προσδοκίας τῶν ἐκλογέων του!

Ἀλλά καί εἰς τήν ἰδιωτικήν του ζωήν, ἔπρεπε πολλά νά γνωρίζῃ. Τούς τρόπους τοῦ φέρεσθαι πρῶτον καί τούς κανόνας τῆς εὐπρεπείας, ὥστε νά εἶναι μετριόφρων ἀλλ' ἀκατάπληκτος, ψύχραιμος καί ἐτοιμολόγος, ἀλλ' ὄχι ἀπότομος καί ὑπερόπτης, εὐγενής ἀλλ' ἀταπείνωτος, εὐτράπελος ἀλλ' ὄχι χυδαῖος. Ἔπειτα ἔπρεπε τό πνεῦμα του νά ἔχῃ καλλιεργημένον, ὥστε νά παρακολουθῇ καί νά κρίνῃ μίαν τραγῳδίαν τοῦ Σοφοκλέους, μίαν μουσικήν σύνθεσιν τοῦ Τιμοθέου, μίαν φιλοσοφικήν συζήτησιν μέ τόν Σωκράτη, νά διαβάζῃ τά βιβλία τοῦ Ἀναξαγόρου, ν' ἀπολαυῇ ἕνα ἄγαλμα τοῦ Φειδίου, νά ἔχῃ μερικάς στοιχειώδεις γεωγραφικάς καί ἱστορικάς γνώσεις, νά ἡμπορῇ ν' ἀνοίγῃ τό στόμα του χωρίς νά λέγῃ ἀνοησίας, νά συνεισφέρῃ, ἐνεργόν καί αὐτός μέλος τῆς συντροφιᾶς, κάτι εἰς ἕνα συμπόσιον. Καί πρός τούτοις ἔπρεπε νά εἶναι εἰς θέσιν νά διαχειρίζεται τήν περιουσίαν του, νά εὑρίσκῃ διέξοδον εἰς τάς δυσκόλους στιγμάς τῆς ζωῆς καί νά ἔχῃ ἀφ' ἑτέρου τό ἀπαραίτητον ἤθος ἑνός χρηστοῦ πολίτου καί ἑνός εὐσεβοῦς ἀνθρώπου ἀπέναντι τῶν θεῶν, τῆς πατρίδος, τῆς οἰκογενείας του, τῶν συμπολιτῶν του, νά γνωρίζῃ τίμια νά ζῇ καί ὡραῖα ν' ἀποθνήσκῃ. Ὅλ' αὐτά μαζί καί ἄλλα πολλά ἀπαρτίζουν ὅ,τι ὁ ἀρχαῖος ὠνόμαζεν ἀρετήν, ὅ,τι ἀπετέλει τόν ἐσωτερικώς καί ἐξωτερικώς τέλειον ἄνθρωπον, τόν καλόν κἀγαθόν.

Ἀπό ποῦ καί πῶς θά τ' ἀποκτοῦσεν ὁ νέος; Ἔνα μεγάλον μέρος (πάντως ὄχι τό ὅλον) ἀποκτᾷ σήμερον ὁ νέος εἰς τό σχολεῖον. Εἰς τήν Ἀρχαιότητα ὅμως καί αἱ ἀξιώσεις ἦσαν περισσότεραι καί σχολεῖα ἀνώτερα δέν ὑπῆρχαν· μόλις τόν 4ον αἰῶνα ἱδρύθησαν, καί αὐτά μέ τελείως διαφορετικήν ἀποστολήν. Ἔτσι ὁ ἐφηβος τήν μόρφωσίν του ἔπρεπε νά ζητήσῃ εἰς τήν κοινωνίαν μέσα. Ἐχρειάζετο λοιπόν ἕναν ἢ περισσότερους ἀνθρώπους πεπειραμένους, πού θά τόν εἰσαγάγουν, θά τόν χειραγωγήσουν εἰς τά δυσχερῆ, θά τόν προστατεύσουν ἀπό κινδύνους, θά τοῦ δημιουργήσουν προσωπικάς γνωριμίας καί κοινωνικάς σχέσεις, πού θά ἠμποροῦσαν πρό παντός, εἴτε οἱ ἴδιοι εἴτε δι' ἄλλων, νά τοῦ μεταδώσουν γνώσεις καί γνώσιν τῆς ζωῆς καί τῶν ἀνθρώπων, ὅ,τι μέσα των ἐκεῖνοι εἶχαν ἀποθηκεύσει ὄχι ἀπό θεωρητικήν διδασκαλίαν τόσον, ὅσον ἀπό τήν ζωντανήν παράδοσιν τῆς κοινωνίας καί ἀπό τήν προσωπικήν των πεῖραν τῶν ταξιδιῶν, τῶν συναναστροφῶν, τῶν παθημάτων των. Θά τόν ὡδηγοῦσαν ἐπίσης νά θλέπῃ τό νόημα τῶν γεγονότων γύρω του καί νά συνάγῃ συμπεράσματα καί διδάγματα ἐξ αὐτῶν.

Τό ἔργον αὐτό θά ἡμποροῦσε θέβαια ν' ἀναλάθῃ καί ἀνελάμβανε πολλάκις ὁ πατέρας, καί δέν ὑπάρχει ζήτημα ὅτι ἕνας πατέρας ἀφωσιωμένος εἰς τά παιδιά του εἶναι εἰς θέσιν νά ἐξασκήσῃ ἐπίδρασιν ἰσχυράν εἰς τήν διαμόρφωσίν των, κυρίως διότι ἔχει ἕνα σπουδαῖον μέσον: τήν καθημερινήν ἐπικοινωνίαν εἰς ὅλας τάς ζωής τάς περιπτώσεις. Ἀλλ' ἡ ἐπίδρασις αὐτή εἰς ἕναν ἐφηβον, καί δή εἰς ἕναν ἀρχαῖον ἐφηβον, δέν πρέπει νά ὑπερτιμᾶται. Πρῶτον διότι γενικῶς εἰς σπήν Ἀρχαιότητα ἡ οἰκογένεια ὡς παράγων ἀγωγῆς δέν εἶχε τήν σημασίαν, πού ἔχει εἰς τήν χριστιανικήν κοινωνίαν. Ἤτον ἔνας πολιτικός καί οἰκονομικός δεσμός εὐδιάλυτος καί ἀτελής, χωρίς τήν ἱερότητα τοῦ μυστηρίου, ὁπου παιδιά διαφόρων γάμων, πολλάκις καί νόθα, ἀνετρέφονο, ἀπό κοινοῦ ἀπό γυναῖκας ἀμορφώτους καί ἀπό δούλους, ἐνῷ ὁ πατέρας δέν ἀφιέρωνεν εἰς αὐτά, ἐφ' ὅσον τούλαχιστον ἦσαν μικρά, τήν προσοχήν του, σπανίως δέ πάντως τάς καλυτέρας του ὥρας — δέν ἔμενεν ἄλλωστε πολύ εἰς τό σπίτι. Ἔπειτα ὑπάρχει γενικῶς εἰς τάς σχέσεις τῶν γονέων πρός τά παιδιά πολλή συμπτωματικότης. Λείπει τό αἴσθημα ὅτι σύ μόνος σου ἐδιάλεξες τόν πατέρα σου ἢ τά παιδιά σου, τό στοιχεῖον τῆς ψυχικῆς συγγενείας, τήν ὁποίαν αἰσθάνεσαι ἠθικῶς ἀνωτέραν, ὅταν εἶναι πράξις τῆς ἐλευθέρας, ἀλλά καί ὑπευθύνου σου διαγνώμης, συμφώνου μέ τήν ἰδιοσυγκρασίαν σου, συμφώνου πρό παντός μέ ὅ,τι μέσα σου ἔχεις ὡς ἰδεῶδες[1]. Ἰδιαιτέρως διά τόν ἐφηβον — καί τό εἴχαν λεπτότατα παρατηρήσει οἱ Ἕλληνες — ἔρχεται καιρός, πού ὁ πατέρας ἔχει τήν ὑποχρέωσιν ν' ἀποσύρεται ἀπό τό προσκήνιον τῆς ζωῆς του, χωρίς φυσικά νά τόν χάνῃ ἀπό τά μάτια του. Τοῦ ὑπενθυμίζει πολύ, καί μέ τήν ὑπαρξίν του ἀκόμη, ὅτι ἤτο κάποτε μικρό παιδί — κάτι διά τό ὁποῖον ἐντρέπεται σχεδόν ὁ ἐφηβος. Οὔτε ὁ ἴδιος ἄλλωστ' εὔκολον εἶναι νά συνηθίσῃ νά μήν ἀντικρύζῃ εἰς τόν ἐφηβον τῆς σήμερον τό μικρό παιδί τῆς χθές. Ἐξ ἄλλου εἰς τήν ἡλικίαν αὐτήν ὁ ἐφηβος ζητεῖ τά ἰδανικά του (καί μόνον μέ τό ἀντίκρυσμα ἑνός ἰδανικοῦ εἶναι νοητή ἡ ἀγωγή) εἰς τά μακρινά καί τ' ἀσυνήθιστα, καί φυσικά ἐνσαρκωμένα εἰς ὡρισμένα πρόσωπα. Ὁ πατέρας ὅμως εὑρίσκεται πολύ κοντά του, ἔχει τριθῆ πολύ εἰς τήν καθημερινήν του πεῖραν, ἢ ὥστε νά ἔχῃ τήν αἴγλην τοῦ νέου· ἔχει παρουσιάσει εἰς τό παιδί του συχνά πολλάς μικρότητας (καί ἀς μήν εἶναι μικρότητες ἠθικαί· ἀς εἶναι μόνον μικρολεπτομέρειαι τῆς καθημερινῆς πεζότητος), ἢ ὥστε νά τοῦ γίνῃ ἰδεῶδες, πού νά τόν ἱκανοποιῇ. Τοῦ λείπει ἡ ἀπόστασις.

Σημειώσεις

1. Διά τούς πρωτογόνους λαούς ἔχει συγκεντρώσει παραδείγματα πολλά ὁ ἐθνολόγος Ed. Westermarck, Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe. Γερμαν. μετάφρ. τοῦ L. Katscher τόμ. 2 (Leipzig 1909) σ. 767-91.

2. Ἔπειτα παρατηρεῖται, ὅτι εἶναι πολύ περισσότερον περιωρισμένον εἰς τάς ἑλληνικάς ἐκείνας χώρας, εἰς τάς ὁποίας ἔλαβε μεγίστην διάδοσιν ὁ θεσμός τῶν ἑταιρῶν, ὅπως εἰς τήν Ἰωνίαν.

3. Ὁμοίως προθληματικόν εἶναι ὄχι ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐχρησιμοποίησε τήν στέγην ἑνός σπηλαίου ἢ μιᾶς καλύθης, διά νά προστατευθῇ ἀπό τήν βροχήν καί τό ψῦχος, ἀλλ' ὅτι ἀπό τήν καλύθην ἐπροχώρησεν εἰς τόν Παρθενῶνα καί ὅτι μέ τήν κατοικίαν συνέδεσε τάς θαθυτέρας ἠθικάς ἐννοίας τῆς οἰκογενειακῆς ἑστίας καί τῆς ἱερότητος της.

4. Τήν ἀνέπτυξεν εἰς ἕνα περίφημον ἄρθρον του εἰς τό Rheinisches Museum 62 (1907) σ. 438-475 ὁ E. Bethe.

5. Ἕνα νόστιμον ἐπεισόδιον διηγεῖται καί ὁ Ξενοφῶν περί τοῦ Ὀλυνθίου λοχαγοῦ Ἐπισθένους (Ἀνάθ. 7, 4,7-11).

6. Ἑνικῆς ἀλλωστε οἱ ἀρχαῖοι ὡς πρός τόν ἔρωτα ἐπρόσεχον περισσότερον τό συναίσθημα παρά τό ἀντικείμενον, ἐνῷ ἡ χριστιανική ἀντιλῆψις πιστεύει ὅτι τό ἀντικείμενον εἶναι ἐκεῖνο πού θά ἠμποροῦσε νά ἐξαγνίσῃ κάπως τό ἐνστικτον καί τό αἴσθημα: π.χ. ὄχι ἀν ὁ ἔρως καθ' ἑαυτόν εἶναι δυνατός, εἰλικρινής, γνήσιος, ἀλλ' ἀν στρέφεται πρός τήν νόμιμον σύζυγόν σου λ.χ., τότε εἶναι ἠθικός.

7. Αὐτό τό αἴσθημ' ἀναπτύσσεται καί ὅταν ἔχῃς μεταξύ τῶν διδασκάλων σου νά διαλέξῃς. Δι' αὐτό μόνον ὅπου ἡ δυνατότης ἐπαφῆς μέ περισσοτέρους διδασκάλους ὑπάρχει, δημιουργοῦνται καί γόνιμοι δεσμοί μαθήτων πρός αὐτούς.

Ο ΕΡΩΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ: Κοινωνικά σχήματα

Γλυκόπικρος ἔρως, ἔρως πού εἶναι ἀδύνατο νά τοῦ ξεφύγει κανείς, Ἔρως κυρίαρχος πού γεννήθηκε ἀπό τό Χάος, ἀπό κτίσεως κόσμου, Ἔρως δημιουργός τῶν Ὀρφικῶν πού ξεπηδᾶ χωρίς γενεαλογία μέσα ἀπό τό πρωταρχικό αὐγό, Ἔρως ὁ φτερωτός πάρεδρος τῆς Ἀφροδίτης. Ἡ πολλαπλότητα καί ἡ ποικιλία μορφῶν μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται αὐτός πού γιά τούς Ἕλληνες ἐνσαρκώνει τή δύναμη τοῦ ἔρωτα εἶναι δηλωτικές τῆς ἐξέχουσας θέσης του μέσα σέ ἕναν πολιτισμό καί ἕνα σύστημα σκέψης βαθιά σημαδεμένα ἀπό τήν ἐρωτική ἔλξη. Ἀλλά ὁ ἔρωτας δέν εἶναι μονάχα μιά ἰδέα μέ κεντρική λειτουργία μέσα στό σύστημα μέ τό ὁποῖο ἀναπαριστᾶ ἡ ἑλληνική κοινωνία τίς καταβολές της καί τή δραστηριότητά της. Τόν θλέπουμε στήν πράξη, μέσα ἀπό τίς περιγραφές πού μᾶς δίνουν οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες γιά τή σεξουαλική τους ζωή. Ἔτσι ὁ Ἔρως γίνεται ἕνα ἀπό τά κύρια στηρίγματα τοῦ πλέγματος τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού ἑδραιώνουν αὐτά τά σεξουαλικά ἤθη μέσα στήν πολυμορφία τους.

Claude Calame

Καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τῆς Λωζάνης

Ἀκόμα καί ἄν οἱ πηγές μας ἀποτελοῦνται ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀπό φιλολογικά κείμενα πού συνεπάγονται μιά ἰδιαίτερη τοποθέτηση μέσα ἀπό μιά κοινωνική πραγματικότητα πού θά θέλαμε νά ἐννοήσουμε, ἀρκοῦν γιά νά διαγραφεῖ ἀβρά τό περίγραμμα μιᾶς κοινωνιολογίας τῶν σεξουαλικῶν καί ἐρωτικῶν σχέσεων τῶν Ἑλλήνων. Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά θυμήσουμε τήν ἄποψη τοῦ Μ. Γκοντελίέ (Godelier) πού, στήν ἀνάλυση τῶν δομῶν τῆς ἐξουσίας μιᾶς φυλῆς τῆς Νέας Γουινέας, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ σεξουαλικότητα ἀποτελεῖ μιά μορφή θεώρησης τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί ταυτόχρονα συνιστά ἕναν τρόπο πραγμάτωσης τους!.

I. Ἀπό τήν ἐφηβεία στήν ὡριμότητα

Γιά νά σκιαγραφήσουμε μιά σύντομη ἱστορία τοῦ ἔρωτα στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὁ πιό ἁπλός τρόπος εἶναι σίγουρα νά ἀκολουθήσουμε τό νῆμα τῆς Ἀριάδνης πού μᾶς προσφέρουν οἱ διάφορες φάσεις τῆς σεξουαλικῆς ἐξέλιξης, ἀπό τήν ἐφηβεία ὡς τήν ὡριμότητα τοῦ ἐνηλίκου, ἐξετάζοντας συγχρόνως καί τούς θεσμούς πού τίς καταξιώνουν.

1. Ἐφηβικοί θεσμοί

Στήν Ἑλλάδα συμβαίνει σάν αὐτή ἡ ἴδια ἡ γλώσσα νά εἶχε προσδιορίσει τή σχετική μή διαφοροποίηση τῶν σεξουαλικῶν χαρακτηριστικῶν πού καθορίζουν, σύμφωνα μέ τή γνώμη τῶν σύγχρονων φυσιολόγων καί ψυχολόγων, τήν περίοδο τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ἕνας μοναδικός ὅρος *παῖς* ὑποδηλώνει τόσο τά κορίτσια ὅσο καί τά ἀγόρια — τό γένος καθορίζεται ἀπό τό ἄρθρο — ὅμως μέ τήν ἐφηβεία ὅλα ἀλλάζουν. Ἀκόμη κι ἄν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *παῖς* γιά τοὺς ἐφήβους, τά νέα κορίτσια καί ἀγόρια ἀποτελοῦν ἀπό γλωσσολογική καί κοινωνική σκοπιά ξεχωριστές ὁμάδες: *Παρθένοι* καί *κόραι* ἀπό τή μιά μεριά, *κοῦροι, ἐήθεοι, μειράκια, νεανίσκοι* ἤ *ἔφηβοι* ἀπό τήν ἄλλη. Ὁ τελευταῖος αὐτός ὅρος ὑποδηλώνει σαφῶς τόσο τήν ἐφηβεία μεταξύ δεκαέξι καί δεκαοκτώ ἐτῶν, ὅσο καί ἕνα ἀπό τά φυσικά χαρακτηριστικά της, τή μεταβολή τοῦ ἐφηβαίου.

Ἡ γλώσσα ὅμως δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ὁ πιστός καθρέφτης μιᾶς κοινωνικῆς δομῆς. Πραγματικά, τόσο στήν ἀρχαϊκή Σπάρτη ὅσο καί στήν ἑλληνιστική πόλη τά ἀρσενικά παιδιά χωρίζονται ἀπό τήν οἰκογένειά τους ἀπό τά ἑπτά τους χρόνια. Εἴτε πρόκειται γιά τή σπαρτιατική ἀγωγή εἴτε γιά τήν ἰδιωτική ἀγωγή τῆς κλασικῆς Ἀθήνας ἤ γιά τίς ἑλληνιστικές σχολές, οἱ δύο βασικοί πόλοι τῆς ἀγωγῆς τῶν Ἑλλήνων παραμένουν ἀναλλοίωτοι: Γυμναστική παιδεία, πού ἐνοεῖται ὡς ἡ ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν καί πνευματικῶν ἀρετῶν καί μουσική παιδεία πού σημαίνει γενικά μύηση στίς τέχνες τῶν Μουσῶν.

Ἔτσι ὁ νεαρός Ἕλληνας περνοῦσε τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ καιροῦ του στό γυμνάσιο καί εἰδικότερα στήν παλαίστρα. Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό πλαίσιο ἔχουμε τίς πρῶτες μαρτυρίες τῆς ἀνάπτυξης τῆς σεξουαλικῆς του ζωῆς. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τά ἀρχαϊκά γκράφιτι τῆς Σαντορίνης, χαραγμένα στό βράχο, κοντά στό στάδιο, πού συχνά ἐπικαλοῦνται ὡς μάρτυρα τόν Ἀπόλλωνα. Δέ μένει καμιά ἀμφιβολία γιά τίς ὁμοφυλοφιλικές σχέσεις πού διατηροῦν οἱ ἀφιερωτές μέ τά πρόσωπα στά ὁποῖα ἀπευθύνεται ἡ ἀφιέρωση καί πού ἀναπτύσσονται στά πλαίσια τῆς γυμνικῆς παιδείας.

Τήν ἴδια ἀτμόσφαιρα καί ἀνάλογο περιεχόμενο μέ αὐτό τῶν γκράφιτι μαρτυροῦν καί ἀναφορές τοῦ Ἀριστοφάνη γιά τή συνάντηση τῶν νέων καί τή γοητεία πού ἀσκεῖ ἡ παλαίστρα στήν κλασική Ἀθήνα.

Οἱ ἀναρίθμητες ἀνθρώπινες παραστάσεις (ἀγγεῖων) πού συγκέντρωσε πρόσφατα ὁ Ντόβερ (K.J. Dover), τοποθετοῦν τίς ἐκφράσεις αὐτῆς τῆς δύναμης τοῦ ἔρωτα τῶν ἐφήβων στά πλαίσια τῶν γυμνικῶν ἀσκήσεων ἀλλά πρό παντός, μᾶς πληροφοροῦν γιά τήν ἡλικία τῶν συντρόφων τῶν πρώτων αὐτῶν ἐρωτικῶν σχέσεων. Συνήθως παριστάνουν ἕναν ἄνδρα πού ἀπό τά γένια του καταλαβαίνουμε ὅτι εἶναι ὥριμος, δίπλα σέ ἕναν ἔφηβο τοῦ ὁποίου τό σῶμα καί τό πρόσωπο φανερώνουν τά πρῶτα σημάδια τῆς ἐφηβείας. Ὅταν ἡ παράσταση συνοδεύεται ἀπό ἐπιγραφή, ὁ νεαρός συχνά χαρακτηρίζεται ὡς *παῖς*. Ἡ ὁμοφυλοφιλική σχέση ὑπάρχει λοιπόν ἀνάμεσα σέ ἕναν ὥριμο ἄνδρα καί ἕναν ἔφηβο — ἴσως νά ἔπρεπε νά χρησιμοποιήσουμε ἐδῶ τόν ὅρο παιδεραστία. Πρόκειται γιά σχέση ἀσύμμετρη, ὁ μεγαλύτερος τῶν συντρόφων ἔχει τή θέση τοῦ ἐραστῆ καί ὁ νεότερος αὐτή τοῦ ἐρωμένου. Πρόκειται λοιπόν γιά σχέση ἐρωτικῆς ἔλξης μέσα ἀπό τήν ὁποία ὁ ὥριμος ἄνδρας, γοητευμένος ἀπό τή φυσική ὁμορφιά τοῦ ἐφήβου, ὅπως μᾶς δείχνουν τά γκράφιτι καί οἱ ἐπιγραφές τῶν ἀγγείων πού συχνά ἀναφέρουν τό *κάλλος* τοῦ ἐρωμένου, ἐκφράζει τόν ἔρωτά του γιά τόν *παῖδα*. Ἄν καί ἀσύμμετρη, ἡ ὁμοφυλοφιλική σχέση πού γεννιέται στά γυμνικά πλαίσια δέν εἶναι μονόπλευρη: Μία ἀττική ἐπιγραφή μοιάζει νά δείχνει τήν ἀφοσίωση τοῦ ἐρώμενου γιά τόν ἐραστή του καί πάνω ἀπό ὅλα τήν αἰτία τῆς ἀφοσίωσης αὐτῆς: Τήν ἀνδρεία. Ὁ ἔφηβος ἀγαπέται γιά τήν ὁμορφιά του, ἀντίστοιχα, ὁ ἐρώμενος ἀγαπᾶ τόν ἐραστή του γιατί ἔχει τήν κατ' ἐξοχήν ἀνδρική ἀρετή, τήν ἀνδρεία.

Ἀλλά ὑπάρχει καί κάτι παραπάνω: Ὁ Πλάτων, στό Συμπόσιο, δείχνει τόν Ἀλκιβιάδη πού προσπαθεῖ νά τραβήξει τήν προσοχή τοῦ Σωκράτη γιά νά ἐπωφεληθεῖ τῆς διδασκαλίας του. Εἶναι ὁ ἴδιος ὁ νεαρός Ἀθηναῖος πού καταφεύγει σ' αὐτή του τή νεανική ὁμορφιά γιά νά θέλξει αὐτόν πού θέλει νά κάνει ἐραστή του.

Πρῶτα στό γυμνάσιο καί κατόπιν στά συμπόσια συνάπτονται, στήν Ἑλλάδα, οἱ σχέσεις ἀνάμεσα σέ ἐραστές καί ἐρωμένους. Μέσα ἀπό τήν ἐρωτική ἑπομένως σχέση, γίνεται προσπάθεια νά δημιουργηθεῖ δεσμός δασκάλου πρός μαθητή. Ὁ ἔρωτας τοῦ ἐραστῆ πρός τόν ἐρώμενο συνοδεύεται ἀπό τό πρότυπο συμπεριφορᾶς καί γνώσης πού ὁ πρῶτος προσφέρει στόν δεύτερο. Θά ἔπρεπε βέβαια νά πολλαπλασιάσουμε τά παραδείγματα πού μᾶς προσφέρει ὁ Πλάτων καί νά ξαναδιαβάσουμε, ἰδιαίτερα, ὅλο τό Συμπόσιο: Ὁ ἔρωτας γιά τό νεαρό σῶμα γίνεται γνώση τῆς ὁμορφιᾶς καί μέσω αὐτῆς φτάνει κανεῖς στή γνώση τοῦ Ὡραίου.

Δέν πρόκειται ὅμως γιά ἀμιγές παιχνίδι διανοούμενων. Ὄχι μόνο ἕνας θωμός μέ ἀγαλμα τοῦ Ἔρωτα ἀρισκόταν μπροστά στήν εἴσοδο τῆς Ἀκαδημίας ἀλλά ἡ ἀριστοκρατική ἀγωγή καί κατόπιν ἡ κλασική γενικότερα, ἐκφράζονται μέσα ἀπό τίς ὁμοφυλοφιλικές σχέσεις ἀνάμεσα σέ ὥριμους ἄνδρες καί ἐφήβους. Ἄς μήν ξεχνᾶμε τά ἀναρίθμητα διδάγματα πού ἀπευθύνει ὁ Θέογνις στό νεαρό φίλο του Κύρνο, ἀνάμεσα στίς ἐρωτικές του ἐξομολογήσεις. Ἀκόμα θά πρέπει νά ἀναφέρουμε τό σπαρτιατικό ἐκπαιδευτικό σύστημα πού ὁ Πλούταρχος ἀποδίδει στή λυκούργεια νομοθεσία. Μέσα σ' αὐτήν τήν πραγματική θεσμοποίηση τοῦ ὁμόφυλου ἔρωτα, ὁ ἐραστής ἐμφανίζεται τόσο σά δάσκαλος τοῦ ἐρωμένου του ὅσο καί σάν ἐγγυητής τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν καί τῶν γνώσεων πού πρέπει νά ἀποκτήσει ὁ ἐρώμενος μέσα ἀπό τή σχέση τους. Ὁ ἔρωτας ἑνός ἐνήλικου γιά ἕνα ἀγόρι εἶναι ὁ ἔρωτας τῆς γνώσης καί τῆς ἀρετῆς.

Ὁ ἑνήλικος θά κάνει τά πάντα ὥστε ὁ ἀγαπημένος του νά ἀποκτήσει τίς ἀρετές αὐτές. Ἀπό τή μεριά του, ὁ νέος θά βοηθήσει τόν ἐραστή του στήν πραγματοποίηση τῆς ὑποχρέωσής του. Στό πλαίσιο αὐτό ἡ ἐρωτική σχέση γίνεται αἰσθητή σάν μιά ἀλλαγή: Ἡ δύναμη τοῦ ἔρωτα πού πηγάζει ἀπό τόν ἐρώμενο πλήττει τόν ἐραστή δίνοντάς του ἠθική ὁρμή. Δεχόμενος ἀπό τόν ἀγαπημένο του τήν ἐρωτική παρότρυνση, ὁ ἐραστής πραγματώνει τόν ἔρωτά του μέσα ἀπό τή μετάδοση τῶν ἀρετῶν πού ὁ ἴδιος ἀποπνέει καί πού ὁ ἐρώμενος φιλοδοξεῖ νά ἀποκτήσει. Μέ τόν τρόπο αὐτό συνδέονται ἡ ὁμοφυλοφιλική καί ἡ παιδευτική σχέση.

Τά ποιήματα τῆς Σαπφοῦς στή Λέσβο ἤ τοῦ Ἀλκμᾶνος, πού ἀπευθύνονταν στούς χορούς τῶν νέων κοριτσιῶν τῆς Σπάρτης, δείχνουν ὅτι, στήν ἐφηβική ἡλικία τους, τά κορίτσια γνώριζαν — τουλάχιστον στήν ἀρχαϊκή ἐποχή — τίς ἴδιες παιδευτικές σχέσεις μέσα ἀπό ὁμοφυλοφιλικούς δεσμούς εἴτε μέ μιά νεαρή κοπέλα εἴτε μέ μιά ὡριμότερη γυναίκα. Τό πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης αὐτῆς πού δημιουργεῖται μέσα καί ἀπό τίς ἐρωτικές σχέσεις δέν ἔχει καμιά ἀντιστοιχία μέ τό δημόσιο χαρακτῆρα τοῦ γυμνασίου. Ἡ ἐκπαίδευση αὐτή πραγματοποιεῖται μέσα στίς χορικές ὁμάδες πού σχημάτιζαν τά νέα κορίτσια, χορεύοντας καί τραγουδώντας σέ διάφορες θρησκευτικές γιορτές, σχετικές μέ τή μύηση.

Ἄν δίνεται μεγαλύτερη ἔμφαση, ὅσον ἀφορᾶ τά κορίτσια στήν ἐφηβική τους ἡλικία, στή φυσική ἀρμονία παρά στήν ἠθική τελειότητα, αὐτό συμβαίνει διότι ἡ ὁμορφιά ἐναρκώνει γιά τή γυναίκα τή δύναμη νά ξυπνᾶ τόν ἔρωτα καί νά καλεῖ τόν ἄντρα στή σεξουαλική ἐπαφή ὅταν πιά ἡ γυναίκα ὁλοκληρώσει τήν ἐκπαίδευσή της. Ἡ δύναμη τοῦ ἔρωτα ἐπεμβαίνει ὄχι μόνο στή νόμιμη καί ἑτερόφυλη σχέση πού ἐπισφραγίζει ὁ γάμος, ἀλλά καί στή δυνατότητα τῆς ὁλοκληρωμένης γυναίκας νά δίνει τή ζωή σέ μέλλοντες πολίτες. Κατά τρόπο παράδοξο, ἡ γυναικεία ἐκπαίδευση ἀπέναντι στήν ὁμορφιά μέσω τῆς ὁμοφυλοφιλικῆς σχέσης, ἔχει γιά στόχο τήν προετοιμασία γιά τό γάμο καί γιά μιά ἀπό τίς κυριότερες γιά τούς Ἕλληνες λειτουργίες του, τή γέννηση παιδιῶν. Μέ τήν ἐκπαιδευτική της λειτουργία, ἡ ἐφηβική ὁμοφυλοφιλία εἰσάγει στήν ὥριμη ἑτεροφυλοφιλία, καί ὅπως ἀπέδειξε ἕνας ἐρευνητής τῆς ἐθνοψυχιατρικῆς, οἱ Ἕλληνες ἀνέπτυξαν καί χρησιμοποίησαν στόν πολιτιστικό χῶρο, ἕνα χαρακτηριστικό τῆς διφορούμενης ἐφηβικῆς σεξουαλικότητας. Ὁ περίφημος «ἑλληνικός ἔρως» πρέπει νά ἐννοηθεῖ ὡς προπαιδευτικός τόσο τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἐρωτικοῦ συναισθήματος στίς «φυσιολογικές» σχέσεις πού συνιστοῦσε ὁ γάμος, ὅσο καί στήν ἄσκηση τῶν ἀρετῶν του ὡριμου ἀνθρώπου, δηλαδή τοῦ *καλοῦ κἀγαθοῦ* γιατί ἡ φυσική ὁμορφιά καί ἡ πνευματική τελειότητα ἦταν ἀδιαχώριστες.

Ἡ ἐρωτική μύηση μέσα ἀπό ὁμοφυλοφιλικές σχέσεις, ἀνάμεσα σέ ἄτομα τῆς ὥριμης ἡλικίας καί σέ ἐφήβους πλέκει μιά σειρά σχέσεων πού θεσμοποιοῦνται στά πλαίσια τοῦ γυμνασίου ἤ τῆς χορωδιακῆς ὁμάδας καί ἔχουν γιά σκοπό τή διάπλαση μελλοντικῶν πολιτῶν καί τήν ἀναπαραγωγή τῆς πόλης.

2. Ὁ γάμος

Ἡ ὥριμη ἡλικία χαρακτηρίζεται γιά τόν ἄνδρα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἀπό τήν ἰδιότητα τοῦ πολίτη καί τήν ἔνταξή του στό στρατό. Γιά τή γυναίκα ἡ ὡριμότητα ἐξαρτᾶται ἀπό τήν «τελετή περάσματος» πού εἶναι ὁ γάμος. Πολλά κείμενα ὑπάρχουν πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά σχηματίσουμε μιά εἰκόνα τοῦ πῶς γινόταν μιά τελετή γάμου τήν κλασική ἐποχή καί ἰδιαίτερα στήν Ἀθήνα. Ἡ ἱεροτελεστία τοῦ γάμου μᾶς δείχνει τήν πραγματική μετατροπή σέ κοινωνικές σχέσεις, πού ὑφίστανται, μέ τήν εὐκαιρία αὐτή, οἱ ἐρωτικές σχέσεις.

Τήν προηγούμενη τοῦ γάμου οἱ μνηστευμένοι συναντιόνταν γιά τήν τελετή τοῦ λουτροῦ, λουτρό πού τό νερό του ἔφερναν ἀπό ἕνα ποτάμι ἤ μιά ἱερή πηγή. Ὁ ἐξαγνισμός τοῦ λουτροῦ συνοδευόταν ἀπό ἄσματα τοῦ *ὑμεναίου* (νυφιάτικα τραγούδια) πού ὑπογράμμιζαν κάθε στάδιο τῆς τελετῆς τοῦ γάμου. Σύμφωνα μέ τά ὅσα μᾶς λένε οἱ ἀρχαῖοι, αὐτή ἡ συνήθεια σκοπό εἶχε τήν ἐξιλέωση προκειμένου νά γεννηθοῦν ὁμορφα παιδιά. Αὐτός εἶναι, γιά τούς Ἕλληνες, ἕνας ἀπό τούς σκοπούς τῆς τελετουργίας τοῦ γάμου καί τῆς κατάληξής του. Στό σημεῖο αὐτό ἐπεμβαίνει καί ἀρθρώνεται ἡ προθλημματική τοῦ ρόλου τοῦ ἔρωτα στή νόμιμη ἕνωση.

Παράλληλα μέ τόν ἐξαγνισμό τῶν νεονύμφων, ἀπό τό νερό, ὁ πατέρας τῆς μνηστῆς προσφέρει, τήν ἴδια μέρα, θυσία στούς θεούς Δία καί Ἥρα Τελείους, τήν Ἀρτεμη, τήν Ἀφροδίτη καί τήν Ἥρα Πειθώ. Αὐτό τό σύμπλεγμα τῶν θεῶν συμβολίζει, μέ τόν καλύτερο τρόπο, μέσα ἀπό τό πεδίο δικαιοδοσίας τοῦ καθένα τους, τίς δυνάμεις πού ἐπεμβαίνουν, σύμφωνα μέ τίς δοξασίες τῶν Ἑλλήνων, στό γάμο. Ἡ Ἀρτεμις συμβολίζει, φανερά, τήν ἐφηβεία πού ἐγκαταλείπουν οἱ μνηστευμένοι. Ὁ Δίας καί ἡ Ἥρα Τέλειοι ἐνσαρκώνουν συγχρόνως, τήν ὡριμότητα τῶν νεονύμφων καί τήν νόμιμη πλευρά τῆς ἕνωσής τους μέσω τοῦ γάμου. Ἡ Ἀφροδίτη ἐπεμβαίνει ὄχι μόνο ὡς προστάτης τῆς σεξουαλικότητας ἀλλά καί σάν δύναμη τῆς γονιμοποίησης — πού τή χαρακτηρίζει — ἐνῶ ἡ Πειθώ δείχνει, μέ τήν παρουσία της, πῶς ὁ γάμος δέν εἶναι μονάχα μιά ἁπλή ἕνωση δύο ἀνθρώπων ἀλλά ὅτι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στούς μνηστευμένους πλέκονται κάτω ἀπό τό ἄστρο τοῦ θέλγητρου.

Ἡ μνηστή βρίσκεται στό κέντρο τῆς τελετῆς τοῦ γάμου γιατί αὐτή, περισσότερο ἀπό τό μνηστήρα της, ζεῖ ἕνα πέρασμα, μιά ἀλλαγή κατάστασης.

Πρῶτο θῆμα αὐτῆς τῆς διαδρομῆς πού εἶναι συνδεδεμένο μέ τήν κατάσταση πού ἐγκαταλείπει ἡ κοπέλα: Τό πατρικό της σπίτι ὅπου ὀργανώνεται ἕνα συμπόσιο. Μέσα ἀπό μιά σειρά θρησκευτικῶν τελετῶν, αὐτό τό γεῦμα τοῦ γάμου ὑπογράμμιζε, στήν Ἀθήνα τουλάχιστον, ἡ παρουσία ἑνός ἀρσενικοῦ παιδιοῦ πού εἶχε ἀκόμα καί τούς δυό του γονεῖς (*παῖς ἀμφιθαλής*) πού περνώντας ἀνάμεσα στούς καλεσμένους κρατώντας ἕνα τελετουργικό σκεῦος (λίκνον) μέ ψωμί ἔλεγε τά παρακάτω λόγια: «ξέφυγαν τή δυστυχία, θρῆκαν κάτι καλύτερο» (*ἐφυγον κακόν, εὗρον ἀμεινον*). Αὐτή ἡ ρήση σίγουρα ἀναφέρεται στό πέρασμα πού οἱ μνηστευμένοι ζοῦν τή στιγμή αὐτή, οἱ μνηστευμένοι πού ἀφήνουν τήν παλιά τους ζωή, τή δεμένη μέ τήν παιδική ἡλικία καί τήν ἐφηβεία, γιά νά περάσουν σέ μιά νέα κατάσταση, αὐτή πού συνδέεται μέ τή ζωή τῆς ὡριμης ἡλικίας. Δίκιο ἔχει ὁ Ζηνόθιος πού σ' αὐτή τήν τελετή βλέπει ἕνα δεύτερο συμβολικό ἐπίπεδο πού ὁρίζει τό σημαντικό περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ χωρίου: Μέσα ἀπό αὐτή τήν τελετουργική συνήθεια οἱ μνηστευμένοι ἐκφράζαν τήν ἀρνησή τους στόν ἄγριο τρόπο ζωῆς πού χαρακτηρίζει τήν παλιά τους (προηγούμενη) ζωή, πρός ὄφελος τῆς πολιτισμένης τροφῆς (*ἥμερον*) τοῦ ἡμερου τρόπου, πού διακρίνει τή νέα τους κατάσταση. Ἡ ἀντίθεση ἀγριότητα / πολιτισμός εἶναι πράγματι ἕνας ἀπό τούς κύριους ἄξονες τῆς σημαντικῆς πά-

νω στόν ὁποῖο ἀρθρώνεται ἡ ἀπεικόνιση τοῦ περάσματος ἀπό τήν ἐφηβεία στήν ὡριμότητα. Μέσα ἀπό αὐτή τή σκοπιά, τό ψωμί ποῦ φέρει τό παιδί, προϊόν καλλιέργειας δημητριακῶν, ἀποτελεῖ τό σύμβολο τῶν ἀξιῶν τοῦ πολιτισμοῦ — ποῦ εἶναι δεμένες μέ τήν κατάσταση τῆς παντρεμένης γυναίκας, δηλαδή μέ αὐτή τής παραγωγοῦ ζωῆς καί τής δεμένης μέ τό σπίτι. Μέ τίς πολιτιστικές του συνειρμικές παραστάσεις ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τά φύλλα ἀκάνθου καί τούς καρπούς τῆς δρυός μέ τά ὁποῖα εἶναι πλεγμένο τό στεφάνι ποῦ φορᾶ τό παιδί καί ποῦ συμβολίζουν τή διατροφή ποῦ προηγήθηκε τῆς εἰσαγωγῆς τῆς καλλιέργειας.

Τό πέρασμα ποῦ συμβολίζεται ἀπό τά στοιχεῖα ποῦ περιγράψαμε πιό πάνω, πραγματοποιεῖται, μέ τήν στενή ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀπό τήν πομπή ποῦ μετά τό γεῦμα τοῦ γάμου, ὁδηγεῖ τή μνηστή ἀπό τό σπίτι τοῦ πατέρα της στό σπίτι τοῦ συζύγου της. Ἤδη ὁ Ὅμηρος καί ὁ Ἡσίοδος μᾶς δίνουν ζωντανές περιγραφές τῶν χορῶν καί

Λεβῆς γαμικός μέ παράσταση πομπῆς γάμου. Τό τελευτουργικό αὐτό ἀγγεῖο χρησίμευε στή μεταφορά τοῦ νεροῦ γιά τό καθαρτήριο λουτρό τῶν μελλονύμφων.

τῶν νυφιάτικων τραγουδιῶν ποῦ συνόδευαν ἑτοῦτη τήν πομπή: Ὁ χορός ποῦ τά ἐκτελεῖ, συχνά ἀποτελεῖται ἀπό νεαρές συντρόφους τῆς συζύγου. Ἀπό τή μεριά τῆς μνηστῆς ποῦ κάθεται σέ μιά ἄμαξα ποῦ σέρνουν, κατά προτίμηση βόδια, τό μέρος αὐτῆς τῆς τελετῆς ὑπογραμμίζεται ἀπό συνήθειες ποῦ δείχνουν μιά σειρά σημαντικῶν ἀλλαγῶν. Ἡ μέλλουσα σύζυγος, ποῦ στό νυφιάτικο δεῖπνο βοηθιέται ἀπό τή *νυμφεύτρια*, μιά φίλη της, τώρα κάθεται δίπλα σέ ἕναν συγγενή ἤ φίλο τοῦ συζύγου της. Θά ἐννοήσουμε καλύτερα τίς ἀξίες ποῦ περιβάλλουν τήν ἰδιότητα τοῦ *παρόχου* ἀν προσθέσουμε ὅτι στό γάμο ποῦ σφραγίζει τούς Ὀρνίθες τοῦ Ἀριστοφάνη, ὁ Ἔρως εἶναι αὐτός ποῦ κρατά τή θέση ἑτούτη στόν παραδειγματικό γάμο τοῦ Δία καί τῆς Ἥρας: Παράνυμφος καί πάνω ἀπ' ὅλα ἐγγυητής τῆς δύναμης τοῦ ἔρωτα μέ τήν παρουσία του δίπλα στή νύφη, τή στιγμή ποῦ αὐτή ἐγκαταλείπει τό πατρικό της σπίτι καί τίς φιλενάδες της. Μέ τή θοήθεια τοῦ ἔρωτα πραγματοποιεῖται τό νομικό πέρασμα ἀπό τήν οἰκογένεια τῆς μνηστῆς σ' αὐτήν τοῦ συζύγου. Ὡραῖο παράδειγμα «περάσματος» σέ ἐπίπεδο χωρικό, παράδειγμα τοῦ ἀξώματος τοῦ «ἀνδρικοῦ χώρου» ποῦ στήν Ἑλλάδα ὅπως καί ἀλλοῦ, κυριαρχεῖ στή συζυγική σχέση.

Στήν παρουσία τοῦ ἔρωτα καί στήν ἀλλαγή οἰκογενειακοῦ δικαίου προστίθεται, μέσα στήν πομπή ποῦ ἀποτελεῖ τή *νυμφαγωγία*, ἕνας νέος συμβολισμός τοῦ περάσματος στόν πολιτισμένο τρόπο ζωῆς τῆς καλλιέργειας δημητριακῶν καί τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν ποῦ ὑποδηλώνει.

Πραγματικά, ἡ σχάρα γιά κριθάρι ποῦ φέρει ἡ νεαρή μνηστή στή διάρκεια αὐτῆς τῆς πομπῆς παραπέμπει τόσο στή μελλοντική της ἀσχολία μέ τό μαγείρεμα, ὅσο καί στό χῶρο τῶν δημητριακῶν ποῦ στήν Ἑλλάδα ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτόν τῆς παντρεμένης γυναίκας.

Ἡ ὑποδοχή τῶν νεονύμφων στην *ἑστία* τους μέ *«καταχύσματα»*, ξερά σύκα καί γλυκίσματα, σημαίνει, σύμφωνα μέ ἕνα ἔθιμο ὑποδοχῆς κοινό στήν κλασική Ἑλλάδα, τήν ἔνταξη τῆς γυναίκας στό νέο της περιβάλλον. Τό καλωσόρισμα στό σπίτι ἀκολουθεῖ ἡ εἴσοδος στό νυφιάτικο δωμάτιο καί ἡ ἴδια ἡ τελείωση τοῦ γάμου τελετουργοποιεῖται. Ἄς μήν ξεχνᾶμε ἀκόμη ὅτι τό δωμάτιο φύλαγε θυρωρός, φίλος τοῦ συζύγου, οὔτε καί τά τραγούδια τοῦ γάμου ποῦ ἐκτελοῦσαν φιλενάδες τῆς νύφης, οὔτε τό γεγονός ὅτι ἡ ἕνωση τοῦ ἀνδρα καί τῆς γυναίκας δέ μποροῦσε νά πραγματοποιηθεῖ ἀν ἡ νέα σύζυγος δέν ἔτρωγε ἕνα κυδώνι. Αὐτή ἡ συνήθεια, ποῦ πιθανώς ἐπικυρώθηκε ἀπό ἕνα νόμο τοῦ Σόλωνα, μᾶς παραπέμπει γιά ἄλλη μιά φορά, στό χῶρο τοῦ ἔρωτα, μιᾶς καί τό φρούτο αὐτό ἀπό παράδοση ἀφιερώνεται στήν Ἀφροδίτη καί εἶναι φορέας τῆς δύναμης τοῦ ἔρωτα.

Τέλος, τό πρωί ποῦ ἀκολουθοῦσε τή νύχτα τοῦ γάμου, ἔξω ἀπό τό νυφιάτικο δωμάτιο, τραγουδοῦσαν τραγούδια ποῦ σκοπό εἶχαν νά ξυπνήσουν τό ζευγάρι. Τά τραγούδια αὐτά πρός τιμή τοῦ Ὑμεναίου, ποῦ ὑπογράμμιζαν τήν κάθε φάση τῆς τελετῆς τοῦ γάμου, εἶναι πολύ σημαντικά ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἔρωτα.

Ὁ Ὑμεναῖος θεωρεῖται γιός μιᾶς Μούσας καί τοῦ Ἀπόλλωνα ἤ τοῦ Διόνυσου καί τῆς Ἀφροδίτης. Οἱ δύο αὐτές παραδόσεις ὡς πρός τήν καταγωγή τοῦ ἥρωα τόν τοποθετοῦν στά σημεῖα τομῆς τοῦ κόσμου τῆς ἐφηβείας μέ αὐτόν τῆς σεξουαλικῆς ὡριμότητας. Σύμφωνα μέ ἄλλες ἐκδοχές τοῦ μύθου, ὁ Ὑμεναῖος ἐξαφανίζεται ἡ μέρα τοῦ γάμου του ἡ ἀκόμα πεθαίνει ἡ χάνει τή φωνή του στό γάμο τοῦ Διονύσου μέ τήν Ἀριάδνη. Παράλληλα μέ αὐτές τίς παραδόσεις, ἄλλες ἐκδοχές τοῦ μύθου θεωροῦν τόν Ὑμέναιο Ἀθηναῖο ἤ Ἀργεῖο ἥρωα ποῦ ἐλευθέρωσε νεαρές Ἀθηναῖες ποῦ εἶχαν ἁπαχθεῖ ἀπό Πελασγούς πειρατές· ἀφοῦ τίς ἔφερε στήν Ἀθήνα, παντρεύτηκαν σύμφωνα μέ τό ἔθιμο. Ὁ ἥρωας λοιπόν ποῦ ὑμνεῖται στά χορικά ἄσματα ποῦ ὑπογραμμίζουν τήν τελετή τοῦ γάμου ἐμφανίζεται εἴτε σάν ἕνα πρόσωπο ποῦ ἀκινητοποιεῖ ὁ θάνατος τή στιγμή ἀκριβῶς τοῦ περάσματος, τῆς ἀλλαγῆς ζωῆς, αὐτῶν ποῦ τόν γιορτάζουν εἴτε σάν μεσάζων ποῦ ἐπιτρέπει τή νόμιμη τέλεση αὐτοῦ ποῦ ἤθιαιη διαδικασία τῆς ἀπαγωγῆς σκοπό εἶχε νά πραγματοποιήσει παράνομα καί πρόωρα. Ὁ Ὑμέναιος ἐπιτρέπει στίς νέες κοπέλες νά περάσουν ἀπό μιά κατάσταση ὅπου ἡ σεξουαλικότητα δέ μπορεῖ νά ἐκφρασθεῖ παρά φευγαλέα καί κρυφά σέ μία θέση ποῦ δίνει στήν ἐξουσία τοῦ ἔρωτα, μία νόμιμη θέση στό κέντρο ἑνός θεσμοῦ ποῦ δεσπόζει στίς ἰδιωτικές κοινωνικές σχέσεις τοῦ ὡριμου ἀνθρώπου.

3. Ἐκτός γάμου

Ἡ σεξουαλικότητα ὅμως τοῦ ὡριμου ἀνθρώπου δέν ἐκφράζεται μόνο στή σχέση ποῦ ἐπισφραγίζει ὁ γάμος. Ἀπό τούς ὁμηρικούς κιόλας χρό-

νους, θλέπουμε τούς ἥρωες τοῦ μυθικοῦ πολέμου τῆς Τροίας νά εἰσάγουν στό σπίτι τους αὐτές που ἐμεῖς σήμερα θά ὀνομάζαμε ἐρωμένες τους. Ὁρισμένες ἀπό αὐτές μεῖναν ὀνομαστές: ἡ Χρυσῆς που ὁ Ἀγαμέμνων θεωρεῖ ἴσης ὀμορφιᾶς καί ἐξυπνάδας μέ τή νόμιμη σύζυγό του Κλυταιμνήστρα (*κουρίδη* ἄλοχος), ἡ ἡ Βρυσεῖς, αἰχμάλωτη, στήν ὁποία ὁ Ἀχιλλέας ἀποδίδει τήν ἰδιότητα τῆς συζύγου (*ἄλοχος*) καί τήν ὁποία ἀγαπᾶει μέ ὅλη του τήν καρδιά. Ὁ Φοίνιξ δηλώνει ὅτι ὁ πατέρας του προτιμοῦσε τήν *παλλακίδα* του ἀπό τή νόμιμή του σύζυγο (*ἀκοιτις*). Καί στήν παράδοση γιά τήν ἵδρυση τῆς Κυρήνης θλέπουμε τή μητέρα τοῦ Βάττου νά γίνεται παλλακίδα ἑνός πλούσιου Σαντοριναίου.

Θά ἤταν παράτολμο ἄν ὁχι ἀστεῖο νά θεωρήσουμε αὐτούς τούς μύθους ὡς ἄμεση ἀντανάκλαση μιᾶς κάποιας κοινωνικῆς πραγματικότητας ἱστορικά ἀποδεδειγμένης. Θά πρέπει πάντως νά παραδεχτοῦμε ὅτι μερικούς αἰῶνες μετά τήν κατάσταση ποῦ διαφαίνεται μέσα ἀπό τά ὁμηρικά ἔπη, ἡ εἰκόνα τῆς παλλακίδας ἐγγράφεται μέ μία σαφῶς καθορισμένη θέση, στίς κοινωνικές καί οἰκογενειακές δομές τῆς κλασικῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Τόσο στό θέατρο τοῦ Ἀριστοφάνη ὅσο καί στά ἔργα τῶν Ἀττικῶν ρητόρων, ἡ παλλακίς μοιάζει νά ἔχει, ὅσον ἀφορᾶ τά παιδιά που φέρνει στόν κόσμο, τά ἴδια δικαιώματα μέ τή νόμιμη σύζυγο. Ἀκόμα καί ἄν οἱ κοινωνιολογικές βάσεις τῆς συζυγικῆς ἕνωσης ἄλλαξαν, τούς δεσμούς που συνδέουν τήν παλλακίδα μέ τόν ἄντρα πού θά τήν δεχτεῖ στό σπίτι του, θεμελιώνει ἡ ἀγάπη.

Νόμιμος γάμος ἡ σχέση παλλακείας, οἱ σχέσεις αὐτές που συνδέαν ἕναν ἄντρα μέ μία ἐλεύθερη γυναίκα (ὄχι δούλη), δέν ἐμπόδισαν καθόλου τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀογαείου ἔρωτα. «Οἱ ἑταῖρες γιά τήν ἡδονή, οἱ παλλακίδες γιά τήν καθημερινή φροντίδα, οἱ σύζυγοι γιά τή δημιουργία νόμιμων ἀπογόνων καί τή φύλαξη τοῦ *«οἴκου»*, λέει τόν 4ο αἰώνα σ' ἕνα πασίγνωστο ἀπόσπασμα ὁ ρήτορας τοῦ *Κατά Νεαίρας*. Μαρτυρούμενη ἀπό τά πρῶτα κιόλας ἰαμβικά ποιήματα, ἡ πορνεία φαίνεται ὅτι εἶχε στήν Ἑλλάδα ὁλοένα σημαντικότερο ρόλο σέ συνάρτηση ἴσως μέ τήν ἐπέκταση τῶν πόλεων. Σέ σημεῖο που στήν Ἀθήνα τοῦ 5ου αἰώνα οἱ γυναῖκες τῶν πολιτῶν, συγκεντρωμένες σέ μία εἰκονική συνέλευση ἀπό τόν Ἀριστοφάνη ζητοῦν νά τούς ἀποδοθεῖ τό προβάδισμα σέ σχέση μέ τίς πόρνες. Ἀπό τόν ἴδιο τόν ὅρο πού τήν ὑποδηλώνει (*πόρνη* ἀπό τό *πέρνημι*, πουλάω), ἡ πόρνη εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ μία γυναῖκα πού πουλιέται καί μέσα στήν ἐμπορική σχέση πού δημιουργεῖται μέ τόν πελάτη δέ γίνεται λόγος γιά ἀγάπη, ἀλλά γιά ἀνακούφιση μιᾶς ἀνάγκης: γιά λίγα χρήματα, ὁ ἄντρας ἱκανοποιεῖ μιά ἡδονή.

Δοῦλες κατά κανόνα, οἱ πόρνες εἶναι θύματα τῆς ἐλλειψῆς ἐκτίμησης, συνυφασμένης μέ τήν κοινωνική τους θέση καί δέν εἶναι παράξενο τό ὅτι ἡ λέξη που τίς ὑποδηλώνει ἀποκτᾶ ὑβριστικό χαρακτήρα. Χωρίς νά ἀπαγορεύει τίς σεξουαλικές σχέσεις που ἀποσκοποῦν στήν ἱκανοποίηση τοῦ ἐνστίντου, ὁ Πλάτων θά ἤθελε, στήν ἰδανική του πολιτεία, νά ἐλαχιστοποιήσει τή σημασία τους καί νά τίς καλύψει μέ τό σεμνό πέπλο τῆς μυστικότητας.

Αἰεί ἐδῶ ἀκόμα γινόταν στήν κλασική Ἑλλάδα ἕνας διαχωρισμός. Ἡ πόρνη που πουλάει τίς χάρες της σέ πολλούς ἄντρες δέν ἔχει τήν ἴδια θέση μέ τήν ἑταίρα, συχνά αὐλήστρια ἡ χορεύτρια, πού συναναστρέφεται κανείς στά πλαίσια τῶν δείπνων: Οἱ χάρες της νοικιάζονται γιά μιά ὁρισμένη χρονική διάρκεια καί δέν ἀποκλείεται νά δημιουργηθεῖ καί σχέση που νά ξεπερνά τήν ἁπλή ἱκανοποίηση τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστίντου, ἐνεργοποιώντας τόν Ἔρωτα. Ἡ γλωσσική διαφοροποίηση ἀνάμεσα σέ πόρνη καί ἑταίρα δείχνει καθαρά τή διαφορά τῆς θέσης τους. Ἀκόμη κι ἄν οἱ Ἀθηναῖοι θεωροῦσαν τήν Ἀσπασία ὡς μιά ἁπλή ἑταίρα, αὐτή ἐδειξε πῶς μποροῦσε νά ἔχει τή θέση νόμιμης συζύγου. Ἔτσι, ἡ ἑταίρα δέν ὑπάρχει γιά νά ἱκανοποιεῖ τήν *ἡδονή* τοῦ ἐραστή της, ὅπως τό θέλαν οἱ ἐχθροί τοῦ Περικλῆ, ἀλλά ἡ σχέση που ἑδραιώνεται ἀνάμεσα στόν πολιτικό ἄνδρα καί στήν ἑταίρα ἐνεργοποιεῖ τόν ἔρωτα.

Ἀπό τίς παροδικές σχέσεις μέ μία ἐπαγγελματία ὡς τή συζυγική ἕνωση, οἱ σεξουαλικές σχέσεις πραγματοποιοῦνται μέ ποικίλους τρόπους.

Καταλήγουν ἑπομένως στή δημιουργία διαφόρων κοινωνικῶν σχέσεων: ἀπό τήν αὐστηρά ἀογαεία σχέση μέ μιά δουλη ὡς τήν ἐνταξη τῆς ἐλεύθερης γυναίκας σ' ἕνα σπιτικό μέσα ἀπό μιά διαδικασία που ἀποσκοπεῖ στήν ἀναπαραγωγή τῆς πόλης καί τῶν ἀξιῶν της. Ἀπό τή σκοπιά τῆς ἠθικῆς τους ἀξιολόγησης, οἱ διάφορες αὐτές μορφές κοινωνικῶν σχέσεων που δημιουργοῦνται μέσα ἀπό τήν σεξουαλική, ἀνήκουν σέ διαφορετικά ἐπίπεδα· οἱ κρίσεις που προκαλοῦν ποικίλλουν ἀπό τήν ἀποδοκιμαστική ἀνοχή μέχρι τήν προσχώρηση τήν ὁποία ἀπαιτεῖ ἕνας κοινωνικός κανόνας.

II. Κανόνας καί παρέκκλιση

Ὅπως κάθε κοινωνία, ἔτσι καί ἡ ἑλληνική, γνωρίζει ἕναν σεξουαλικό κανόνα, ἀκόμα καί ἄν αὐτός δέν ἀκολουθεῖ τά ἴχνη που ὑπαγορεύονται ἀπό τή δική μας ἀντίληψη στόν τομέα τῶν διάφορων τρόπων ἔκφρασης καί σεξουαλικότητας Ὁ διαχωρισμός αὐτῆς τῆς εἰκόνας - πρότυπου τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων ἔχει ὡς γενικό κριτήριο τήν παρουσία ἢ τήν ἀπουσία τοῦ Ἔρωτα. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Ἀριστοφάνη μᾶς δείχνει ὅτι τουλάχιστο κατά τόν 5ο αἰώνα κατάκριναν ὄχι μόνο τήν πορνεία ἀλλά καί τήν ὁμοφυλοφιλία (παθητική) τῶν ἐνηλίκων ἄν ὄχι καί τόν αὐνανισμό· δέν γίνεται ἐπιμένως λόγος παρά γιά συνουσία καί ἀπό τίς σχέσεις αὐτές ὁ Ἔρωτας εἶναι ἀπών. Γνωρίζουμε τά πειράγματα που ὑφίσταται ὁ Ἀγάθων στίς *Θεσμοφοριάζουσες* γιά τά θηλυπρεπή του ἤθη. Ἀπό κείμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοφάνη καθώς καί τῶν ἄλλων κωμικῶν ποιητῶν, λέξεις σάν *καταπύγων* ἢ *λακκόπρωκτος* εἶναι ὅροι μέ σεξουαλικό περιεχόμενο. Ὅσο γιά τόν αὐνανισμό, γίνεται ἀποδεκτός γιά τούς μή Ἕλληνες, δηλαδή γιά τούς δούλους ἢ τούς Πέρσες.

Ἄς ἀπαλλάξουμε ὅμως τόν ἀναγνώστη ἀπό μιά μακρύτερη ἀρίθμηση τῶν λεκτικῶν ὑπερβολῶν. Στίς σύγχρονες μέ τήν ἀρχαία κωμωδία ἀπεικονίσεις, οἱ συμπεριφορές αὐτές, ἀντικείμενο διακωμώδησης ἀπό τούς ποιητές, ἀποδίδονται συχνά σέ σατύρους. Ἡ σύμπτωση αὐτή ἀνάμεσα σέ ἤθη που προκαλοῦν τήν ἰλαρότητα, ἀν ὄχι τήν ἀποδοκιμασία, καί σέ ὄντα που βρίσκονται στά ὅρια τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ ζώου δείχνουν τήν ἀρνητική ἀξία που ἀποδίδεται, μέσα ἀπό τίς ἀπεικονίσεις, στίς διάφορες αὐτές μορφές σεξουαλικότητας. Ἄς σημειώσουμε ὅτι, ἀντίθετα ἀπό τίς σκηνές που ἀναφέραμε, ἡ ἐρωτική σχέση ἀνάμεσα σέ ἐραστή καί ἐρώμενο ἀπεικονίζεται πάντα μέ τήν ἴδια μορφή σεξουαλικῆς σχέσης, αὐτήν που δηλώνει ὁ τεχνικός ὅρος *διαμερίζειν*. Ἑπομένως, οἱ ἀπεικονίσεις ἀποδίδουν μέ τά δικά τους ἐκφραστικά μέσα τίς διακρίσεις που ἀναφέρουν τά κείμενα. Τό κριτήριο τῆς παρουσίας ἢ τῆς ἀπουσίας τοῦ Ἔρωτα καί ἡ ἀξιολόγηση τοῦ κριτηρίου αὐτοῦ ὁρίζουν μιάν ἀληθινή ἀξιολογία τῆς σεξουαλικῆς συμπεριφορᾶς. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές θά

ἔπρεπε, σέ μιά πιό προχωρημένη ἀνάλυση, νά διαφοροποιηθοῦν μεταξύ τους τοποθετούμενες στό ἱστορικό τους πλαίσιο. Μποροῦμε ὅμως νά ποῦμε μέ αἰγουριά ὅτι, γιά τόν Ἕλληνα τῆς κλασικῆς περιόδου, ἡ πραγματοποίηση τῆς σεξουαλικότητας συνοδεύεται ἀπό «ἐρωτικά συναισθήματα» μονάχα κάτω ἀπό ὁρισμένες προϋποθέσεις: συζυγικές σχέσεις, σχέσεις ἀνάμεσα σέ ἡλικιακά ἴσα ἐρώμενο, σχέσεις μέ μιά παλλακίδα ἤ καί μέ μία ἑταίρα. Πρόκειται γιά σχέσεις πού χαρακτηρίζονται ὄχι μόνο ἀπό χρονική διάρκεια, ἀλλά καί ἀπό μιά ἀνταλλαγή πού βασίζεται στή φιλία, δηλαδή σέ μιά συμφωνία ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης.

Σάν συμπέρασμα θά περιοριστοῦμε στή διαπίστωση ὅτι ἀνάμεσα σέ ἄντρες καί γυναῖκες ὁ Ἔρως πλέκει ἕνα δίκτυο σχέσεων οἱ ὁποῖες καθιερώνονται πάντα σέ διαφορετικό ἐπίπεδο ἀπό αὐτό τῆς ἁπλῆς σεξουαλικῆς πραγματοποίησης: παιδαγωγική σχέση τῆς ἐφηβικῆς ὁμοφυλοφιλίας, οἰκονομική κύρωση τοῦ γάμου, ἀναπαραγωγή τῆς κοινότητας τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων μέσω τοῦ ἰδιου συζυγικοῦ δεσμοῦ, δεσμοῦ πιό ἰδιωτικοῦ στή σχέση μέ μιά παλλακίδα. Ὅσο γιά τήν ἱκανοποίηση τοῦ ἐνστίκτου, ἡ πορνεία ἤ ἄλλες συνήθειες, προσφέρουν στόν Ἕλληνα ὑποκατάστατα πού, χωρίς νά συνεπάγονται ὑποχρεωτικά ποινικές κυρώσεις, γιά τήν κοινή γνώμη τόν φέρνουν κοντά στό ζῶο. Οἱ συνήθειες ὅμως αὐτές πού ὑποθιβάζουν τόν ἄνθρωπο ἐντάσσονται, μέσα ἀπό τίς μορφές σατύρων, σέ μιά ταξινόμηση καί μιά ἀναπαράσταση πού καθορίζουν κατηγορίες μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς τάξης.

Ἔχει λεχθεῖ ὅτι χρειάστηκε νά περιμένουμε τό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα γιά νά δοῦμε νά ἐμφανίζεται ἡ σύζευξη τοῦ Ἔρωτα-πάθους, ἀνεξάρτητη ἀπό τό γάμο, καί τοῦ Ἔρωτα-πίστη πάνω στόν ὁποῖο ἐδραιώνεται ἡ συζυγική σχέση. Παρόλα αὐτά ὅμως, ὁ Ἕλληνας τῆς κλασικῆς ἐποχῆς δέν ζεῖ μία τόσο διχασμένη κατάσταση. Στήν ὥριμή του ἡλικία, ἡ σεξουαλικότητά του παίρνει διάφορες μορφές οἱ ὁποῖες μποροῦν καί νά συνυπάρχουν. Σχεδόν σ' ὅλες τίς περιπτώσεις, ὁ Ἔρως εἶναι παρών. Αὐτό πού ποικίλλει εἶναι ἡ κοινωνική σχέση πού ἀπορρέει ἀπό τούς διάφορους αὐτούς τρόπους ἔκφρασης τῆς σεξουαλικότητας.

Βιβλιογραφία

R. BARTHES, Fragments d'un discours amoureux, Paris 1977.
A. BRELICH, Paides e Parthenoi, Roma 1969.
P. BRUCKNER et A. FINKIELKRAUT, Le nouveau désordre amoureux, Paris 1977.
F. BUFFIERE, Eros adolescent. La pédérastie dans la Grèce antique, Paris 1980.
C. CALAME, Les choeurs de jeunes filles en Grèce archaïque, Roma 1977.
C. CALAME, L' amore in Grecia, Bari 1983.
M. DELCOURT, Hermaphrodite. Mythes et rites de la disexualité dans l' Antiquité classique, Paris 1958.
M. DETIENNE, Les jardins d'Adonis, Paris 1972.
M. DETIENNE, «Mariage (puissances du)» dans Dictionnaire des Mythologies, Paris 1981.
G. DEVEREUX, «Greek Pseudo-Homosexuality and the "Greek Miracle"», Symbolae Osloenses 43, 1968, pp. 69-92.
K. J. DOVER, Greek Homosexuality, London 1978.
S. FASCE, Eros. La figure e il culto, Genova 1977.
E. FISCHER, Amor und Eros. Eine Untersuchung des Wortfeldes «Liebe» in Lateinischen und Griechischen, Hildesheim 1973.
R. FLACELIERE, L' amour en Grèce, Paris 1960.
S. FREUD, Trois essais sur la théorie de la sexualité, Paris 1962 (4η ἐκδ.: Wien 1924).
B. GENTILI, Poesia e publico nella Grecia antica, Bari 1984.
P. GUIRAUD, Sémiologie de la sexualité, Paris 1978.
F. LASSERRE, La figure d'Eros dans la poésie grecque, Lausanne 1946.
A. LESKY, Vom Eros der Hellenen, Göttingen 1976.
H. LICHT, Sexual Life in Ancient Greece, London 1969 (2η ἐκδ.).
C. MOSSE, La femme dans la société grecque ancienne, Paris 1983.
H. PATZER, Die griechische Knabenliebe, Wiesbaden 1982.
A. ROSSI, Done, prostituzione e immoralità nel mondo greco e romano, Roma 1979.
E. SAMTER, Familienfeste der Griechen und Römer, Berlin 1901.
M. SCHIAVONE, Il problema dell' amore nel mondo greco, Milano 1975.
H. VON SCHUMANN, Sexualkunde und Sexualmedizin in der klassischen Antike, München 1975.
J.VERNANT, Mythe et société en Grèce ancienne, Paris 1974.
P. VIDAL -NAQUET, Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec, Paris 1981.

Sexual Love in Ancient Greece: Social Schemes

Although our information on the subject is primarily literary, it suffices to clearly define the erotic relations of the ancient Greeks.

I. From adolescence to maturity: In order to present a brief survey on sexual love in ancient Greece we will simply follow the various phases of sexual development of the adult, from adolescence to maturity, examining at the same time the conditions and rules justifying sexuality.

1. Adolescence: It is quite significant that the vocabulary of the ancient Greek language does not distinctly express the differentiation of the sexes during the infantile age. Thus, a unique word-term παῖς applies both to girls and boys and only the article suggests the gender. Language, however, cannot be considered the only indicator of a social structure. Indeed, both in archaic Sparta and in the hellenistic state, the boys are separated from their families soon after their seventh birthday. The two basic means of education both in Sparta and classical Athens are the same: gymnastic education that aimed at the development of the student's mental and physical potential, and artistic education that aimed at imparting knowledge of and training in the arts of the Muses.

Thus, the young Greek spent most of his time in the gymnasium. This location provided the background for the first testimonies of his sexual ligre. The numerous representations on pottery inform us on the age of the partners of these first erotic relations. The homosexual relation involves a mature man and an ephebos. In this institutional homosexual love the lover appears both as the tutor of the beloved and as the guarantor of the moral virtues and knowledge that the youth ought to obtain through this relation. In this way the homosexual and the educational qualities are closely related. During adolescence girls were also educated via similar homosexual relations. If, however, more emphasis is given to the physical appearance of girls than to their moral perfection, the reason is that beauty in a female unleashes the power that inspires love and calls the male to sexual intercourse.

2. Marriage: The prerequisites of maturity for a man in ancient Greece are citizent status and enrollment in the army. While for a woman the prerequisite is the ritual of marriage.

3. Beyond marriage: Since the homeric age the heroes are seen to settle concubines in their homes. In theatrical plays and in the speeches of the athenian orators the concubine seems to have equal rights with the legale wife as regards her children. However, apart from the sexual activity a man had in his home he was also entitled to retain relations with prostitutes. According to Demosthenes «prostitutes were for sexual pleasure, concubines for every-day care and wives for the creation of legal descendants and the guarding of the house». These manifold, delicate, social relations caused social crises that varied from disapproval to acceptance.

II. The rule and the exception: As in every society, so in the Greek there is a dominant sexual rule. For the Greek of the classical period his sexual activity is accompanied by love feelings only under certain circumstances: marital relations, homosexual relations, relations with concubines or prostitutes. These relations are characterized by duration in time and by an exchange based on friendship, that is a mutual relation founded on trust.

The conclusion we draw is that Eros creates between males and females a network of relations that stands above simple sexual satisfaction: educational homosexuality, economic benefit from marriage and reproduction of the species through the institution of marriage.

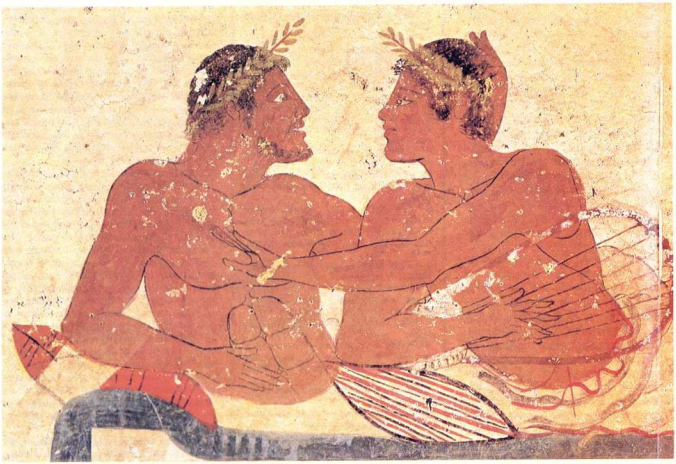

1. Σκηνή από συμπόσιο. Λεπτομέρεια από τοιχογραφία ελληνικού τάφου στην πόλη Paestum της νότιας Ιταλίας. 480 π.Χ.

Τά ἐγκλήματα κατά τῶν ἠθῶν στήν Ἀθήνα τῶν κλασικῶν χρόνων

«Πῶς θά ἦταν δυνατό νά κηλιδώσουμε τούς θεούς πού
ἐμεῖς οἱ ἴδιοι φτιάξαμε;»
ΑΛΚΙΦΡΩΝ, Ἐπιστολή τῆς Φρύνης στόν Πραξιτέλη

Σύμφωνα μέ τό ποινικό δίκαιο, ὡς ἐγκλήματα κατά τῶν ἠθῶν νοοῦνται οἱ πράξεις ἐκεῖνες, πού προσβάλλουν τίς κρατοῦσες κοινωνικές καί ἠθικές ἀντιλήψεις πού ἀφοροῦν τή γενετήσιο ζωή. Εἶναι οἱ πράξεις δηλαδή πού στρέφονται ὄχι γενικά κατά τῶν ἠθῶν, ἀλλά εἰδικά κατά τῶν κανόνων πού διέπουν τίς σεξουαλικές σχέσεις.

Τά ποινικά αὐτά ἀδικήματα, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, εἶναι συνδεδεμένα ἀπόλυτα, ἐξαιτίας τῆς φύσης τους, μέ τήν ἐποχή τους. Ἔτσι τά ἐγκλήματα κατά τῶν ἠθῶν, ὅπως ἐμφανίζονται στό ἀρχαῖο ἀθηναϊκό δίκαιο τῆς κλασικῆς περιόδου, δέν ἀντανακλοῦν μόνο τίς ἀντιλήψεις τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας γιά τήν ἠθική, τόν ἔρωτα, τή σεξουαλική ζωή. Ἀποτελοῦν παράλληλα κι ἕνα μέσο γιά νά ξαναδοῦμε τίς θρησκευτικές, κοινωνικές, πολιτικές ἀξίες της, γιά νά κρίνουμε καί ἀπό μιάν ἄλλη σκοπιά τό πνευματικό καί πολιτιστικό ἐπίπεδο τῆς ἐποχῆς.

Στέλιος Ξηρουχάκης
Νομικός - Ἐρευνητής τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου

Τά κυριότερα έγκλήματα

Τά κυριότερα έγκλήματα κατά τών ηθών, σύμφωνα μέ τό άττικό δίκαιο τής κλασικής περιόδου, ήταν: Ό βιασμός, οί σεξουαλικές σχέσεις άντρών μέ σεξουαλικά ώριμα άγόρια, έφήβους, έναντι χρημάτων, οί σεξουαλικές σχέσεις μέ άνώριμα άγόρια, ή έκδοση ελεύθερου άγοριού άπό τούς συγγενείς του, ή προαγωγεία καί σχετικά ή αίμομιξία.

Γιατί όμως αύτές οί πράξεις ήταν ηθικά καί νομικά καταδικαστέες; Ποιά ήταν έκείνα τά άγαθά πού οί δράστες μέ τή συμπεριφορά τους προσέβαλλαν; Γιά ν' άπαντήσουμε σ' αύτό τό έρώτημα θά πρέπει νά κατατάξουμε τά έγκλήματα αύτά στις έξής κατηγορίες:

Α. Σέ μιά πρώτη κατηγορία, θά πρέπει νά ένταξουμε τίς πράξεις πού προσβάλλουν τήν ελευθερία θούλησης στή σεξουαλική ζωή τοῦ άτόμου. Σ' αύτήν μπορούμε νά τοποθετήσουμε τό έγκλημα τοῦ βιασμοῦ.

Β. Σέ μιά δεύτερη, τίς πράξεις πού προσβάλλουν ορισμένες σχέσεις πού έξαιτίας τής ίδιας τους τής φύσης πρέπει νά παραμείνουν έκτός τής σεξουαλικής δραστηριότητας. Σ' αύτήν άνήκουν οί σεξουαλικές σχέσεις μέ άνώριμα άγόρια καί ή αίμομιξία.

Γ. Σέ μιά τρίτη, αύτές πού προσβάλλουν τήν ίδια τή φύση τής σεξουαλικής πράξης. Έδώ άνήκουν ό έταιρισμός, ή προαγωγεία καί ή έκδοση άγοριοῦ. Ό χωρισμός αύτός άκολουθεῖ τή σύγχρονη ποινική άντίληψη καί δέν άνταποκρίνεται σέ κανένα παρόμοιο τοῦ άττικοῦ δικαίου. Χρησιμοποιεῖται όμως έδώ γιά μεθοδολογικούς λόγους. Σύμφωνα μ' αύτόν, μπορούμε νά ύποστηρίζουμε ότι ή άθηναϊκή νομοθεσία προστάτευε μέ τίς ίδιαίτερες διατάξεις της, τήν ελευθερία θούλησης στή σεξουαλική ζωή (δικαίωμα έντελώς σχετικό όμως, άφοῦ μέ άλλες διατάξεις καί κοινωνικές έπιταγές συχνά άναιρεῖτο), τήν καθαρότητα ορισμένων σχέσεων καί τήν ίδια τή φύση τής σεξουαλικής πράξης, πού έπρεπε σ' ορισμένες περιπτώσεις νά παραμείνει στά πλαίσια μιάς γνήσιας καί καθαρής έλξης καί έξω άπό τή σφαίρα τών οίκονομικών συναλλαγών. Άς δούμε όμως τά έγκλήματα αύτά χωριστά:

Ό βιασμός

Τό έγκλημα τοῦ βιασμοῦ ήταν ή διά της βίας άσκηση της σεξουαλικής πράξης ή άσελγοῦς πράξης έπί άλλου προσώπου. Θύμα τοῦ βιασμοῦ μπορούσε νά είναι γυναίκα, άντρας, παιδί ή δούλος. Έναντίον τοῦ δράστη μπορούσε νά άσκηθεῖ ή «δίκη βιαίων»[1]. Έπειδή άκριβώς έπρόκειτο περί «δίκης» καί όχι περί «γραφής», τή διαδικασία δίωξης είχαν τό δικαίωμα νά έγείρουν μόνο τό θύμα, οί συγγενείς του ή ό κύριός του. Ή ποινή ήταν χρηματική. Ό δράστης, σέ περίπτωση πού καταδικαζόταν, όφειλε νά τήν καταβάλει δυό φορές. Μιά φορά στό θύμα καί μιά φορά — τό ίδιο άκριβώς ποσό — στήν πόλη. Είδικά γιά τόν βιασμό γυναίκας, ό Πλούταρχος μάς πληροφορεῖ ότι ό Σόλωνας είχε θεσπίσει ίδιαίτερο νόμο, σύμφωνα μέ τόν οποίο, άν κάποιος άρπαζε ελεύθερη γυναίκα καί τή βίαζε, έπρεπε νά πληρώσει 100 άττικές δραχμές, ποσό ίδιαίτερα μεγάλο (Πλουτ. Σολ. 23). Άκόμα, σύμφωνα μέ μιά πληροφορία, έκείνος πού βίαζε κάποια παρθένα κοπέλα, ήταν ύποχρεωμένος νά τήν παντρευτεῖ.

Στήν περίπτωση όμως πού ό βιασμός δέν ήταν άποτέλεσμα ένός άσυγκράτητου ερωτικοῦ πάθους, άλλά έγινε μέ πρόθεση προσβολής ή άτίμωσης τοῦ θύματος, μπορούσε ν' άσκηθεῖ κατά τοῦ δράστη ή «γραφή ὕβρεως», πού χρησιμοποιόταν γενικά στις περιπτώσεις βαριάς προσβολής τοῦ άτόμου. Σ' αύτή τήν περίπτωση τό έγκλημα τοῦ βιασμοῦ θεωρούνταν ώς βαριά καί βίαιη προσβολή τής προσωπικότητας τοῦ θύματος. Τήν άντίληψη τών Άθηναίων γιά όλες αύτές τίς προσθλητικές πράξεις πού γίνονταν έναντίον κάποιου προσώπου μέ τήν άσκηση παράνομης βίας, μάς τήν δίνει ό Δημοσθένης πού μάς λέει:

> «Όλα όσα κάνει κανείς μέ τή βία, ό νομοθέτης τά θεωρεῖ ώς κοινά άδικήματα πού άφορούν όλους καί τούς έξω τοῦ άδικήματος πολίτες. Καί έκρινε ότι ή μέν δύναμη είναι κτῆμα λίγων, οἱ δέ νόμοι ὅμως ὅλων καί ότι έκείνος πού πείστηκε (νά δώσει κάτι) πρέπει νά τύχει ἰδιωτικῆς βοήθειας, ἐκείνος πού ἀσκήθηκε πάνω του βία, δημόσιας. Γι' αὐτό, στήν περίπτωση αὐτῆς τῆς ὕβρεως, ἔδωσε τό δικαίωμα γραφῆς σέ κάθε πολίτη, τό δέ πράσημα τό ἔκανε ὅλο σέ ὀφελος τῆς πόλης. Γιατί ὁ νομοθέτης ἔκρινε ὅτι αὐτός που ἐπιχειρεῖ νά ὑβρίζει ἀδικεῖ τήν πόλη καί ὄχι μόνο τόν παθόντα καί ὅτι ἀρκετή ἱκανοποίηση γιά τόν παθόντα εἶναι ἡ τιμωρία τοῦ ἐνόχου. Ἀπό τέτοιες δέ αἰτίες δέν πρέπει νά κερδίζει κανεὶς χρήματα».
>
> *(Δημ. κ. Μειδίου § 45)*

Μέ τή «γραφή ὕβρεως» λοιπόν, τή διαδικασία δίωξης τοῦ δράστη μπορούσαν νά έγείρουν όχι μόνο τό θύμα ή οἱ συγγενεῖς του, άλλά καί κάθε Άθηναίος πολίτης. Ό ίδιος ό νόμος τής ὕβρεως ἔχει σωθεῖ καί εἶναι ὁ ἑξῆς:

> «Ἄν κάποιος προσβάλει (ὑβρίσει) κάποιον, εἴτε παιδί, εἴτε γυναίκα, εἴτε ἄντρα, εἴτε ἐλεύθερο, εἴτε δούλο ἤ κάνει κάτι παράνομο ἐναντίον τους, ὅς ἀσκήσει τή γραφή σ'αὐτούς θεσμοθέτες ὁποιοσδήποτε ἀπ' τούς

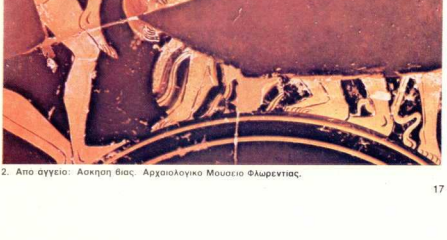

2. Από αγγείο: Άσκηση βίας. Αρχαιολογικό Μουσείο Φλωρεντίας.

Ἀθηναίους θέλει καὶ ἔχει αὐτό τὸ δικαίωμα (σημ. δηλαδὴ δέν ἔχει στερηθεῖ τά πολιτικά του δικαιώματα). Οἱ δέ θεσμοθέτες νά εἰσάγουν τήν ὑπόθεση στήν Ἡλιαία μέσα σέ 30 μέρες ἀπό τήν κατάθεση τῆς γραφῆς, ἐάν δέν τούς ἐμποδίζει καμιά δημόσια ὑπόθεση, ἀλλιώς μόλις θά εἶναι δυνατό. Ἄν δέ ἡ Ἡλιαία καταδικάσει τόν κατηγορούμενο, νά τοῦ ἐπιβάλει ἀμέσως τή σωματική ἤ τή χρηματική ποινή τῆς ὁποίας θά κριθεῖ ἄξιος.»
(Δημ. κ. Μειδίου § 47)

Ὁ Αἰσχίνης, στό λόγο του Κατά Τιμάρχου (§ 15), ἐπιβεβαιώνει ὅτι πράγματι ἴσχυαν αὐτά, ἐνῶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ νόμος ὁρίζε ἀκόμα καί τά παρακάτω:

«Ἄν κάποιος Ἀθηναῖος προσβάλει (ὑβρίσει) ἐλεύθερο παιδί, νά ἀσκήσει ὁ κύριος τοῦ παιδιοῦ τή γραφή ἐνώπιον τῶν θεσμοθετῶν. Στή γραφή ἀς καθορίσει καί τήν ποινή (ποιά ζητᾶ νά ἐπιβληθεῖ). Ἄν τό δικαστήριο καταδικάσει τόν κατηγορούμενο, νά παραδίνεται στούς Ἕντεκα καί νά ἐκτελεῖται τήν ἴδια μέρα. Ἄν πάλι καταδικαστεῖ σέ χρηματική ποινή ὁ ἔνοχος, νά τήν καταθέλει μέσα σέ 11 μέρες ἀπό τή δίκη, ἀν δέν μπορεῖ νά τήν καταθέλει ἀμέσως. Ἔνοχοι δέ αὐτοῦ τοῦ ἐγκλήματος ἄς εἶναι καί αὐτοί πού ἀμαρτάνουν πάνω στά σώματα τῶν οἰκετῶν».

Ὁ δικαστικός ἀγώνας σέ περίπτωση ὕβρεως ἦταν «τιμητός», δηλαδή ὁ νόμος δέν καθόριζε γιά τόν δράστη κάποια συγκεκριμένη ποινή. Ὁ μηνυτής ὁφειλε νά προτείνει τήν ποινή πού τοῦ φαινόταν ἀξία νά ἐπιβληθεῖ στόν ἔνοχο καί ὁ δικαστής ἀποφάσιζε σχετικά. Αὐτή ἡ ποινή μποροῦσε νάταν, ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση, εἴτε σωματική (ἀκόμα καί θάνατος) εἴτε χρηματική.

Ἑταίρησις. Ἡ πορνεία τῶν ἄντρῶν

Τό ἔγκλημα αὐτό ἀφοροῦσε τόν ἀγοραῖο ἔρωτα τῶν ἀντρῶν. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἱστορία τῶν ὅρων πού χρησιμοποιοῦσαν γιά νά περιγράψουν αὐτό τό ἀδίκημα: Οἱ λέξεις ἑταίρησις, ἑταιρεία, ἑταιρεῖν καί ἑταιρεύεσθαι ἀρχικά σήμαιναν τήν ἀντρική φιλία, ἀργότερα τίς πολιτικές λέσχες καί τέλος τήν πορνεία τῶν ἀντρῶν.

Τό ἔγκλημα τοῦ ἑταιρισμοῦ ἀφοροῦσε τά ἀγόρια πού ἐκδίδονταν ἔναντι χρημάτων σέ ἄντρες καί ὄχι τίς γυναῖκες ἑταίρες, γιά τή δραστηριότητα τῶν ὁποίων δέν ὑπῆρχε κάποιος ἰδιαίτερος νομικός περιορισμός. Μιλᾶμε ἐδῶ γιά ἀγόρια σεξουαλικά ὡριμα, πού φτάνουν δηλαδή στήν ἡλικία τῆς ἥβης καί ὄχι γιά σεξουαλικά ἀνώριμα. Οἱ σχέσεις μέ τή δεύτερη αὐτή κατηγορία συνιστοῦσε ἄλλο ἔγκλημα, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, πού τιμωροῦνταν μάλιστα ἰδιαίτερα αὐστηρά. Σεξουαλικά ὡριμα θεωροῦνταν τά ἀγόρια πού εἶχαν ἡλικία κάπου ἀνάμεσα στά 12-20, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἕνα ἀρχαῖο ἐπίγραμμα (Παλατίνή Ἀνθολογία XII, 4).

Ἡ ἀττική νομοθεσία γιά τόν ἑταιρισμό μᾶς δείχνει ὅτι ὅσο οἱ Ἀθηναῖοι ἐπιδοκίμαζαν τήν ἑκούσια σχέση ἀνάμεσα σ' ἕναν ἄντρα καί ἕνα νέο, πού βασιζόταν στήν ἀμοιβαία ἐλξη καί στήν ἀγνότητα τῶν συναισθημάτων, τόσο τήν ἀποδοκίμαζαν, ὅταν γινόταν ἀντικείμενο δικονομικῶν συναλλαγῶν.

Δράστες τοῦ ἐγκλήματος αὐτοῦ δέν ἦταν μόνο ἐκεῖνοι πού ἐκδίδονταν ἀλλά καί αὐτοί πού πρόσφεραν τά χρήματα. Νά τί λέει ὁ Αἰσχίνης στούς Ἀθηναίους:

«Δέν σᾶς νομίζω πράγματι τόσο ἐξαχαιρᾶδες ὥστε νά μή θυμᾶστε αὐτό πού πρό ὀλίγου ἀκούσατε κατά τήν ἀνάγνωση τῶν νόμων, στούς ὁποίους ὑπάρχει διάταξη ὅτι καί αὐτός πού δίνει τόν ἑαυτό του γιά χρήματα γι' αὐτή τήν πράξη, ὅσο κι αὐτός πού δίνει τά χρήματα τιμωροῦνται ἐξίσου μέ τήν πιό βαριά ποινή» (Αἰσχ. κ. Τιμαρ. § 72).

Ἄς δοῦμε ὅμως τόν ἴδιο τό νόμο τοῦ ἑταιρισμοῦ πού μᾶς ἔχει διασωθεῖ:

«Ἄν κάποιος Ἀθηναῖος γίνει ἐρωμένος κάποιου ἄντρα γιά χρήματα, νά μή βλαποῦται νά γίνει ἕνας ἀπό τούς ἐννέα ἄρχοντες ἤ ἱερέας ἤ δικηγόρος σέ δημόσιες δίκες, οὔτε νά ἀναλάβει καμιά ἀρχή, οὔτε μέσα στήν πόλη, οὔτε ἔξω ἀπ' αὐτήν, οὔτε ἀπ' αὐτές πού δίνονται μέ κλῆρο, οὔτε ἀπ' αὐτές πού δίνονται μέ ἐκλογή, οὔτε νά στέλνεται ὡς κήρυκας, οὔτε γνώμη νά ἐκφέρει, οὔτε νά μετέχει στίς δημόσιες θρησκευτικές τελετές, οὔτε στίς δημόσιες στεφανηφορίες νά φορᾶει στεφάνι, οὔτε νά περιφέρεται μέσα στό τμῆμα τῆς ἀγορᾶς πού ἐχει ἐξαγνιστεῖ. Ἄν δέ κάποιος κάτι ἀπ' τά παραπάνω κάνει, ἐνῶ ἔχει καταδικαστεῖ γιά τό ἔγκλημα τοῦ ἑταιρισμοῦ, νά τιμωρεῖται μέ τήν ποινή τοῦ θανάτου» (Αἰσχ. κ. Τιμ. § 2).

Σχετικός μέ τήν παραπάνω διάταξη εἶναι καί ὁ νόμος γιά τή «δοκιμασία ρητόρων». Σύμφωνα μ' αὐτόν, καθένας πού ἐπρόκειτο νά ἀγορεύσει δημόσια, ἐλεγχόταν γιά τήν ἠθική του ὑπόσταση. Λέει ὁ Αἰσχίνης:

«Ἀπαγορεύεται ἐπίσης, λέει (ὁ νόμος), νά μιλοῦν στίς δημόσιες συνελεύσεις καί ὅσοι

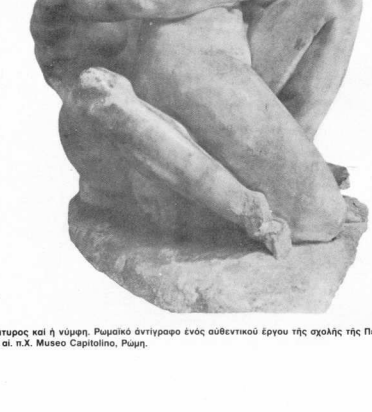

3. Ὁ σάτυρος καί ἡ νύμφη. Ρωμαϊκό ἀντίγραφο ἑνός αὐθεντικοῦ ἔργου τῆς σχολῆς τῆς Περγάμου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Museo Capitolino, Ρώμη.

γιά χρήματα εἶχαν γίνει ἐρωμένοι ἑνός ἤ περισσότερων ἀντρῶν. Γιατί ἔκρινε ὁ νομοθέτης ὅτι ἐκεῖνος πού πουλᾶ τό ἴδιο του τό σῶμα γιά ἐξευτελιστική χρήση, εὔκολα καί τά συμφέροντα τῆς πόλης θά πουλήσει.»

(Αἰσχ. κ. Τιμ. § 33)

Καταδικαστέες, σύμφωνα μέ τόν ἀττικό νόμο, δέν ἦταν οἱ σεξουαλικές σχέσεις ἀντρῶν μέ ἑνήλικα ἀγόρια, ἀλλά μόνο αὐτές πού γίνονταν ἐναντι χρημάτων. Κακῶς ὑποστήριξαν πολλοί ὅτι ἡ ὁμοφυλοφιλία ἦταν καταδικαστέα ἀπό τήν ἀττική νομοθεσία. Οἱ σχέσεις τῶν Ἀθηναίων μέ τούς νέους, συνδεόμενες μέ τόν παιδαγωγικό ἔρωτα, τήν ἀντίληψη γιά τό ὡραῖο, μέ τό ἰδανικό γιά τήν ὁμορφιά καί τήν ὕμνησή της, ἦταν θεσμός κοινωνικά ἀναγνωρισμένος καί νομικά ἐπιτρεπτός. Πίστευαν ὅτι ἑνίσχυε τούς ἰδιους τούς θεσμούς τῆς πόλης καί γι' αὐτό τόν θεωροῦσαν ὡς ἰδιαίτερο προνόμιο τῶν ἐλευθέρων. Νά τί μᾶς λέει ὁ Πλούταρχος γιά τόν Σόλωνα:

«Καί πώς ὁ Σόλωνας ἦταν ἀνίσχυρος στούς ὅμορφους νέους κι αὐτε τῆ δύναμη εἶχε ν' ἀντισταθεῖ στόν ἔρωτα «σάν τόν πυγμάχο πού ἔχει νικηθεῖ» (σημ. φράση ἀπό Σοφ. Τραχ. 441) αὐτό κι ἀπό τά ποιήματά του μπορούμε νά τό καταλάβουμε κι ἀπό κάποιο νόμο πού θεωροθέτησε καί πού ἀπαγορεύει στούς δούλους ν' ἀλείβουν τό σῶμα τους μέ λάδι (σημ. προπαρασκευαστική πράξη γιά νά λάβει κάποιος μέρος στήν πάλη) καί τήν παιδεραστία, δείχνοντας ἔτσι πώς τοποθετοῦσε αὐτό τό πράγμα ἀνάμεσα στίς εὐγενικές καί σοβαρές ἀσχολίες καί σάμπως ἔτσι νά παρακινοῦσε τούς ἀξιους καί ν' ἀπομάκρυνε τούς ἀνάξιους ἀπ' αὐτές».

(Πλουτ. Σολ. § 1)

Ὁ Αἰσχίνης ἀκόμα μᾶς λέει:

«Λέει πάλι ὁ νομοθέτης «ὁ δούλος δέν ἐπιτρέπεται οὔτε νά γίνει ἐραστής ἐλεύθερου παιδιοῦ, οὔτε νά τό κυνηγά γι' αὐτό τό ἀκοπό. Ὁ παραβάτης αὐτῆς τῆς διάταξης θά τιμωρεῖται μέ 50 μαστιγώσεις δημόσια». Ἀλλά δέν ἐμπόδισε τόν ἐλεύθερο νά γίνεται ἐραστής καί νά κάνει παρέα καί νά κυνηγά ἕνα παιδί καί δέν νόμισε ὅτι αὐτό μπορεί νά προξενήσει βλάβη ἀπό παιδί, ἀπεναντίας μάλιστα ἀποδεικνύει τή διανοητική του ἀνάπτυξη».

(Αἰσχ. κ. Τιμ. § 139)

Οἱ σεξουαλικές σχέσεις μέ ἀνώριμα ἀγόρια

Βασικό κριτήριο γιά τό ἐπιτρεπτό ἤ μή τῶν σχέσεων ἀντρῶν μέ ἀγόρια ἦταν καί ἡ ἡλικία τους. Μικρά ἀγόρια ἦταν ἀπαγορευμένο νά ἔχουν τέτοιες σχέσεις. Ὁ Αἰσχίνης λέει:

«Ἐπειδή ὅμως τό παιδί δέν μπορεῖ ἀκόμα νά διακρίνει ποιός εἶναι ἀληθινός φίλος του, ὁ νομοθέτης ἀπευθύνεται στόν ἐραστή καί τοῦ συνιστᾶ φρόνηση καί ἀναβολή τῶν προτάσεών του μέχρις ὅτου τό παιδί φτάσει σέ ἡλικία νά λογικεύεται».

(Αἰσχ. κ. Τιμ. § 140)

Σχετικός ἦταν καί ὁ παρακάτω παλιός νόμος, πού ἐπιχειροῦσε νά προστατεύσει τά ἀνώριμα ἀκόμα ἀγόρια:

«Οἱ δάσκαλοι νά μήν ἀνοίγουν τά σχολεῖα πρίν ἀνατείλει ὁ ἥλιος καί νά τά κλείνουν πρίν ἀπ' τῆ δύση του. Δέν ἐπιτρέπεται σ' αὐτούς πού ἔχουν περάσει τήν παιδική ἡλικία νά μπαίνουν ἀπά σχολεῖα ὅταν βρίσκονται μέσα παιδιά, ἐκτός ἄν πρόκειται γιά τόν γιό, τόν ἀδελφό ἤ τό γαμπρό τοῦ δασκάλου. Ἄν δέ κάποιος παραβαίνοντας αὐτή τή διάταξη

4. Σύμφωνα μέ τή μυθολογία ὁ Δίας ἐρωτεύτηκε τό ὅμορφο βασιλόπουλο τῆς Τροίας, τόν Γανυμῆδη, καί τόν πῆρε εὐνοούμενό του στόν οὐρανό γιά νά τοῦ γεμίζει τό κύπελλο. Ἐδῶ ὁ Δίας προσπαθεῖ νά πιάσει τόν Γανυμῆδη ποῦ ἀγωνίζεται νά τοῦ ξεφύγει. Μουσεῖο Φερράρας.

5. Ἕνας ἀντρας ἐρωτοτροπεί μ' ἕνα νέο πού κρατά ἕνα στεφάνι.Antikensammlungen, Μόνιχο.

μπεί μέσα, τιμωρεῖται μέ τήν ποινή τοῦ θανάτου. Καί οἱ γυμναστές ὀφείλουν στίς γιορτές τοῦ Ἑρμῆ (σημ. ποιό εἶχαν συνήθως ἐρωτικό περιεχόμενο) νά μήν ἀφήνουν νά κάθεται μαζί μέ τά παιδιά κανένας ἐνήλικας γιά κανένα λόγο. Ο γυμναστής δέ ποιό θά ἐπιτρέψει σέ κάποιον νά μπεί καί δέν τόν ἐκδιώξει ἀπ' τό γυμνάσιο, νά κηρύσσεται ἔνοχος γιά τήν παραβίαση τοῦ νόμου γιά τή διαφθορά τῶν ἐλεύθερων παιδιῶν. Αὐτοί δέ πού ὁρίζονται ἀπό τό δῆμο ὡς χορηγοί πρέπει νά εἶναι πάνω ἀπό 40 χρονῶν».

(Αἰσχ. κ. Τιμ. § 12)

Ἔκδοση παιδιῶν ἀπό τούς συγγενεῖς τους

Ὡς ἰδιαίτερο ἔγκλημα (ξεχωριστό ἀπ' αὐτό τῆς προαγωγείας) ἀντιμετωπιζόταν ἀπό τόν ἀττικό νόμο ἡ παράδοση, ἔναντι χρημάτων, παιδιοῦ ἀπό τούς συγγενεῖς του σέ ἄλλο ἄτομο γιά τή σύναψη σεξουαλικῶν σχέσεων. Ὁ ἔνοχος αὐτοῦ τοῦ ἀδικήματος διωκόταν μέ τή «γραφή μισθώσεως ἑταιρήσεως». Ἀναφέρει σχετικά ὁ Αἰσχίνης:

«Καταγορημματικά λοιπόν ὁ νόμος ὁρίζει ὅτι ἄν ὁ πατέρας, ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός, ὁ θεῖος ἤ ὁ ἐπίτροπος ἤ ἄλλοι πού ἔχουν ἐξουσία σέ ἐλεύθερο παιδί τό παραδώσουν ἔναντι χρημάτων γιά ἑταιριαμό, δέν ἐπιτρέπεται νά καταδιωχτεί τό παιδί, ἀλλά αὐτοί πού ἔκαναν γιά χρήματα αὐτή τή συμφωνία.

Ὁ ἕνας, γιατί τό ἔδωσε, ὁ ἄλλος, γιατί τό πῆρε στήν ὑπηρεσία του. Ὁρισε δέ τήν ἴδια ποινή καί γιά τούς δυό. Ἀκόμα, τό παιδί πού μ' αὐτόν τόν τρόπο ἐκμισθωνόταν τό ἀπάλλασσε, μετά τήν ἐνηλικίωσή του, ἀπό τήν ὑποχρέωση διατροφῆς καί στέγασης τοῦ πατέρα του. Διατήρησε δέ μόνο τήν ὑποχρέωση νά τόν κηδεύει καί ν' ἀπονέμει τίς ἄλλες μεταθανάτιες τιμές».

Καί συνεχίζει:

«Σκεφθεῖτε Ἀθηναῖοι, πόσο σοφή εἶναι αὐτή ἡ διάταξη. Ἐκεῖνον πού στέρησε ἀπό τό παιδί τό δικαίωμα νά ἀγορεύει δημόσια (σημ. σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς «δοκιμασίας ρητόρων») τοῦ ἀποστέρησε ὅσο ζεί κάθε ὠφέλεια πού τοῦ δίνει ἡ ἰδιότητα τοῦ πατέρα».

(Αἰσχ. κ. Τιμ. § 13)

Προαγωγεία

Ὁ Πλάτωνας ὁρίζει τήν προαγωγεία σάν «ἀδικόν τε καί ἀτεχνον συναγωγήν ἀνδρός καί γυναικός»[6]. Δράστης τοῦ ἐγκλήματος αὐτοῦ μποροῦσε νά εἶναι ὁποιοσδήποτε, τόσο ἄντρας ὅσο καί γυναίκα. Θύμα δέ μποροῦσε νά εἶναι, σύμφωνα μέ τό νόμο, γυναίκα ἤ ἐλεύθερο ἀγόρι. Ἔπρεπε ὅμως μέχρι τή στιγμή τῆς διαπράξεως τοῦ ἀδικήματος νά εἶναι ἀμέμπτων ἠθῶν, γιατί δέν ἦταν δυνατή ἡ ἄσκηση τῆς προαγωγείας σέ βάρος προσώπου πού ἤδη ἐκπορνευόταν. Σύμφωνα μέ τή σολώνεια νομοθεσία ἴσχυαν τά παρακάτω, ὅπως μάς πληροφορεῖ ὁ Πλούταρχος.

«Καί ἄν γίνει (κάποιος) προαγωγός (ὁρισε ὁ Σόλωνας) πρόστιμο 20 δραχμές, ἐκτός ἄν πρόκειται γιά γυναίκα ἀπό κεῖνες πού παραδίνονται φανερά σ' ὁποιον τίς πληρώσει. Κι ἀκόμα οὔτε τίς θυγατέρες του ἔπρεπε νά πουλάει κανείς οὔτε τίς ἀδελφές νά δίνει, ἐκτός ἄν πάσει ἄγαμο κορίτσι νά ἔχει παραδοθεῖ σέ ἄντρα»

(Πλ. Σολ. 23)

Τόν 4ο αἰ. ὅμως, ἡ ποινή φαίνεται νά ἄλλαξε καί νά ἔγινε ἰδιαίτερα αὐστηρή. Νά τί λέει σχετικά ὁ Αἰσχίνης:

«Ὁρίζει (ἡ νομοθεσία), ὅτι πρέπει νά καταγγέλλονται οἱ προαγωγοί, γυναῖκες ἤ ἄντρες, καί ὅσοι ἀπ' αὐτούς κηρύσσονται ἔνοχοι, νά καταδικάζονται σέ θάνατο, γιατί, ἐνῶ ἐκεῖνοι πού ἤθελαν νά ἁμαρτήσουν διστάζουν καί ντρέπονται νά τό προτείνουν στούς ἄλλους, οἱ προαγωγοί τήν ἀδιαντροπιά τους τήν κάνουν ἐπιχείρηση καί ἀντί ἀμοιβῆς μεσολαβοῦν καί τούς φέρνουν σ' ἐπαφή.»

(Αἰσχ. κ. Τιμ. § 184)

Ἡ αἰμομιξία

Ἡ αἰμομιξία γενικά δέν ἀπαγορευόταν στήν Ἀθήνα ἀπό κάποιο συγκεκριμένο νόμο, μά οἱ σεξουαλικές σχέ-

6. Ἀπό ἕνα σκύφο. Ἕνας σάτυρος καταδιώκει μιά μαινάδα.

σεις άνάμεσα σέ άνιόντες καί κατιόντες ήταν κοινωνικά καταδικαστέες, θεωρούνταν πράξεις θδελυρές καί ανόσιες πού προκαλούσαν τή θεϊκή τιμωρία, όπως π.χ. θλέπουμε στόν Οἰδίποδα τοῦ Σοφοκλή. Ἀπ' τόν Ἰσαῖο μαθαίνουμε, ότι στήν έποχή του, ὁ γάμος ἀνάμεσα σέ ἀνιόντες καί κατιόντες ἀπαγορευόταν. Ἴσως σέ παλιότερες ἐποχές ἀπαγορευόταν καί ὁ γάμος ἀνάμεσα σ' ἀδελφούς καί ἀδελφές, σέ μεταγενέστερους ὅμως χρόνους οἱ γάμοι αὐτοί ἦταν ἀνεκτοί, ἀν οἱ σύζυγοι ἦταν ἀπό ἄλλη μητέρα. Ἔχουμε δέ μερικά παραδείγματα τέτοιων γάμων. Ὅπως π.χ. μάς πληροφορεῖ ὁ Πλούταρχος, μιά κόρη τοῦ Θεμιστοκλῆ, ἡ Μνησιπτολέμη, ποῦ γεννήθηκε ἀπ' τό δεύτερο γάμο του, παντρεύτηκε τόν ἀδελφό της Ἀρχέπτολη ἤ, ὅπως μάς λέει ὁ Δημοσθένης, ὁ παππούς του εἶχε παντρευτεῖ τήν ἀδελφή του, ποῦ εἶχε γεννηθεῖ ἀπό ἄλλη μητέρα. Μέ ἐξαίρεση αὐτούς τούς κανόνες, ἡ ἐνδογαμία δέν ἦταν ἄγνωστη στήν Ἀθήνα. Ἕνας Ἀθηναῖος δηλώνει σ' ἕνα λόγο του ὅτι προτίμησε νά παντρέψει τήν κόρη του μ' ἕναν ἀνιψιό του παρά μ' ἕνα ξένο, γιά νά δυναμώσει τούς οἰκογενειακούς δεσμούς. Ὀχι σπάνια, παντρεύονταν πρῶτα ξαδέλφια ἤ ὁ θεῖος παντρευόταν τήν ἀνιψιά του. Ὁ ἴδιος ὁ Περικλῆς ἦταν παντρεμένος μέ μιά συγγένισσά του καί εἶχε μαζί της δυό γιούς.

Γιά νά μείνει ἡ προίκα στήν οἰκογένεια, ὁ ἀττικός νόμος ὁρίζε ὅτι ἡ ἐπίκληρος κόρη, ὅπλ. ἡ κοπέλα ποῦ κληρονομοῦσε τόν πατέρα της, ἐπειδή δέν ὑπῆρχε ἄντρας κληρονόμος του, ἦταν ὑποχρεωμένη νά παντρευτεῖ τόν στενότερο συγγενή της. Εἰδικά ὅμως γιά τίς σχέσεις τῆς ἐπικλήρου κόρης ὁ Πλούταρχος μάς δίνει τήν παρακάτω ἐνδιαφέρουσα πληροφορία:

«Παράλογος ὅμως καί γελοῖος φαίνεται ὁ νόμος ποῦ ἐπιτρέπει στήν ἐπίκληρο, σέ περίπτωση ποῦ ὁ σύζυγός της καί νόμιμος ἐξουσιαστής της δέν εἶναι ἱκανός στά συζυγικά καθήκοντα, νά παραδίνεται σ' ἕναν ἀπό τούς κοντινούς συγγενεῖς τοῦ ἄντρα της, σ' ὁποιον προτιμᾶ. Καί αὐτό κρίνουν μερικοί ὅτι ὀρθῶς νομοθετήθηκε γιά κείνους, ποῦ εἶναι ἀνίκανοι σωματικά καί ὅμως παντρεύονται ὀρφανά πλουσιοκόριτσα γιά τά χρήματά τους, παραθιάζοντας ἔτσι τή φύση μέ τή θοηθεια τοῦ νόμου. Βλέποντας ὅμως τή γυναίκα τους νά πτηγαίνει μ' ὁποιον τῆς ἀρέσει ἤ θά διαλύσουν τό γάμο ἤ θά τόν διατηρήσουν μέ ντροπή τους, τιμωρούμενοι ἔτσι γιά τή φιλοχρηματία τους καί τήν κακοήθειά τους. Ἐπίσης σωστό εἶναι καί τό ὅτι δέν ἐπιτρεπόταν στήν ἐπίκληρο νά πάοει σχέσεις μ' ὁποιον-ὁποιον, ἀλλά μόνο μέ τούς συγγενεῖς τοῦ ἄντρα της, γιά νά θαστά τό παιδί ἀπό τό ἴδιο αἷμα κι ἀπό τήν ἴδια γενιά».

(Πλ. Σολ. § 20)

Ὁ στόχος τῆς νομοθεσίας

Εἶπαμε στήν ἀρχή, ὅτι ἡ ἀττική νομοθεσία προστάτευε μέ τίς διατάξεις της γιά τή γενετήσιο ζωή, ὁρισμένα ἀγαθά, ὅπως π.χ. τήν ἐλευθερία στή σεξουαλική ζωή, τήν ἀγνότητα ὁρισμένων σχέσεων.

Ὅμως, μελετώντας συνολικά τούς νόμους αὐτούς ἀλλά καί τούς σχετικούς λόγους τῶν ρητόρων, σχηματίζει κανείς τήν ἐντύπωση πώς ὁ σκοπός αὐτῆς τῆς νομοθεσίας δέν ἦταν μόνο ἡ προστασία μερικῶν ἐπιμέρους ἀγαθῶν τῶν πολιτῶν. Ἡ φράση τοῦ Αἰσχίνη: «ὁ νομοθέτης ἔκρινε ὅτι ὁποιος πουλάει τό ἴδιο του τό σῶμα θά πουλήσει καί τά συμφέροντα τῆς πόλης», ὅπως καί ὁ ἴδιος ὁ νόμος τοῦ ἐταιρισμοῦ μάς δείχνουν μιά ἄλλη εὐρύτερη κατεύθυνση.

Πέρα ἀπό τό ἄτομα καί πάνω ἀπ' τούς πολίτες ἦταν γιά τούς Ἀθηναίους ἡ πόλη καί οἱ θεσμοί της. Ἡ προσωπική ζωή καί εὐτυχία τῶν πολιτῶν δέν μποροῦσε νά νοηθεῖ παρά μόνο μέσα ἀπό τήν ὕπαρξη καί τήν ὁμαλή λειτουργία τῆς πόλης. Αὐτήν προσπαθοῦσε νά προστατεύσει καί ἡ συγκεκριμένη νομοθεσία.

Οἱ ἀντιλήψεις τῶν πολιτῶν γιά τόν ἔρωτα, ἡ σεξουαλική τους δραστηριότητα, τά «ἀμαρτήματά» τους, ἐνδιέφεραν συνολικά τήν πόλη. Ὁ Πλάτων ας στούς «Νόμους» του μάς λέει ὅτι ὁ νομοθέτης πρέπει: «ὅλες τίς μεταξύ τῶν πολιτῶν συναναστροφές νά ἐπιθλέπει ἀγρυπνα καί νά παρακολουθεῖ ἀπό κοντά τίς λύπες καί τίς ἡδονές καί τίς ἐπιθυμίες καί τούς ἐνθουσιασμούς ὅλων τῶν ἐρώτων τους, νά τά ψέγει δέ αὐτά ἤ νά τά ἐπαινεῖ μέ τούς νόμους.» (Νομ. Ι, Ε 632) Καί αὐτό, γιατί οἱ πολίτες ἔπρεπε νά εἶναι προικισμένοι σ' ὅλα τά ἐπίπεδα καί φυσικά στόν ἔρωτα, μέ τέτοιες ἀρετές, πού νά τούς κάνουν ἱκανούς νά μή κηλιδώσουν, ἀλλά ἀντίθετα νά προστατέψουν ἀποφασιστικά «τούς θεούς πού οἱ ἴδιοι ἐφτιαξαν». Τήν πόλη καί τούς θεσμούς της. Ἔχουμε θέβαια ἀρκετά στοιχεῖα, πού μάς δείχνουν ὅτι ἡ νομοθεσία γιά τά ἤθη στήν καθημερινή ζωή καί κύρια σέ περιόδους παρακμῆς, παραθιαζόταν χωρίς πάντοτε τό κράτος καί οἱ πολίτες νά φροντίζουν γιά τήν πιστή τήρηση καί ἐφαρμογή τῶν νόμων. Ὅμως αὐτό εἶναι ἕνα ἄλλο ζήτημα πού ξεφεύγει ἀπό τά πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου.

Σημειώσεις

1. Ἀρποκρατίων: Δίκη θιαίων, Bekker, Anecdota Graeca I, θιαίων δίκη.
2. Τό δικαίωμα ἀσκήσεως τῆς γραφῆς δίνονταν σέ περιπτώσεις δημοσίων ἀδικημάτων, ἐνώ τό δικαίωμα δίκης σέ περιπτώσεις ἰδιωτικῶν διαφορῶν. Γι' αὐτό τήν πρώτη μποροῦσε νά ἀσκήσει ὁποιος ἤθελε ἀπό τούς Ἀθηναίους, ἐνώ τή δεύτερη μόνο τό θῦμα ἤ οἱ συγγενεῖς του. Ἀναλυτική θιθλιογραφία γι αὐτό τό θέμα: Harrison, The Law of Athens II σ. 76.
3. Ρωμαῖος κωμικός Plautus, Aulul. IV, 10, 63 ἐπ.
4. Ἀρποκρατίων: Ἀτίμητος ἀγών καί τιμητός.
5. Γι' αὐτές χρησιμοποιούσαν καί τή λέξη «παιδεραστία» ἤ τό ρῆμα «παιδοφιλεῖν». Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ λέξη παῖς δέν ἔχει τή σημερινή ἔννοια. Σημαίνε περισσότερο τό νέο ἀγόρι πού πλησίαζε τήν ἡθή.
6. Πλάτ., Θεαίτ. 150α.

Βιθλιογραφία

Lipsius, J.H., Das attische Recht und Rechtsverfahren, Leipzig 1905-1915.
Harrison, A.R.W., The Law of Athens I, II, Oxford 1968-71
Bonner - Smith, The Administration of Justice from Homer to Aristotle, Chicago 1930-8
Macdowell, D.M., The Laws in classical Athens, London 1978.
Dover, K.J., Greek Homosexuality, New York 1978.

Moral Crimes in Classical Athens

Modern penal law considers acts that contradict the principles ruling sexual relations as moral crimes.

According to the Attic law of the classical period, the rape of a woman, man, child or slave, the sexual intercourse between a man and child, prostitution of men, the pandering of boys by their relatives and incest were considered moral crimes.

The provisions of the Athenian legislation regarding these crimes served to protect freedom of will in sexual life; the purity of certain relations that ought to remain beyond sexual activity; and the very nature of the sexual act that in certain cases should be expressed within the limits of a genuine and natural attraction and far from economic motines.

This legislation didnot only defend moral values but it also guarded the protection of the city itself and its institutional principles. The ancient legislator by aproving or disaproving certain acts aimed, above all, to endow the citizents with such virtues as to become able to defend the existance and the normal functioning of the social and political principles of their city.

Ἐρωτικές παραστάσεις καί συμβολισμός

Πολλοί εἶναι οἱ πολιτισμοί πού χρησιμοποίησαν στήν τέχνη τους ἐρωτικά θέματα, χωρίς θέβαια νά τό ἔχουν ἀποκλειστικά αὐτό πού ἐμεῖς σήμερα ὀνομάζουμε ἐρωτικό χαρακτήρα, δηλαδή διεγερτικό περιεχόμενο.
Οἱ εἰκονογραφικές μαρτυρίες πού σώθηκαν ὥς τίς μέρες μας εἶναι πάμπολλες καί ἀποτελοῦνται, ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀπό ζωγραφισμένα ἀγγεῖα. Ἀνάμεσα σ' αὐτά ξεχωριστή θέση κρατοῦν ἐκεῖνα πού εἰκονογραφοῦν τήν ἐρωτική ζωή τῶν Ἀθηναίων τῶν 6ου-4ου αἰ. π.Χ. Καί πάλι ἀπό τά ἀγγεῖα αὐτά ἄλλα ἔχουν θρησκευτικό χαρακτήρα, δεμένο μέ τό θάνατο, τήν ἀναπαραγωγή, τή θλάστηση, ἐνώ μιά ἄλλη κατηγορία ἀποτελεῖται ἀπό ζωγραφιές μέ ἀποτροπαϊκό χαρακτήρα, στίς ὁποῖες ὁ φαλλός ἀποτελεῖ τό πιό κοινό σύμβολο. Τέλος μιά τρίτη κατηγορία ἀγγείων φέρει παραστάσεις καθαρά ἐρωτικές ἤ χιουμοριστικές.

Γονιμότητα

Ὅλες οἱ θρησκεῖες, καί κυρίως οἱ πιό πρωτόγονες, ἔχουν ὡς ἄξονα τή γονιμότητα. Ἡ γονιμότητα τῆς γυναίκας σημαίνει ἀναπαραγωγή τοῦ εἴδους, ἐνώ ἡ γονιμότητα τῆς γῆς καί τῶν ζώων σημαίνει ἐπάρκεια τροφῆς.
Ἡ ἰδέα τῆς γονιμότητας καί τοῦ πλούτου συχνά εἰκονίζεται μέ γυναίκα μέ παιδί, μέ φροῦτα καί φυτά ἤ καί μέ μιά ἰθυφαλλική ἀνδρική μορφή (εἰκ. 1-2) ἤ ἀκόμα μέ ἕναν ἁπλό φαλλό (εἰκ. 3). Ἀκόμα καί σκηνές ζευγαρώματος ζώων καί ἀνθρώπων ἔχουν θρησκευτικό χαρακτήρα σχετικό μέ τή γονιμότητα: Σέ θρησκευτικές τελετές συναντάται ἡ ἱερογαμία πού ἐξασφαλίζει τή συνέχιση τοῦ εἴδους καί τήν καλή σοδειά. Ἀλλά ὁποια καί ἄν εἶναι ἡ μορφή (γυναίκα, γυναίκα μέ παιδί, ἐρωτική σκηνή, φαλλός) τό θρησκευτικό νόημα παραμένει τό ἴδιο. Οἱ παραστάσεις πού κοσμοῦν τά ἀρχαῖα ἀγγεῖα δέν πρέπει λοιπόν νά μᾶς παραξενεύουν. Ἀφοῦ οἱ θεότητες πού προστάτευαν τά παιδιά, τό σπιτικό, τή θλάστηση εἶχαν ἄμεση σχέση μέ τόν ἔρωτα (εἰκ. 4)[1].

Σύμβολα

Ὅπως εἴπαμε κιόλας, σεξουαλικά σύμβολα συναντᾶμε καί μέ ἀποτροπαϊκή ἰδιότητα: Ὁ φαλλός πού συμβολίζει τή γονιμότητα ἔχει καί ἀποτροπαϊκό χαρακτήρα (εἰκ. 5). Γιά παράδειγμα, οἱ ἑρμεῖες(εἰκ. 6-7), στῆλες πού ἔφεραν τήν κεφαλή τοῦ Ἑρμῆ καί ἕναν φαλλό, τοποθετοῦνταν ἔξω ἀπό τά σπίτια γιά νά διώχνουν τό κακό, ὁ Διόνυσος εἶχε στίς γιορτές του ὁμοιώματα τεράστιων φαλλῶν (εἰκ. 8-9) πού ἐπίσης ἔδιωχναν τό κακό καί ἐξασφάλιζαν τήν εὐημερία (καλλιέργεια). Ὁ Πάν, γιός τοῦ Ἑρμῆ, θεός τῶν κοπαδιῶν (κτηνοτροφία) ἐμφανιζόταν μισός ἄνθρωπος καί μισός τράγος[2], συχνά ἰθυφαλλικός, ἄλλοτε μέ καθαρά ἀποτροπαϊκό χαρακτήρα καί ἄλλοτε μέ χιουμοριστικό (εἰκ. 10). Ὁ Πάν εἶχε πολλά κοινά στοιχεῖα μέ τοὺς Σατύρους, ἐπίσης «κτηνῶδη» ὄντα πού εἶχαν μορφή μισή ἀνθρώπου καί μισή ἀλόγου (εἰκ. 8-9) συμβολίζοντας τίς πρωτόγονες δυνάμεις τῆς φύσης. Ἔτσι, παραστάσεις φαλλῶν μεμονωμένων ἔχουν χαρακτήρα καθαρά προστατευτικό καί, μέσω τῆς πρωτόγονης φύσης, καί τρομαχτικό. Πολλές παραστάσεις φαλλῶν ἐμφανίζουν διάφορα χαρακτηριστικά πού καθορίζουν ἴσως τή χρήση τους, ὅπως γιά παράδειγμα τό tintibulum, φαλλός μέ κουδουνάκια πού προστάτευε τά κοπάδια (εἰκ. 11). Συναντᾶμε ὅμως καί συνδυασμό ἀποτροπαϊκῶν συμβόλων: Φαλλό μέ μάτι - τό κατ' ἐξοχήν ἀποτροπαϊκό σύμβολο ὡς τίς μέρες μας (εἰκ. 12). Ἡ πληθώρα τῶν φαλλικῶν παραστάσεων ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνική κοινωνία ἦταν ἀνδροκρατούμενη καί ἐπομένως τά ἀνδρικά γεννητικά ὄργανα ἀποτελοῦσαν σημαντικό στοιχεῖο της (εἰκ. 13).
Σύμβολα σεξουαλικά βρίσκουμε καί ὡς τάματα: Μῆτρες, ἀνδρικά γεννητικά ὄργανα προσφέρονται καμωμένα ἀπό διάφορα ὑλικά στούς θεούς, θεραπευτές εἰδικευμένους (εἰκ. 14).

Ἐρωτικά θέματα

Βέθαια ὑπάρχουν καί οἱ ἐρωτικές παραστάσεις πού δείχνουν τήν εἰκόνα μιᾶς εὐχάριστης στιγμῆς. Αὐτές ἔχουν συχνά ὡς θέμα θεϊκές συζεύξεις μέ θνητές, ὅπου δέν εἶναι λίγες οἱ φορές πού οἱ θεοί μεταμορφώνονται σέ ζῶα γιά νά ζευγαρώσουν μέ θνητές (εἰκ. 14). Ἀπό τά «ἐρωτικά» ἀγγεῖα τά περισσότερα φέρουν παραστάσεις μέ ἄνδρες καί γυναῖκες (εἰκ. 15-16), ἐνώ λιγότερα εἶναι ἐκεῖνα πού παριστάνουν ὥριμους ἄνδρες μέ ἐφήθους (εἰκ. 17) καί τέλος ἕνα «ἀμφισθητούμενο» ἀγγεῖο εἰκονογραφεῖ σύμπλεγμα γυναικῶν (εἰκ. 18). Στίς ἑτερόφυλες παραστάσεις ποτέ δέν εἰκονίζονται σεθάσμιες σύ-

1. Ὁ Πρίαπος κρατά μιά ζυγαριά μέ τήν ὁποία ζυγίζει ἕνα καλάθι μέ φρούτα καί τόν φαλλό του (1ος αἰ. μ.Χ., τοιχογραφία τῆς Πομπηΐας).

2. Ὁ Πρίαπος κρατά στήν ἀγκαλιά του παιδιά (ἑλληνιστικό χάλκινο ἀγαλματίδιο, Boston Museum of Fine Arts).

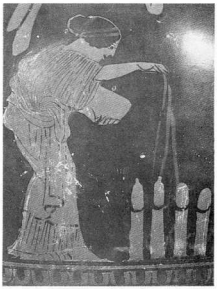

3. Μιά γυναίκα ραντίζει φαλλούς ἀκουμπισμένους στή γῆ. Ἴσως πρόκειται γιά τελετουργική πράξη πού ἔχει σχέση μέ τή γονιμότητα τῆς γῆς (Ἐρυθρόμορφο ἀγγεῖο γύρω στό 430-420 π.Χ. British Museum E-810).

4. Ἡ Ἀφροδίτη καί ὁ Πάν παίζουν ζάρια. Ἡ Ἀφροδίτη ἔχει δίπλα της ἕναν ἐρωτιδέα, ἐνώ στά πόδια της στέκει μιά πάπια, κι αὐτή ἐρωτικό σύμβολο (χάλκινο κάτοπτρο τοῦ British Museum).

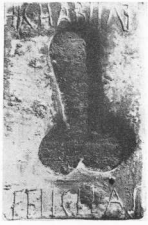

5. Ἀνάγλυφος φαλλός μέ ἐπιγραφή «Hic Habitat Felicitas» (ἐδῶ κατοικεῖ ἡ εὐτυχία) (Ἀρχ. Μουσεῖο Νεαπόλεως).

6. Μαρμάρινη στήλη τοῦ Ἑρμῆ ἀπό τή Σίφνο (520 π.Χ. Ἀρχ. Μουσεῖο Ἀθηνῶν).

7. Λατρεία τῆς Ἑρμείας (Ἀττικό ἀγγεῖο, Μουσεῖου Βερολίνου F 2525).

8. Ἑταῖρες χορεύουν γύρω ἀπό ὁμοίωμα φαλλοῦ στή διάρκεια θρησκευτικῆς τελετῆς (5ος αἰ. π.Χ. Villa Giulia, Ρώμη).

9. Γυναίκα που κρατά ὁμοίωμα ὑπερμεγέθους φαλλοῦ, ἴσως σέ σχέση μέ γιορτές (5ος αἰ. π.Χ. Μουσ. Βερολίνου 3206).

10. Λεπτομέρεια ρωμαϊκής σαρκοφάγου μέ διονυσιακές σκηνές. Αριστερά μιά έρμεία μέ κεφαλή Πανός (2ος αί. μ.Χ. Μουσείο Νεαπόλεως RP 27710).

11. Tintibulum. Φαλλός μέ κουδουνάκια (Ρωμαϊκό χάλκινο τού 1ου αί. μ.Χ.).

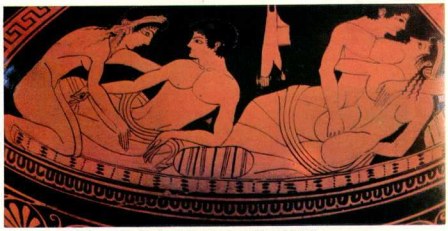

15. Σκηνή συμποσίου μέ δύο ζευγάρια (6ος αί. π.Χ. Βρυξέλλες R 351).

17. Άνδρας πιάνει γνωριμία μέ έφηβο.

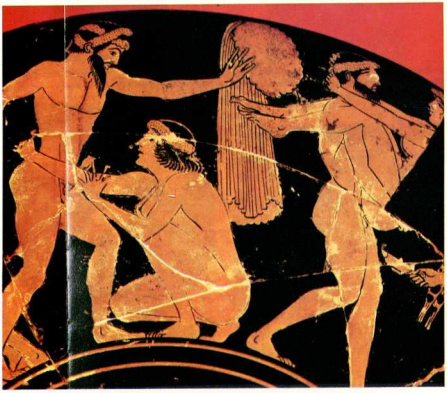

16. Ζευγάρια (Αρχαιολογικό Μουσείο Φλωρεντίας).

18. Σύμφωνα μέ τόν κ. J. Dover, (Greek Homosexuality, New York 1980) πρόκειται γιά γυναικεία ομοφυλοφιλία ένώ κατά τή γνώμη τής C. Johns (Sex or Symbol, London 1982) είναι σκηνή άσχετη άπό ερωτικό περιεχόμενο.

12. Κορίτσι μέ ὁμοιώματα φαλλών. Ὅλοι οἱ φαλλοί ἔχουν μάτι (500-475 π.Χ. Μουσεῖο τοῦ Λούβρου 307).

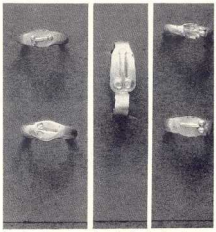

13. Κοσμήματα - φυλαχτά γιά τό μάτι μέ παραστάσεις ἀνδρικῶν γεννητικῶν μορίων. Ὁρισμένα δαχτυλίδια εἶναι τόσο μικρά πού μόνο ἀπό παιδιά μποροῦσαν νά φορεθοῦν.
14. Πήλινα ἀφιερώματα σέ θεούς θεραπευτές (3ος - 2ος αἰ. π.Χ. British Museum).

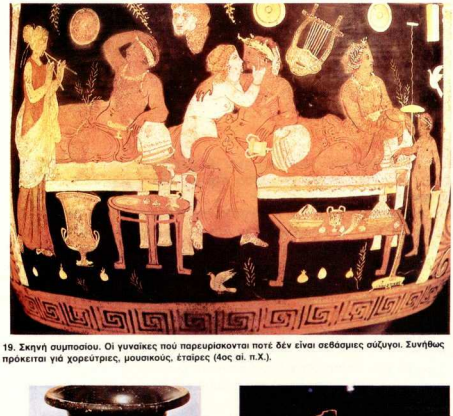

19. Σκηνή συμποσίου. Οἱ γυναίκες πού παρευρίσκονται ποτέ δέν εἶναι σεβάσμιες σύζυγοι. Συνήθως πρόκειται γιά χορεύτριες, μουσικούς, ἑταίρες (4ος αἰ. π.Χ.).

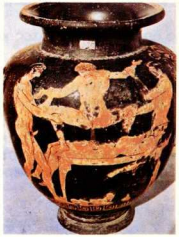

20. Ἡ γυναίκα ἀντικείμενο. Τρεῖς ἄνδρες τή μεταχειρίζονται γιά τήν ἱκανοποίησή τους.

21. Ἐρωτική σκηνή ζεύγους ὅπου τά πρόσωπα σχηματίζουν ἕνα κλειστό κύκλο ὑπογραμμίζοντας τήν τρυφερότητα τῆς ἑκφρασής τους (τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Μουσ. Νεαπόλεως RP 27717).

ζυγοι, πάντοτε πρόκειται γιά ἑταῖρες ἤ γιά πόρνες (εἰκ. 19). Συχνά ἀπό τήν ἔκφραση τῶν γυναικῶν λείπει ὁλότελα ἡ εὐχαρίστηση, ἀφοῦ τίς μεταχειρίζονται ὡς ἀντικείμενα κορεσμοῦ τοῦ ἀνδρικοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστίκτου (εἰκ. 20). Βέβαια δέν λείπουν καί οἱ τρυφερές σκηνές, οἱ γεμάτες εὐαισθησία καί αἴσθησιασμό (εἰκ. 21). Ἀνάμεσα στή θρησκευτική καί τήν ἐρωτική παράσταση βρίσκεται ὁ Ἑρμαφρόδιτος, συνδυασμός τοῦ Ἑρμῆ καί τῆς Ἀφροδίτης, σύμβολο τοῦ τέλειου σεξουαλικοῦ ἀντικειμένου, μιᾶς καί στό πρόσωπό του συνδυάζονται τά σεξουαλικά χαρακτηριστικά καί τῶν δύο φύλων.

Ὁ 19ος αἰώνας καί ἡ σεμνότυφη ἠθική πού κυριαρχοῦσε τήν ἐποχή ἐκείνη εὐθύνεται γιά τήν ἔλλειψη γνώσης πού ἔχουμε ἀκόμα καί σήμερα γιά ἀντικείμενα διακοσμημένα ἤ σέ σχῆμα ἐρωτικοῦ θέματος. Παρόμοια ἀντικείμενα κλειδώνονται στά ντουλάπια τῶν μουσείων ἤ τοποθετοῦνται σέ βιτρίνες, πίσω ἀπό ἄλλα, ἔτσι ὥστε νά μήν προσθάλλουν τό αἴσθημα τῆς δημοσίας αἰδοῦς[3]. Ἄν καί ἡ σεξουαλικότητα μιᾶς κοινωνίας ἀποτελεῖ μέρος τοῦ πολιτισμοῦ της, εἶναι ἀκόμα στίς συνήθειές μας νά μιλᾶμε καλυμμένα γι' αὐτήν.

Σημειώσεις

1. Ὁ Διόνυσος, προστάτης τῆς γονιμότητας τῆς γῆς μέσω τοῦ θανάτου καί τῆς ἀναγέννησης τῆς φύσης, εἶναι καί θεός τοῦ κρασιοῦ, τοῦ ποτοῦ αὐτοῦ πού θγάζει τόν ἄνθρωπο ἐκτός ἑαυτοῦ, ἡ κατάσταση πού γέννησε τό θέατρο.
2. Ὁ Πάν προκαλοῦσε τόν «πανικό» στούς ἀνθρώπους, φόβο ἀνεξήγητο, φόβο τῆς μοναξιᾶς. Θά δανείσει τή μορφή του στό διάβολο τῆς χριστιανικῆς θρησκείας.
3. Museum Segratum: Εἶναι τμῆμα τοῦ Μουσείου τῆς Νεαπόλεως τῆς Ἰταλίας τό ὁποῖο μπορεῖ κανείς νά ἐπισκεφθεῖ μόνο μέ εἰδική ἄδεια γιατί περιέχει «ἐρωτικά» ἀντικείμενα.

Η ΜΙΚΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΝΟΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΡΗΤΟΡΑ

Ὁ Ὑπερείδης, δεύτερος μετά τό Δημοσθένη στόν «Κανόνα» τῶν Ἀττικῶν ρητόρων, παραμένει γιά πολλούς σάν κάπως μακρινός καί σάν ἀπομονωμένος μέσα στό μεγαλεῖο του — τοῦ Ἀθηναίου πατριώτη καί τοῦ σθεναροῦ πολέμιου τῶν Μακεδόνων.

Γεννημένος τό 390 π.Χ. ἀπό ἀρκετά εὔπορο πατέρα, τό Γλαύκιππο, μαθήτευσε κοντά στόν Πλάτωνα καί τόν Ἰσοκράτη. Τή σταδιοδρομία του, ὡς ρήτορας, τήν ἄρχισε κατηγορώντας τόν Ἀριστοφώντα, γνωστό τότε Ἀθηναῖο πολιτικό, «ὡς στρατηγήσαντα ἐν Κέῳ διά φιλοχρηματίαν καί κακά ἐργασάμενον τούς ἐνοικοῦντας». Λίγο ἀργότερα, τό 343, κατηγορώντας τόν Φιλοκράτη, πάλι γιά προδοσία, βρῆκε τήν εὐκαιρία νά ἐμφανισθεῖ ἐπίσης στό χῶρο τῆς πολιτικῆς, καί νά διακηρύξει τίς ἰδεολογικές του ἀρχές. Τάχθηκε σαφῶς μέ τήν ἀντιμακεδονική μερίδα τοῦ Δημοσθένη καί σάν μέλος αὐτῆς καταπολεμοῦσε μέ πεῖσμα, ὅταν οἱ περιστάσεις τό καλοῦσαν, τίς προτάσεις τοῦ Φιλίππου καί τοῦ Ἀλέξανδρου, καθώς καί τῶν συμπατριωτῶν του ἐκείνων πού, ἀγορασμένοι ἀπ' αὐτούς, μακεδόνιζαν.

Γιά πολλές δεκαετίες ἐξάλλου ἡ φωνή του ἀκουγόταν στά ἀθηναϊκά δικαστήρια σέ δίκες ἰδιωτικῆς φύσεως. Χωρίς ρητορικά σχήματα, μέ ἁπλότητα ἀλλά καί πεῖσμα καί πειστικότητα ἀγωνιζόταν γιά τά συμφέροντα τῶν πελατῶν του καί γιά τό δίκαιο.

Ἡ ζωή του ὑπῆρξε καί ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τῆς πολιτικῆς, πλήρης ἀπό δραστηριότητες καί ἀγῶνες γιά τίς ἰδέες πού πίστευε μέ σταθερότητα καί ἀπόλυτη συνέπεια πρός αὐτές.

Γιά τίς ὑπηρεσίες του στήν Ἀθήνα, ἡ πόλη του τόν εἶχε τιμήσει — κάποτε εὐγνωμονοῦν καί οἱ πατρίδες — μέ πλῆθος ἀξιώματα καί τοῦ εἶχε ἀναθέσει πλῆθος ἀποστολῶν. Τό 322, μετά τή μάχη στήν Κραννώνα, πού στάθηκε ὅπως εἶναι γνωστό ἄτυχη γιά τήν Ἀθήνα, καταδικάστηκε σέ θάνατο. Ζητώντας νά σωθεῖ, γιατί πίστευε ὅτι εἶναι ἀκόμα ἀπαραίτητος στήν Ἀθήνα γιά τή σωτηρία της, κατέφυγε στήν Αἴγινα, στό ναό τοῦ Αἰακοῦ. Τόν ἀπέσπασαν μέ τή βία ἀπό τό ἐκεῖ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα (μέ τή βοήθεια κάποιου Ἀρχία «φυγαδοθήρου» — ἐκείνους τούς ὕστατους χαλεπούς χρόνους ἄνθισε καί αὐτό τό ἄνθος τοῦ κακοῦ) — καί στή συνέχεια τόν ἔφεραν στόν Ἀντίπατρο, τόν βασάνισαν καί τόν θανάτωσαν.

Ὁλόκληρη μιά ζωή γιομάτη ἀπό πατριωτισμό, ἀγῶνες καί θυσίες — ὥς τήν ὑπέρτατη.

Παν. Δ. Δημάκης
Καθηγητής Π.Α.Σ.Π.Ε.

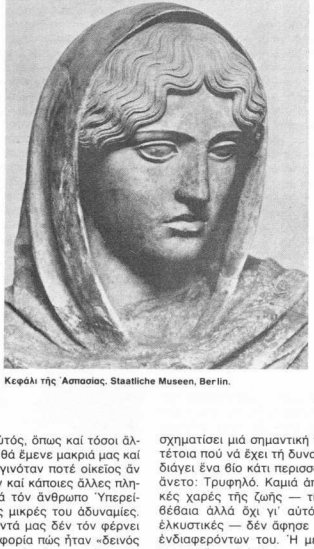

Κεφάλι τῆς Ἀσπασίας, Staatliche Museen, Berlin.

Ὅμως καί αὐτός, ὅπως καί τόσοι ἄλλοι μεγάλοι, θά ἔμενε μακριά μας καί δέν θά μᾶς γινότανε ποτέ οἰκεῖος ἄν δέν ὑπῆρχαν καί κάποιες ἄλλες πληροφορίες γιά τόν ἄνθρωπο Ὑπερείδη — γιά τίς μικρές του ἀδυναμίες. Πόσο πιό κοντά μας δέν τόν φέρνει λ.χ. ἡ πληροφορία πώς ἦταν «δεινός ὀψοφάγος» — ἡ νέα κωμωδία τόν παρουσίαζε ὡς πλουτίζοντα τούς ἰχθυοπώλες τῆς ἀγορᾶς! Ἐκεῖ τόν συναντοῦσε κανείς νά ψάχνει γιά κάποιο ἐκλεκτό κυνήγι ἤ γιά κάτι παρόμοιο.

Ἀλλά καί ὁρισμένες ἄλλες κλίσεις του μᾶς καθιστοῦν τόν Ὑπερείδη συμπαθέστερο. Ἡ προτίμησή του γιά τή γυναικεία ὁμορφιά — προτίμηση πού μᾶς μεταφέρει στόν demi-monde τῆς τότε Ἀθήνας, ἕνα κόσμο ἄν ὄχι ἴσως ἄψογο γιά τίς δικές μας σύγχρονες ἀντιλήψεις, ὁμως κόσμο ὡραῖο, πολύχρωμο καί φανταχτερό πού κάθε ἄλλο παρά στερεῖται ἐνδιαφέροντος γιά τούς μελετητές τοῦ κλασικοῦ μας κόσμου. Ἀποτέλεσαν καί αὐτές οἱ, ὡραῖες ἤ λιγότερο ὡραῖες, ἑταῖρες, παράγοντες — μέ τόν τρόπο τους βέβαια... — στή διαμόρφωση τοῦ κλασικοῦ μας πολιτισμοῦ.

Εἶχε ἐπιτύχει ἰδιαίτερα ὁ Ὑπερείδης στίς ἐπαγγελματικές του ἀπασχολήσεις γι' αὐτό καί εἶχε κατορθώσει νά σχηματίσει μιά σημαντική περιουσία, τέτοια πού νά ἔχει τή δυνατότητα νά διάγει ἕνα βίο κάτι περισσότερο ἀπό ἄνετο: Ἠρυφηλό. Καμιά ἀπό τίς ὑλικές χαρές τῆς ζωῆς — τίς μάταιες βέβαια ἀλλά ὅχι γι' αὐτό λιγότερο ἐλκυστικές — δέν ἄφησε ἐκτός τῶν ἐνδιαφερόντων του. Ἡ μεγάλη του περιουσία τοῦ ἐπέτρεπε νά συντηρεῖ κάποια στιγμή τῆς ζωῆς του τρεῖς συγχρόνως ἑταῖρες: Τήν Ἀρισταγόρα στόν Πειραιά, τήν Φίλα στήν Ἐλευσίνα καί τή συμπαθέστατη ἀλλ' ἄτυχη φαίνεται στούς ἔρωτές της Μυρρίνα στήν Ἀθήνα. Ἀσφαλῶς πρίν ἀπ' αὐτές ὑπῆρξαν στή ζωή του κι ἄλλες, ὅπως καί ἄλλες πολλές πρέπει νά τίς ἀκολούθησαν.

Βέβαια δέν ἔλειψαν ἐκεῖνοι πού ἔσπευσαν νά τόν κατηγορήσουν γι' αὐτή του τήν κλίση (τόν χαρακτήριζαν ὡς πρός τά «ἀφροδίσια κατωφερῆ»). Ἄλλωστε, λίγο ἀργότερα, γιά τήν ἴδια εὐαισθησία πρός τή γυναικεία χάρη, δέν εἴχαν κατηγορήσει καί τόν Ἐπίκουρο πού τόν εἰρωνεύονταν ἀκόμη καί γιά τήν ἀθώα κατά τά ἄλλα συνήθειά του νά στέλνει γράμματα σέ ἑταῖρες («καί ἄλλαις... πολλαῖς ἑταίραις γράφειν καί μάλιστα Λεοντίῳ»

Καί οἱ τρεῖς τους — Ἀρισταγόρα, Φίλα, Μυρρίνη — καθιστοῦσαν πιό γλυκύ τόν ταραχώδη, ἀπό τούς πολιτικούς ἀγῶνες, βίο τοῦ Ὑπερείδη. Πρέπει νά ἦσαν καί οἱ τρεῖς τους ὡραιότατες. Ἡ Ἀρισταγόρα παρουσίαζε καί τίς περγαμηνές τῆς καταγωγῆς της: Ἦταν Κορίνθια κι αὐτό βέβαια κάτι σήμαινε γιά τόν τότε ἡμίκοσμο τῆς Ἀθήνας... Σέ μιά πρώτη ἀρχή ἀγάπησε εἰλικρινά τόν ρήτορα — κατόπιν οἱ σχέσεις τους ψυχράνθηκαν· ἴσως τήν ἄφησε ὁ ἴδιος ὁ Ὑπερείδης ἀναζητώντας νέες συγκινήσεις κοντά σέ νέες φίλες. Πάντως καί ἡ Ἀρισταγόρα ἔσπευσε τότε νά συνδεθεῖ — γιά νέες καί αὐτή συγκινήσεις! — μέ ἕναν καινούριο ἐραστή μέ ἐξίσου ἠχηρό ὄνομα: Τόν ρήτορα, ἐπίσης, Δημήτριο τόν Φαληρέα, πού ἀργότερα, τή δεκαετία 317-307, ἀνέλαβε μέ τήν ἐπίνευση τοῦ Κάσανδρου, τή διοίκηση τῆς Ἀθήνας.

Τήν Φίλα τήν διατηροῦσε (κατά τίς πληροφορίες τοῦ Φιλέταιρου στόν Ἀθήναιο) στήν Ἐλευσίνα ὅπου εἶχε μεγάλη ἀκίνητη περιουσία ὁ ἀκούραστος ρήτορας. Ἡ Φίλα — μᾶς διηγεῖται ὁ Πλούταρχος — ἦταν δούλη· ὁ Ὑπερείδης τήν εἶχε ἀγοράσει καταβάλλοντας σεβαστό χρηματικό ποσό. Ἀργότερα πάντως, πειθόμενος στίς παρακλήσεις της — ποιός μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ γιά πολύ στίς παρακλήσεις μιᾶς ὡραίας γυναίκας; — τήν ἀπελευθέρωσε καί ὄχι μόνον αὐτό ἀλλά καί τῆς παρέδωσε καί τή διεύθυνση τοῦ σπιτιοῦ του στήν Ἐλευσίνα — «οἰκουρόν ἐποιήσατο», κατά τούς λόγους τοῦ Ἰδομενέα στόν Ἀθήναιο.

Στήν Ἀθήνα, τέλος, μέσα στόν ὡραιόκοσμό της, βασίλευε ἡ Μυρρίνη. Βασίλευε καί στήν καρδιά τοῦ ρήτορα. Καί τ' ὄνομά της ἀκόμα θύμιζε ἀνοιξη καί μύρα. Γιά νά τήν ἐγκαταστήσει στό σπίτι του στό ἄστυ καί γιά νά εἶναι μόνος μαζί της ἔφτασε νά δώξει ἀπ' αὐτό ἀκόμα καί τόν ἴδιο τό γιό του τό Γλαύκιππο.

Βέβαια ὅλες αὐτές οἱ λεπτομέρειες γιά τίς ἰδιαίτερες σχέσεις τοῦ μεγάλου ρήτορα κλονίζουν κάπως τόν πολιτικό καί ρημισμένο λογογράφο Ὑπερείδη, ἐκεῖ στό ψηλό θάθρο πού ἡ ἱστορία τόν ἔχει τοποθετήσει. Ὅμως ἀπό τήν ἄλλη πλευρά αὐτή ἡ τόσο κατανοητή κλίση του πρός τήν ὡραιότητα τοῦ ἄλλου φύλου τόν κάνει περισσότερο οἰκεῖο πρός ἐμᾶς καί πιό ἀγαπητό.

Ἡ Μυρρίνη πού, καθώς λεγόταν τήν ἐρωτεύθηκε ἀκόμα κι ἕνας βασιλιάς, καταγόταν ἀπό τή Σάμο. Ἀπό τό νησί ἀπ' τό ὁποῖο εἶχε ἔρθει καί ὁ Ἐπίκουρος στήν Ἀθήνα, γιά νά ἱδρύσει τούς περίφημους Κήπους του, ὅπου ἡ ὁμορφιά καί οἱ κάθε εἴδους αἰσθη-

σιακές άπολαύσεις συνδυάζονταν τόσο ποιητικά μέ τή φιλοσοφία. Δέν ἤταν τυχαῖο ὅτι σέ μιά ἀπό τίς ἑταίρες πού σύχναζαν στούς Κήπους, τή Λεόντιον (τό «Λεοντάριον» ὅπως τή φώναζε χαϊδευτικά ὁ Ἐπίκουρος), ἀνάθεσαν, ὅταν ἤρθε ἡ σειρά της, καί αὐτή τήν προεδρία τῆς Σχολῆς. Βέβαια ἡ πράξη αὐτή διασύρθηκε ἀπό τούς τότε συντηρητικούς — ἴσως δέ καί ἀνέραστους — ὅμως τό γεγονός παρέμεινε: Ὅτι μιά ἑταίρα μπορεῖ νά φτάσει νά εἶναι ἄξια τόσης τιμῆς, ὥστε νά τῆς ἀνατεθεῖ ἀκόμα καί ἡ ἀρχηγία μιᾶς ὁλόκληρης σχολῆς φιλοσόφων. Βέβαια δέν ὑπῆρξε ἡ Λεόντιον ἡ μόνη ἑταίρα ποιό τιμήθηκε πολύ. Στή μνήμη λ.χ. τῆς Πυθιονίκης πού τήν ἐρωτεύτηκε ὁ μέγας Ἅρπαλος καί ὑποχρέωσε τούς λαούς του καί νά τήν προσκυνοῦν σάν ἀληθινή βασίλισσα, ἀνάγειραν, ὅταν ἡ ὁμορφιά της μαζί μέ τή ζωή της ἔδυσε, δύο μεγαλοπρεπῆ μνημεῖα: Ἕνα στή Βαβυλώνα καί ἕνα στήν Ἀθήνα. Ἡ Θαΐδα πάλι πού καταγόταν κι αὐτή ἀπό τήν Ἀθήνα καί ὑπῆρξε εὐνοούμενη τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου, μετά τό θάνατό του ἔφτασε νά παντρευτεῖ τόν ἴδιο τό βασιλέα τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαῖο, κι ἡ θυγατέρα της — κόρη, μήν τό ξεχνᾶμε, ἑταίρας — μέ τήν εὔνοια τῆς τύχης καί τή μητρική φυσικά βοήθεια, πέτυχε νά παντρευτεῖ τόν τότε βασιλέα τῆς Κύπρου. Ἡ Ἀφροδίτη ἀναμφισθήτητα κάλυπτε μέ τήν προστασία της τίς ἱέρειές της.

Ἄς ξαναγυρίσουμε, ὅμως, στή μικρή ἱστορία τοῦ ρήτορα, πήν ὄχι, βέβαια, καί τόσο ἠθικοπλαστική, ὅμως χαρακτηριστική ἑνός ὁλόκληρου κόσμου καί ἑνός πολιτισμοῦ. Πόσα δέν λένε αὐτές οἱ «μικρές ἱστορίες»... Εἶχε δίκιο ὁ παλιός Προσπέρ Μεριμέ, ὅταν ἔγραφε — χωρίς, ὅπως πρόσθετε ντροπή — ὅτι θά ἔφτανε νά ἀνταλλάξει ἕνα τμῆμα κι ἀπ' αὐτό τό ἔργο τοῦ Θουκυδίδη μέ ἕνα μέρος ἀπό τό προσωπικό ἡμερολόγιο τῆς Ἀσπασίας ἤ ἑνός ἀπό τούς ὑπηρέτες τοῦ Περικλῆ.

Ὁ Ἀθήναιος, πηγή ἄφθονων πληροφοριῶν γιά τόν κόσμο τῶν ἑταιρῶν στούς «Δειπνοσοφιστές» του, σημειώνει ἐπίσης ὅτι ὁ Ὑπερείδης ἀφέθηκε νά ὑποστεῖ τή γοητεία καί μιάς ἄλλης ἑταίρας, τῆς Ὠκιμον. Βέβαια ὁ Ἀθήναιος ἀρκεῖται στήν πληροφορία ὅτι ὁ ρήτορας ἤταν ἐνθουσιασμένος ἁπλῶς μαζί της. Κρίνοντας ὅμως μέ βάση τήν... προϊστορία τοῦ ἄντρα, μποροῦμε μέ ἀσφάλεια νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἐνθουσιασμός του αὐτός πρέπει νά εἶχε βάσεις κάπως ὑλικότερες.

Δίπλα σέ κάθε σχεδόν ἑταίρα βρίσκει κανείς ἕναν φημισμένο ρήτορα. Βέβαια καί τό ἀντίθετο: Οἱ ἑταῖρες ἐπιζητοῦσαν — ὅπως ἄλλωστε καί σήμερα — τή γνωριμία τῶν ἀπουδαίων ἀνδρῶν. Τέτοιοι δέ ἦσαν ἀναμφίβολα οἱ ρήτορες· πότε λαοπλάνοι καί πότε σωτῆρες τῆς Ἀθήνας, πάντως ὅμως πάντοτε στό προσκήνιο τῆς ἀθηναϊκῆς ζωῆς τίς εἴλκυαν ἰδιαίτερα. Ὁ Λουκιανός ἀναφέρει τή μικρή ἑταίρα Ὑόεσσα πού ἤταν ἐρωτευμένη μέ τό ρήτορα Λυσία. Μήπως, ὅμως, κι αὐτός μέ τή σειρά του δέν ἤταν ἐρωτευμένος — στά 65 του! — μέ τίς κοπέλες (τήν Ἄντεια, τήν Ἀριστόκλεια, τή Φίλα, τήν Ἰσθμιάδα, τή Νεαίρα καί κυρίως τήν Μετάνειρα) πού ἔφερε στήν Ἀθήνα ἀπό τήν Κόρινθο ἡ φοβερή «πορνοθοσκός» Νικαρέτη; Ἀλλά καί ὁ μεγάλος Δημοσθένης δέν περιτριγύριζε τή Θεωρίδα καί δέν ὑπῆρξε — ἔτσι τουλάχιστον ψιθυριζόταν στά ἀθηναϊκά δεῖπνα — ἐραστής τῆς Λαΐδας;

Ξενίζει πραγματικά αὐτή ἡ τόσο στενή συνεργασία — ἄς τήν ποῦμε ἔτσι — τῶν ἑταιρῶν μέ τούς ρήτορες. Ὁπωσδήποτε δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ πλησιάσματος τῶν μέν πρός τούς δέ ἡ ταυτότητα τῶν συμφερόντων τους, ὅπως φαίνεται νά δέχεται ὁ Ἀλκίφρονας: «Κατά τί λοιπόν, γράφει, διαφέρει ὁ σοφιστής (ἀλλά εὔκολα θά ἀντικαθιστοῦσε κανείς τό σοφιστής μέ τό ρήτορας ἤ τό λογογράφος) ἀπό μιάν ἑταίρα; Βέβαια δέν πείθουν καί οἱ δύο μέ τά ἴδια μέσα. Ὅμως καί οἱ δύο ἔχουν τόν ἴδιο ἀντικειμενικό σκοπό: Νά συγκεντρώσουν χρήματα».

Ἀξίζει ἴσως νά προσθέσουμε ἐδῶ, ὅτι οἱ ρήτορες, κατά τά γραφόμενα τουλάχιστον σέ μιά ἐπιστολή πού βρίσκουμε στόν Ἀρισταίνετο, δέν εἶχαν ἰδιαίτερα καλή φήμη ὡς ἐραστές. Ἰδού ἡ ἐπιστολή — δεῖγμα κι αὐτό ἀρκετά χαρακτηριστικό τοῦ ἤθους καί ὕφους — τῶν ἑταιρῶν. Γράφει ἡ Γλυκέρα πρός τή Φιλίννα, μιά νεαρή ὀρχηστρίδα πού εἶχε ἀποκτήσει φήμη λόγω τῆς εὐνοίας πού τῆς εἶχε δείξει ὁ Φίλιππος τῆς Μακεδονίας (ἀπ' αὐτόν μάλιστα, ἄν ἐνδιαφέρει ἡ λεπτομέρεια, εἶχε ἀποκτήσει τόν Ἀριδαῖο πού τόσα γεγονότα συνδέθηκαν ἀργότερα μέ τ' ὄνομά του). Ἡ Γλυκέρα, πού ὑπηρετοῦσε τήν ἴδια θεά μέ τήν Φιλίννα, ἀποφάσισε σέ κάποια στιγμή νά ἐγκαταλείψει τίς «συναδέλφους» της καί νά παντρευτεῖ ἕναν ρήτορα. Μετά λίγο καιρό ἔγραφε (κατά μία παλαιότερη μετάφραση) στή Φιλίννα: «Τό νυμφευθῶ, Φιλίννα, μέ τό σοφό ρήτορα... δέν ὑπῆρξε ἐμπνευσις εὐτυχής. Διότι οὐτός καταγινόμενος μέ ζητήματα ἀσχετα μέ τόν γάμον, διανυκτερεύει μελετῶν δίκας καί προφασίζεται ὅτι δέν ἔχει καιρόν. Ρητορεύει, κινεῖ τάς χεῖρας καί ψιθυρίζει. Διά ποῖον λόγον, λοιπόν, ἐνυμφεύθη κόρην καί λίαν ἀκμάζουσαν μάλιστα, ἀφοῦ δέν εἶχε ἀνάγκην γυναικός; Ἀλλά ἐάν νομίζῃ ὅτι θά ἐξακολουθήσῃ νά μεταβάλῃ τήν κλίνην μου εἰς «δικῶν γυμναστήριον» ἐγώ, νεόνυμφος οὖσα, θά φύγω καί θά κατακλίνωμαι μόνη. Ἐάν δέ καί τότε ἐπιμένῃ εἰς τήν ἰδίαν τακτικήν, μεριμνῶν δη-

Ἀφροδίτη τῆς Κνίδου. Ρωμαϊκό ἀντίγραφο ἔργου τοῦ Πραξιτέλη. (350 π.Χ.). Λέγεται ὅτι ἡ Φρύνη ὑπῆρξε τό μοντέλο τοῦ Γλύπτη γιά τό ἔργο αὐτό.

λαδή διά ἀλλότρια πράγματα καί ἀμελῶν τήν κοινήν ὑπόθεσιν, ἔτερος ρήτωρ θά ἐπιμεληθή τά [ἐμά]».
Ὁ μεγάλος ὅμως ἐρωτας τοῦ Ὑπερείδη, γιά νά ξαναβρεθουμε σ' αὐτόν, καί ἡ μεγάλη περιπέτεια τῆς ζωῆς του, πέρα ἀπ' ὅσες ἔζησε στήν κονίστρα τῆς πολιτικῆς, ὑπῆρξε ἡ ἐπίγεια — ὅπως τήν εἶπαν — Ἀφροδίτη, ἡ Φρύνη. Θρυλική παρέμεινε ἡ δίκη της, ὅπως θρύλος ὑπῆρξε γιά τήν Ἀθήνα καί ἡ ὁμορφιά της. Τήν εἶχε κατηγορήσει ὁ Εὐθίας γιά ἀσέβεια, γιατί εἶχε θγάλει τό χιτώνα της κατά τήν ἑορτή τῶν Ἐλευσινίων, εἶχε κολυμπήσει στή θάλασσα μπρός στά ἱερά καί κατόπιν εἶχε θγεί ἀπ' τά νερά σάν ἀναδυόμενη Ἀφροδίτη.
Γιά χάρη της ὁ Ὑπερείδης ἐγκατέλειψε καί αὐτή τή Μυρρίνη, πού, ἀπό ζήλεια ἀλλά περισσότερο ἀπό πόνο γιά τή μοναξιά πού αἰσθάνθηκε, συνδέθηκε μέ τόν Εὐθία τόν ἀντίπαλο τοῦ Ὑπερείδη στή δίκη τῆς Φρύνης. Ὁ συνδεσμός της αὐτός κακοχαρακτηρίστηκε ἀπό τίς ἄλλες ἑταίρες πού ὅλες τους εἶχαν θεωρήσει τήν ἐπίθεση τοῦ Εὐθία κατά τῆς Φρύνης σάν ἐπίθεση κατά αὐτῶν τῶν ἴδιων καί, σέ τελευταία ἀνάλυση κατά τῆς ἐλεύθερης ἀσκησης τοῦ ἐπαγγέλματός τους. Προκύπτουν ὅλ' αὐτά ἀπό τήν ἐπιτιμητική ἐπιστολή (σέ παλαιότερη καί πάλι μετάφραση) πού τῆς ἔστειλε (κατά τόν Ἀλκίφρονα) ἡ ἑταίρα - ἡ «μεγάλη ἑταίρα μέ τούς μεγάλους ἔρωτες» - Βαχχίδα (κι αὐτή ὅπως ἡ Μυρρίνη ἀπό τή Σάμο): «Δέν κατώρθωσες νά ἀποκτήσης καλύτερον ἐραστήν — ἡ Ἀφροδίτη ἀς εἰσακούση τάς εὐχάς μου — ἀπό τόν Εὐθίαν μετά τοῦ ὁποίου συμβιεῖς; Δυστυχισμένη γυναῖκα πού προσεκολλήθης εἰς αὐτόν ἐπί ζημίᾳ σου. Ἴσως ἐπίστευσες εἰς τήν καλωσύνην του. Δέν φοβεῖσαι ὅμως μή τυχόν ἐπιστρέψη εἰς τήν Φρύνην; Τό ἔκαμες ἴσως διά νά διεγείρης τήν ζηλοτυπίαν τοῦ Ὑπερείδη, ὁ ὁποῖος δέν σέ προσέχει πλέον τόσον πολύ... Ἐκεῖνος ἔχει ἑταίραν ἄξίαν του ἀλλά ἐσύ... (ὄχι) ἐραστήν πού σοῦ πρέπει. Ζήτησε κάτι ἀπ' αὐτόν καί θά δῆς ὅτι θά σέ κατηγορήση ἤ ὅτι κατέκαυσες τά νεώρια ἤ ὅτι παρέδης τούς Νόμους: Γνώριζε, λοιπόν, ὅτι ὅλαι ἡμεῖς, αἴτινες ἀνήκομεν εἰς τήν θεάν Ἀφροδίτην, σέ παρακολουθοῦμεν διά τήν στάσιν σου αὐτήν μέ ἀποστροφήν».
Ἡ Φρύνη καταγόταν ἀπό τίς Θεσπιές, μιά μικρή πόλη ἀνατολικά τοῦ Ἑλικώνα στήν ὁποία λατρευόταν ἰδιαίτερα ὁ θεός Ἔρωτας καί ἡ Μελαινίς Ἀφροδίτη. Κι αὐτή ἡ πόλη τῆς καταγωγῆς της καί οἱ «πολιοῦχοι» θεοί της ὁδηγοῦσαν λοιπόν πρός τό «ἐπάγγελμα» — θέβαια ἐντός εἰσαγωγικῶν — πού ἀργότερα ἀκολούθησε. Ἦταν ἄλλωστε ὡραιότατη. Ἔλεγαν ὅτι ὅσοι τήν ἔθλεπαν κλείναν τά μάτια, γιατί τούς ἔκανε σχεδόν νά πονοῦν ἡ τόση ὁμορφιά της. Τή Φρύνη εἶχε ὡς πρότυπο ὁ Πραξιτέλης γιά τήν Κνιδία Ἀφροδίτη του, τόν Ἔρωτα τῶν Θεσπιῶν καί τό Ζάτυρό του. Λεγόταν πώς ὅταν ἤ ἴδια ἡ Ἀφροδίτη εἶδε τό ἀγαλμά της στήν Κνίδο, ρώτησε μέ κάποια προσποιητή ἀφέλεια: Μά τέλος πάντων ποῦ μέ εἶδε γυμνή ὁ Πραξιτέλης;
Βέβαια εἶχε, ἐκτός ἀπό τήν ὁμορφιά, καί τήν ἐξυπνάδα της καί ὅλα τά ἐλαττώματα τῶν μεγάλων ἑταιρῶν τῆς κάθε ἐποχῆς: Ἦταν εὑρέθιστη, φιλοχρήματη, κατεχόταν ἀπό μιά διάθεση διαρκοῦς ἀλλαγῆς τῶν ἐραστῶν της, ἤταν σπάταλη καί ὑπερήφανη μέχρις ἀλαζονείας. Χαρακτηριστικό τῆς τελευταίας αὐτῆς καί τό ὅτι προσφέρθηκε νά καταθάλει τά χρήματα πού χρειάζονταν γιά τήν ἀνοικοδόμηση τῆς κατεδαφισμένης ἀπό τόν Μεγάλο Ἀλέξανδρο Θήβας ὑπό τόν ὅρο ὅτι θάγραφαν στήν κεντρική πύλη τῆς πόλεως: «Ἀλέξανδρος μέν κατέστρεψεν, ἀνέστησε δέ Φρύνη ἡ Ἑταίρα»!
Γιά τό ἀμάρτημά της (νά λουστεῖ στή θάλασσα τῆς Ἐλευσίνας τήν ἡμέρα τῆς γιορτῆς τῆς Δήμητρας) μιλήσαμε πιό πρίν. Ὁ Εὐθίας τήν κατάγγειλε γιά ἀσέβεια. Στήν πραγματικότητα τήν κατηγόρησε, γιατί ἡ εὐμετάβολη ἑταίρα εἶχε στρέψει πρός ἀλλοῦ τήν εὔνοιά της.
Ἀκολούθησε ἡ δίκη της, ὁ λαμπρός λόγος τοῦ Ὑπερείδη, ἡ χειρονομία του πού κατέπληξε τούς δικαστές καί, τέλος, ἡ ἀθώωσή της. Ποιός κατ' οὐσίαν τήν εἶχε ἐπιτύχει: Ἡ σθεναρή ὁμιλία τοῦ μεγάλου ρήτορα ἤ τό κάλλος τῆς μεγάλης ἑταίρας;
Σ' ἕνα γράμμα πάντως, πού τῆς ἔγραψε ἡ ἀσπονδή της φίλη Βακχίδα (πού ἄς σημειωθεῖ συζοῦσε κι αὐτή μ' ἕναν ἄλλο ρήτορα, τόν Μενεκλείδη) γιά νά τήν συγχαρεῖ, δέν φαίνεται νά πιστεύει ὅτι τό δεύτερο ἐπαιξε ἀποφασιστικό ρόλο. Τό γράμμα της θυμίζει τίς χαριτωμένες ἐκείνες «Γυναικεῖες ἐπιστολές» τοῦ Marcel Prévaust πού, ἄν καί ἀνταλλάσσονται μεταξύ φιλενάδων, περιέχουν πλήθος δηκτικῶν παρατηρήσεων καί κακιῶν. Τῆς ἔγραφε ἡ Βακχίδα (σέ μιά ἐλεύθερη κάπως μετάφραση): «Δέν λυπήθηκα τόσο πολύ γιά τόν κίνδυνο πού διάτρεξες, πολύ ἀγαπημένη μου, ὅσο εὐχαριστήθηκα γιατί ἀπαλλάχθηκες ἀπό κακό ἐραστή (ἐννοοῦσε τόν Εὐθία), θρῆκες δέ νά ἀγαπήσεις ἕνα πολύ καλό, τόν Ὑπερείδη. Γιατί ἡ δίκη σου κατέληξε γιά σένα σέ κάτι τό πολύ εὐχάριστο: Ἀπ' αὐτήν ἔγινες πασίγνωστη ὄχι μόνο στήν Ἀθήνα ἀλλά καί σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα. Ὁ Εὐθίας θά τιμωρηθεῖ βαριά μέ τή στέρησή σου. Ὀδηγήθηκε ἀπό τήν ἔμφυτη ἀμάθειά του νά ὑπερβεῖ τό μέτρο τῆς ζηλοτυπίας. Καί τώρα ἀσφαλῶς θά εἶναι περισσότερο ἐρωτευμένος μαζί σου παρά ὁ Ὑπερείδης... Ὅμως μή σκεφθεῖς νά παραγκωνίσεις ποτέ τόν Ὑπερείδη πού σοῦ χάρισε τήν ἐλευθερία καί τή ζωή σου, ὑποκύπτοντας στίς τυχόν ἰκεσίες τοῦ Εὐθία, ἀλλά οὔτε πρέπει νά πιστεύεις αὐτούς πού λένε ὅτι ἄν δέν ἔθγαζες τό χιτωνίσκο σου γιά νά ἐπιδείξεις τό στῆθός σου στούς δικαστές, ὁ ρήτορας δέν θά πετύχαινε τήν ἀθώωσή σου. Κι αὐτό γιατί μόνο ἡ συνηγορία ἐκείνου δημιούργησε τήν κατάλληλη στιγμή γιά τήν ὑπέροχη χειρονομία».
Αὐτή ὑπῆρξε ἡ μικρή ἱστορία τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ καί ρήτορα — τοῦ ἐπικούρειου πρίν κάν νά ἔρθει ὁ Ἐπίκουρος. Χάρη στή συμπάθειά του γιά τό πολύχρωμο, πολύτροπο καί θορυθῶδικο κόσμο τῶν ἑταιρῶν μπορέσαμε στό σύντομο αὐτό ἄρθρο νά τίς πλησιάσουμε κάπως — αὐτές πού μέ τήν εὐθυμη καί ἐπιπόλαιη θέβαια ζωή τους ἔγραψαν μιάν ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα σελίδα τοῦ θέματος, ὁτό ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο τό τεῦχος αὐτό τῆς «Ἀρχαιολογίας».

The Short Story of a Great Orator.

Hypereides, the orator, was born in 390 B.C., into a wealthy family and was educated close to Plato and Isocrates.
In 343, accusing Philocrates of treason he took the chance to make his debut in the political scene and to declare his ideological principles that definitely put him on the side of Demosthenes.
For many decades he had become one of the best defenders in court of ordinary civilians. His speeches simple and clear, without rotoric schemes, were nevertheless strong, persuasive and effective. Throughout his life he strove and fought for his ideas.
Athens, his native city, honoured him for his ethos and services with many distinctions and entrusted him with many tasks. In spite of his personality and commitment he was condemned to death, tortured and executed in 322.

Σαπφώ

Ἡ Λέσβος, πατρίδα τῆς Σαπφοῦς, ἦταν πλούσιο νησί μέ παράδοση πολύ παλιά. Ἐδῶ μιλοῦσαν τήν αἰολική διάλεκτο καί στά τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., τήν ἐποχή, δηλαδή, πού γεννήθηκε ἡ ποιήτρια Σαπφώ στή Μυτιλήνη ὑπῆρχε μία ἄρχουσα ἀριστοκρατία. Σ' αὐτήν ἀνῆκε ἡ οἰκογένεια τῆς Σαπφοῦς πού μεγάλωσε μέ μεγάλη ἐλευθερία ὅπως ὅλες οἱ κοπέλες τῆς ἀριστοκρατίας. Τόν πατέρα της τόν ἔλεγαν Σκαμανδρώνυμο –ὄνομα πού θυμίζει τόν ποταμό Σκάμανδρο τῆς Μ. Ἀσίας καί πού συνδέει τήν οἰκογένεια μέ τόν Τρωϊκό πόλεμο· ἡ μητέρα της λεγόταν Κλείς. Τό ὄνομα αὐτό θά πάρει καί ἡ κόρη πού ἡ Σαπφώ θά ἀποκτήσει μέ τό σύζυγότης Κέρκολα ἀπό τήν Ἄνδρο. Ἡ Σαπφώ εἶχε τρεῖς ἀδελφούς, τόν Χάραξο — πού ἐρωτεύτηκε τή Ροδώπη ἀπό τή Ναύκρατη τῆς Αἰγύπτου καί πού, σέ ἕνα ποίημά της ὅμως ἡ Σαπφώ ὀνομάζει Δωρίχα τό κορίτσι πού κρατᾶ μακρυά τόν ἀδελφό της — τόν Εὐρύγιο καί τόν Λάριχο — πού ἦταν οἰνοχόος στό Πρυτανεῖο τῆς Μυτιλήνης.

Ἡ ποιήτρια Σαπφώ θεωρεῖται ἐκπρόσωπος τοῦ γυναικείου ὁμόφυλου ἔρωτα. Στήν ἐποχή καί στόν τόπο ὅμως πού ἔζησε ἕνας τέτοιος ἔρως θεωρεῖτο πράγμα φυσικό. Ἔτσι τά ἐλάχιστα σπαράγματα ποιημάτων τῆς Σαπφοῦς, πού διασώθηκαν ὥς τίς μέρες μας καί συμπληρώθηκαν, μιλοῦν γιά τόν ἔρωτά της μέ νεαρά κορίτσια. Συχνά, ὅταν οἱ κοπέλες φεύγουν γιά νά παντρευτοῦν, ἡ Σαπφώ τούς γράφει ποιήματα ἀποχαιρετισμοῦ.

Μέ τόν καιρό ἡ γυναικεία ἐλευθερία περιορίζεται καί ὁ ὁμόφυλος ἔρωτας τῆς Σαπφοῦς θεωρεῖται «παρά φύσιν». Ἴσως νά εἶναι αὐτός ὁ λόγος πού τῆς ἔδωσαν οἱ μεταγενέστεροι ἕναν ἔρωτα, χωρίς ἀνταπόκριση, γιά τό Φάωνα. Γιά τόν ἔρωτά της αὐτόν, σύμφωνα μέ ὅσα ἀναφέρει ὁ Μένανδρος, τόν 4ο αἰ. π.Χ., ἡ Σαπφώ ρίχτηκε στή θάλασσα καί σκοτώθηκε. Ὁ βράχος ἀπό τόν ὁποῖο αὐτοκτόνησε ἡ ποιήτρια βρίσκεται στή δυτική ἀκτή τῆς Λευκάδας καί πῆρε τό ὄνομα Ἅλμα Σαπφοῦς.

Η μετάφραση τῶν ποιημάτων εἶναι ἀπό τό βιβλίο τοῦ Σωτήρη Κακίση, *«Σαπφώ»*, τά ποιήματα, ἐκδ. Κέδρος.

ἦρθε κοντά μου κάποτε ἡ ἀπαλή μορφή σου,
Ἥρα κυρά, μέσ' στ' ὄνειρο, ὅπως σέ εἶδαν τότε
οἱ βασιλιάδες οἱ τρανοί, οἱ Ἀτρείδες, στή θυσία·

γιατί ἀφοῦ τελειώσανε τοῦ Ἄρη πιά τό ἔργο
δίπλα στά γρήγορα νερά τοῦ Σκάμανδρου ζητοῦσαν
νά φύγουν γιά τόν τόπο τους, καί δέ μποροῦσαν νά 'ρθουν,

προτοῦ νά σοῦ προσπέσουνε, καί στό μεγάλο Δία,
καί στῆς Θυώνης τό παιδί τ' ἀγαπητό· μά τώρα,
πού ὅπως παλιά οἱ ἄνθρωποι ἀγνά σοῦ θυσιάζουν,

πού τά κορίτσια ὅμορφο σοῦ κουβαλάνε πέπλο
μαζί μέ τίς γυναῖκες μας, καί στό βωμό τριγύρω
ὅλες σιμά σταθήκανε; - καί φάνηκε ἡ Ἥρα

κυράδες νεραϊδοῦλες μου, κάντε νά μοῦ γυρίσει,
νά 'ρθει γερό τ' ἀδέρφι μου, κι ὅσα ζητάει ἡ ψυχή του
καί θέλει ν' ἀληθέψουνε, ὅλα, κάντε νά γίνουν

κι ἀπ' ὅσα λάθη ἔκανε, ἀπ' ὅλα νά γλυτώσει,
νά 'ναι στούς φίλους του χαρά κι ἀγκάθι στούς ἐχθρούς του·
κι ἄλλος ἐχθρός στό δρόμο του νά μή βρεθεῖ κανένας·

καί στίς τιμές του σύντροφο ἐμένανε νά κάνει,
τήν ἀδερφή του, σβήνοντας τή μαύρη μου τή λύπη,
πού τόσο ἡ καρδούλα μου πονοῦσε πρίν, λυγώντας

Γογγύλα, σέ παρακαλῶ, μπροστά μου φανερώσου
τ' ἄσπρο σά γάλα ρίχνοντας ἐπάνω σου τό ροῦχο·
κι ὁ πόθος πάλι γύρω σου, ὅμορφη, φτερουγίζει·

τό φόρεμά σου τοῦτο δῶ μάγεψε ὅποια τό 'δε·
ὅμως ἐγώ τό χαίρομαι: γιατί κι ἡ ἴδια ἡ Κύπρη
σ' ἔχει καημό, αὐτή πού ἐγώ μέ προσευχές φωνάζω

καλύτερα νά πέθαινα· πού μ' ἄφησε ἐκείνη
μέ τόσα κλάματα, κι αὐτό μοῦ φώναξε μονάχα:

ἀλίμονό μας, συφορές μᾶς βρήκανε, Σαπφώ μου·
διόλου δέ θέλω, πίστεψέ με, νά φύγω ἀπό κοντά σου·

κι ἐγώ ἔτσι ἀποκρίθηκα: πήγαινε, μή σέ νοιάζει,
νά μέ θυμᾶσαι πού καί πού· γιατί καλά τό ξέρεις

πῶς σοῦ φερθήκαμε ἐδῶ· κι ἂν τά 'χεις λησμονήσει
ὅλα ἐγώ νά σοῦ τά πῶ: πόσο ἀγαπημένες

ἤμαστε οἱ δυό καί τί καλά περάσαμε ἀντάμα·
πόσα στεφάνια ἔφτιαξες, πότε μενεξεδένια,

πότε μέ τριαντάφυλλα κίτρινα νά μοῦ δώσεις,
καί τ' ἀκουμποῦσες δίπλα μου· πόσα κρεμοῦσες ἄλλα

στόν τρυφερό σου τό λαιμό, πλεγμένα μ' ἄνθη φρέσκα,
κι ἔλουζες μύρο μπόλικο, βασιλικό, ἀπ' τή Βρένθη,

τ' ὅμορφο κεφαλάκι σου· καί στ' ἀπαλό τό στρῶμα
τόν κρυφό πόθο ξάπλωνες τῶν κοριτσιῶν νά σβήσεις

ὁ ἔρωτας πού παραλεῖ τό σῶμα, μέ ταράζει,
κι εἶν' ἐρπετό γλυκόπικρο, ἀνίκητο, Ἀτθίδα·
μά σύ πιά δέ μέ σκέφτεσαι, στήν Ἀνδρομέδα τρέχεις

γιατί καί σύ στό σπίτι μου λίγον καιρό πρίν ἦρθες,
καί μοῦ τραγούδησες· λοιπόν, κάνω κι ἐγώ τό ἴδιο·
μά μίλησέ μου, κι ἔλα μου· τήν ὁμορφιά σου δῶσ' μου·

λίγο μαζί βαδίσαμε· σ' τό λέω, αὐτό ἦταν ὅλο·
τώρα γοργά ὅσο μπορεῖς τίς κοπελιές σου διῶξε·
κι ἂς μᾶς χαρίσουν οἱ θεοί ἀπόψε ὅ,τι θέλουν

ὁ γάμος σου, καλότυχε γαμπρέ, ὅπως ζητοῦσες,
ἔγινε πιά, καί κέρδισες τήν κόρη πού ζητοῦσες

ἄλλο κορίτσι σάν κι αὐτό, γαμπρέ μου, δέν ὑπάρχει

Η ΕΡΩΤΙΚΗ ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Γιά λόγους καθαρά μεθοδολογικούς, θά πρέπει κατ' ἀρχήν, νά διευκρινίσουμε μερικά πράγματα ὥστε νά γίνει ὀρθότερη προσέγγιση σ' ἕνα θέμα πού παρουσιάζει τεράστιες διαφορές μέ τή σημερινή πραγματικότητα καί κατά συνέπεια ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νά δοῦμε τά πράγματα μέ βάση τίς δικές μας ἀντιλήψεις καί τόν δικό μας κώδικα συμπεριφορᾶς. Κι αὐτό εἶναι μέγιστο λάθος. α) Ὅταν λέμε ἀρχαία Ἑλλάδα, ἐννοοῦμε ὄχι μονάχα τόν σημερινό ἑλλαδικό χῶρο, ἀλλά καί τήν Ἰωνία (Μ. Ἀσία) καί τή Μεγάλη Ἑλλάδα (Σικελία, Κάτω Ἰταλία) καί γενικά ὅπου ἀναπτύχθηκαν ἑλληνικά κράτη εἴτε μέ τόν ἀποικισμό (π.χ. Μασσαλία), εἴτε μέ τίς κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (Αἴγυπτος, Συρία κλπ). β) Κάθε πόλις δέν εἶναι ἁπλῶς μιά πόλις μέ τή σημερινή ἔννοια, ἀλλά κράτος. Κι αὐτό σημαίνει πώς ἔχει τή δική της νομοθεσία καί κοινωνική ὀργάνωση πού πολλές φορές μπορεῖ νά διαφέρει ριζικά ἀπ' τή νομοθεσία ἄλλων πόλεων-κρατῶν. γ) Ὅταν μιλᾶμε γιά τήν ἀρχαία Ἑλλάδα, καλύπτουμε μιά τεράστια χρονική περίοδο, ἀρχίζοντας ἀπό τούς προϊστορικούς χρόνους καί φθάνοντας μέχρι καί τήν ἑλληνιστική ἐποχή. Κι εἶναι φανερό ὅτι θά συναντήσουμε μεγάλες ἀλλαγές στά ἤθη, τή νοοτροπία καί τή νομοθεσία, ὄχι μόνο ἀπό πόλη σέ πόλη, ἀλλά καί στήν ἴδια πόλη.

Τό ἑπόμενο πράγμα πού θά πρέπει νά ἔχουμε κατά νοῦν εἶναι ὅτι ὅταν προσεγγίζουμε μιά διαφορετική ἐποχή ἤ διαφορετικούς ἀπό μᾶς λαούς, δέν θά πρέπει νά τούς βλέπουμε μέ τίς δικές μας ἠθικές ἀντιλήψεις, ἀλλά μέ *τίς δικές τους*. Θά πρέπει δηλ. νά κάνουμε μιά προσπάθεια νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τίς δικές μας προκαταλήψεις καί τή δική μας νοοτροπία καί νά προσπαθήσουμε νά δοῦμε ἐκείνη τήν ἐποχή ὅπως πραγματικά ἦταν γιά τούς ἀνθρώπους πού τή διαμόρφωσαν καί τή ζοῦσαν. Θά πρέπει δηλαδή νά μήν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ἠθική εἶναι κάτι τό ρευστό πού διαμορφώνεται ἀπό τούς ἑκάστοτε λαούς ἀνάλογα μέ τό τί ἐκεῖνοι νομίζουν ὅτι εἶναι σωστό, κι ὅτι οἱ ἠθικές ἀντιλήψεις ἀλλάζουν μέ τόν καιρό καί μάλιστα ὁρισμένες φορές ριζικά. Ὅ,τι εἶναι ἠθικό σήμερα γιά μᾶς, μπορεῖ νά εἶναι ἀνήθικο αὔριο, καί ὅ,τι θεωρεῖται σήμερα ἀνήθικο, μπορεῖ νά ἦταν ἠθικό σέ μιά προηγούμενη ἐποχή.

Ἀνδρέας Λεντάκης

Ἱστορικός-Ἀρχαιολόγος

Θά πρέπει έπίσης νά σημειώσουμε ότι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ζοῦσαν πολύ πιό κοντά πρός τή φύση καί τή φυσική ζωή ἀπό ὅ,τι ἐμεῖς καί ὅτι εἶχαν σαφῶς διαφορετική ἀντίληψη γιά τόν ἔρωτα καί τή σεξουαλική χαρά ἀπό ἐμᾶς πού ἔχουμε κυριαρχηθεῖ ἀπό τήν αὐστηρή πουριτανική ἰουδαιοχριστιανική ἀντίληψη. Ἀπό κοινωνική ἄποψη ἡ γενετησιακή ζωή ἦταν πολύ πιό ἐλεύθερη ἀπ' ὅ,τι εἶναι σήμερα καί ἐπιπλέον, κι αὐτό εἶναι καί τό σπουδαιότερο, εἶχε μεγάλη ἰδεολογική, κοινωνική καί κυρίως θρησκευτική σημασία. Ἄν δέν τό δοῦμε αὐτό, τότε ποτέ δέν θά μποροῦσαμε νά καταλάβουμε τόν ἀρχαῖο κόσμο καί τόν πολιτισμό πού ἀνέπτυξε. Ἡ σεξουαλικότητα εἶχε μεγάλη θρησκευτική σημασία καί ἕνα σημαντικό μέρος τῆς λατρείας ἦταν ἄμεσα συνδεδεμένο μέ αὐτήν, θάσει τῆς ὁμοιοπαθητικῆς μαγείας πού μπόλιασε ἰδεολογικά καί πρακτικά μέ τελετουργίες τή θρησκεία, διαμορφώνοντας τή μαγικοθρησκευτική ἀντίληψη πώς ἡ ἀναπαράσταση τῆς σεξουαλικῆς πράξης καί οἱ τελετουργίες μέ τήν παρουσίαση σεξουαλικῶν ὀργάνων καί τή χρήση αἰσχρολογιῶν θά βοηθήσουν τή γονιμότητα τῆς γῆς καί τῶν γυναικῶν μιᾶς καί τό ὅμοιο θά προκαλέσει τό ὅμοιο.

Σέ ἀντίθεση μέ τήν ἰουδαιοχριστιανική ἀντίληψη γιά τή σεξουαλική πράξη καί χαρά, οἱ ἀρχαῖοι θεοί ζοῦν μιά ζωή στά πρότυπα τῶν ἀνθρώπων. Ἐρωτεύονται, ζηλεύονται, μοιχεύονται. Ὁ Δίας εἶναι τό πρότυπο τοῦ οὐράνιου ἐραστῆ πού συγκινεῖται ἀπό κάθε ὄμορφη γυναίκα, εἴτε εἶναι θεά, εἴτε εἶναι νύμφη, εἴτε εἶναι θνητή. Ἐρωτεύτηκε, ἑκτός ἀπ' τίς γυναίκες- καί τόν ὄμορφο Γανυμήδη πού τόν ἀπήγαγε, ἀφοῦ μεταμορφώθηκε πρώτα σέ ἀετό καί τόν ἔκανε οἰνοχόο του, γιά νά τόν ἔχει πάντα κοντά του. Ἔτσι ὁ ἀναγνωρισμένος καί εὐρύτατα διαδομένος ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες θεσμός τῆς *παιδεραστίας* θρῆκε καί τήν ἀντίστοιχη θρησκευτική δικαίωση μέ τήν προβολή αὐτῆ στό ὀλυμπιακό πάνθεο. Ἡ Ἀφροδίτη εἶναι ἡ θεά τοῦ ἔρωτα. Εἶναι ἀκατανίκητη καί στά θέλγητρά της κανείς δέν μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ, θθάνατος ἡ θνητός. Κι ἀν τό κάνει, τότε ἀφοῦ καταστρατηγεῖ τό φυσικό νόμο καί ἐναντιώνεται σέ τελευταία ἀνάλυση στήν ἴδια τή ζωή, θά καταστραφεῖ ὅπως ὁ Ἱππόλυτος. Ὁ Ἑρμῆς παριστάνεται συχνά ἰθυφαλλικός, οἱ δέ ἑρμαϊκές στῆλες ἔχουν στόν κορμό ἕναν φαλλό. Κι ἀξίζει νά θυμίσουμε πώς μιά ἀπ' τίς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Ἀλκιβιάδη ἦταν ὁ ἀκρωτηριασμός τῶν ἑρμαϊκῶν στηλῶν, δηλ. ἡ ἀποκοπή τοῦ πέους ἀπό τίς στῆλες χάριν παιδιᾶς, (εἰκ. 1) ὅπως προκύπτει ἀπό ἕνα σχόλιο στή Λυσιστράτη (στ. 1094 καί 1099). Ὁ Πρίαπος ἦταν θεότητα ποῦ προστάτευε τούς ἀγρούς καί τά ἀμπέλια. Εἰκονίζεται πάντα ἀκόλαστα ἰθυφαλλικός καί μιά συλλογή λατινικῶν ποιημάτων μέ ἀνοιχτά ἐρωτικό χαρακτήρα ὀνομάζεται Πριάπεια. Ἡ ἀντίληψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦταν βαθύτατα ἠδονιστική (εὐδαιμονιστική) μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου καί τή θλέπουμε νά ἐκφράζεται στή νομοθεσία, στήν τέχνη καί στή φιλοσοφία. Ὑπῆρξαν δύο φιλοσοφικές σχολές πού ἔθαζαν σάν στόχο τήν εὐδαιμονία. Ἡ Κυρηναϊκή σχολή μέ ἱδρυτή τόν Ἀρίστιππο καί ἡ σχολή τοῦ Κήπου μέ ἱδρυτή τόν Ἐπίκουρο. Ἀπό τό λάγνο θεό Πρίαπο προέρχεται ὁ ὅρος πριαπισμός ποῦ σημαίνει τή συνεχή ἔνταση τοῦ ἀνδρικοῦ μορίου καί τό ρῆμα πριαπίζω ποῦ σημαίνει εἶμαι λάγνος, ἀσελγής.

Ἀπό ὅσα ἀναφέρθηκαν φαίνεται καθαρά ἡ μεγάλη διαφορά μέ τήν ἰουδαιοχριστιανική ἀντίληψη ποῦ θεωρεῖ τό σῶμα (τή σάρκα) ὡς τό ὄργανο τοῦ πειρασμοῦ μέ τό ὁποῖο ὁ σατανᾶς δελεάζει καί συνεπῶς ἐξαιτίας του ὁ ἄνθρωπος χάνει τήν αἰώνια ζωή, ἐφόσον ὑποκύψει στίς ἐπιθυμίες του. Ὁ περιορισμός καί καλύτερα ἡ ἀπονέκρωση τῆς σάρκας εἶναι τό ζητούμενο. Ἀκραία συνέπεια αὐτῆς τῆς ἀντίληψης εἶναι ὁ ἀσκητισμός καί ὁ ἀναχωρητισμός. Τή διαφορά στίς ἀντιλήψεις τῶν δύο κόσμων μποροῦμε νά τήν δοῦμε καθαρά ὅπως ἀντανακλᾶται στήν τέχνη. Τό ἰδανικό τοῦ ἀρχαίου Ἕλληνα εἶναι ἡ πλήρης κατάφαση τῆς ζωῆς καί τῶν χαρῶν ποῦ προσφέρει, ὁ θαυμασμός τῆς ρώμης καί τῆς ὀμορφιᾶς. Στή γλυπτική αὐτό ἐκφράζεται μέ τόν ἀθλητή. Ἀντίθετα τό χριστιανικό ἰδεῶδες, ὅπως ἀντανακλᾶται στήν τέχνη, εἶναι ὁ ἀσκητής μέ τό ὀστεῶδες καί ταλαιπωρημένο, ἀπ' τίς ἐκούσιες κακουχίες καί νηστεῖες, σῶμα. Ἡ σάρκα πρέπει νά περιορίζεται καί

1. Φαλλοί πάνω σέ θάθρα μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση, Δήλος.

2. Ἀφροδίτη καί Παν. Ἐθνικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

νά τιμωρεῖται γιά νά κερδηθεῖ ἡ ψυχή.

Προϊστορική περίοδος

Δυστυχῶς γιά τήν περίοδο αὐτή δέν ἔχουμε μαρτυρίες σύγχρονες κι ἐτσι εἶναι ἀρκετά δύσκολο νά γνωρίσουμε τήν κοινωνική ὀργάνωση πού καθώς φαίνεται ἦταν σαφῶς διαφορετική ἀπό τήν πατριαρχία. Ὁ Μπαχόφεν τήν ὀνόμασε «μητριαρχία» γιά νά δείξει πώς ἡ κοινωνία ἦταν συγκροτημένη μέ ἄξονα τή μητέρα. Ὁ χρόνος θέβαια εἶναι λαθεμένος καί σέ καμιά περίπτωση δέν εἶναι τό ἀντίθετο τῆς πατριαρχίας ὅπου κυριολεκτικά ἄρχει ὁ ἄνδρας. Ἁπλούστατα πρόκειται γιά τήν περίοδο ἐκείνη τῆς ἀνθρωπότητας πού ἀγνοεῖται ὁ ἀναπαραγωγικός ρόλος τοῦ ἄντρα καί θεωρεῖται ὅτι ἡ γυναίκα γεννάει ἀπό μόνη της. Σ' αὐτή τή φάση τό γένος συγκροτήθηκε μέ ἄξονα τή γέννα, δηλ. τή γυναίκα, κι ἔτσι ἡ συγγένεια εἶναι μητρογραμμική, τό ὄνομα μητρωνυμικό, ὁ γάμος μητροτοπικός (γυναικοτοπικός), ἡ κληρονομική διαδοχή θηλυγονική καί οἱ θεότητες γυναικεῖες μέ γυναῖκες ἀντιπροσώπους (ἱέρειες). Αὐτά εἶναι τά βασικά γνωρίσματα τοῦ μητρικοῦ γένους, τῆς λεγόμενης «μητριαρχίας». Στήν περίοδο αὐτή ἔχουμε δύο τύπους γάμου. Τήν *ἐνδογαμία*, ὅπου ὅλοι οἱ ἄνδρες εἶναι σύζυγοι ὅλων τῶν γυναικῶν τῆς ἴδιας ὀρδῆς, βασικά οἱ συνομήλικοι πού θεωροῦνται ἀδέλφια θάσει τοῦ Α ταξινομικοῦ συστήματος συγγένειας πού ἀνασυνέστησε ὁ Λούις Μόργκαν, καί τήν *ἐξογαμία* ὅπου καταργεῖται ἡ ἀδελφογαμία καί καθιερώνεται ὁ πλαγιοξαδελφικός γάμος, δηλαδή ἡ ἀλληλογαμία δύο γενῶν ὅπου ὅλοι οἱ ἄνδρες ἑνός γένους εἶναι σύζυγοι ὅλων τῶν γυναικῶν ἑνός ἄλλου γένους. Πρόκειται γιά τόν λεγόμενο ὁμαδικό γάμο (group marriage) πού στήν πραγματικότητα εἶναι χαλαρή μονογαμία. Μ' ἄλλα λόγια ὑπάρχει ἀπεριόριστη ἐλευθερομιξία καί ἐκεῖνο πού εἶναι χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι δέν ὑπάρχει περιορισμός τῆς γυναίκας καί κατοχή της ἀπό ἕναν ἄνδρα.

Λείψανα αὐτῆς τῆς ἀρχαίας τάξης ἔχουμε στό χῶρο τῆς μυθολογίας (ὅηλ. τῆς θρησκείας) πού εἶναι ἔνα θησαυροφυλάκιο τῆς παράδοσης λόγω τῆς μεγάλης συντηρητικότητας πού τή διακρίνει, στίς θρησκευτικές γιορτές καί τελετουργίες, στή γλῶσσα καί σέ ὁρισμένα ἔθιμα πού ἔρμεναν παρά τήν ἐπικράτηση τῆς πατριαρχίας καί τά ὁποῖα διαφορετικά δέν θά μποροῦσαν νά ἐξηγηθοῦν (γιατί καί πῶς προέκυψαν).

Θά ξεκινήσω μέ τίς περιπέτειες τῆς λέξης παρθένος, πού ἀρχικά στά ἀρχαῖα ἑλληνικά σημαίνει ἁπλῶς τήν ἄγαμη, ὄχι ὅμως καί τήν ἀνατομικά παρθένο. Ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει πώς ἡ Ἀστυόχη, πού τή χαρακτηρίζει σεβαστή παρθένα, εἶχε δύο παιδιά, τόν Ἀσκάλαφο καί τόν Ἰάλμενο, καί ἡ Πολυμήλη, παρθένος κι αὐτή, γέννησε τόν Πολύδωρο. Ὁ Ἡρόδοτος (5.6) γράφει χαρακτηριστικά ὅτι οἱ Θρᾶκες δέν φυλάσσουν καθόλου τίς παρθένες καί τίς ἀφήνουν ἐλεύθερες νά σμίγουν μέ ὁποιον θέλουν, ἐνῶ ἀντίθετα φυλάνε τίς παντρεμένες καί τίς ἀγοράζουν. Ἡ διάκριση αὐτή τοῦ Ἡροδότου μεταξύ παρθένων πού οἱ ἴδιες διαλέγουν τούς ἄνδρες μέ τούς ὁποίους θά σμίξουν ἐρωτικά καί τῶν παντρεμένων γυναικῶν, δείχνει κατά τή γνώμη μου ὁλοκάθαρα ὅτι ἡ ἀρχική σημασία τῆς λέξης σημαίνει πολύ ἁπλά τήν ἄγαμη. Μονάχα ἀργότερα μέ τήν ἐπικράτηση τῆς αὐστηρῆς πατριαρχίας, ἐπιβλήθηκε ἡ ἀγαμία τῆς γυναίκας πρίν ἀπ' τό γάμο, ὁπότε ἡ λέξη παρθένος ταυτίστηκε μέ τήν ἀνατομικά παρθένο.

Ἡ λέξη ἀδελφός εἶναι ἕνα κατάλοιπο τῆς προηγούμενης κοινωνικῆς συγκρότησης πού δείχνει τή θηλυγονική συγγένεια. Δελφύς καί δόλφος, ὅπως πληροφοροῦν οἱ λεξικογράφοι, εἶναι ἡ μήτρα, ἡ δέ λέξη ἀδελφός σημαίνει τόν ὁμομήτριο καθώς πληροφορεῖ ἡ Σούδα. Γι' αὐτό καί στή φάση τή «μητριαρχική» τά ἀδέλφια εἶναι τά ὁμομήτρια ἀφοῦ ἡ πατρότητα ἀγνοεῖται. Ἡ συγγένεια ὅμως αὐτή γιά ἕνα διάστημα συνεχίστηκε καί μετά τήν ἀνακάλυψη τῆς πατρότητας. Κατάλοιπο αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ἔχουμε στήν κλασική Ἀθήνα πού ἐνῶ ὁ γάμος ἀπαγόρευε τό γάμο μεταξύ τῶν ὁμομήτριων ἀδελφῶν, ἐπέτρεπε τό γάμο μεταξύ τῶν ὁμοπάτριων, πράγμα πού δείχνει τήν προηγούμενη μητρογραμμική τάξη πραγμάτων ὅπου ἀδελφιά λογίζονταν μονάχα ὅσα γεννήθηκαν ἀπό τήν ἴδια μητέρα. Ὁ Φίλων γράφει πώς ὁ Σόλων ἔκανε νόμο πού ἐπέτρεπε τό γάμο μεταξύ τῶν ὁμοπάτριων ἀδελφῶν κι ἀπαγόρευε ὡς ἀνόσιο τό γάμο μεταξύ τῶν ὁμομήτριων.

Ὁ Πλούταρχος γράφει πώς ἡ κόρη τοῦ Θεμιστοκλῆ παντρεύτηκε τόν ἀδελφό της πού δέ ἦταν ὁμομήτριος. Ἀνάλογο γάμο ἀναφέρει καί ὁ Δημοσθένης πού λέει «ἀδελφήν γάρ ὁ πάππος οὐμός ἔγημεν οὐχ ὁμομητρίαν». Κι ὁ Κορνήλιος Νέπος πληροφορεῖ ὅτι ὁ Κίμων παντρεύτηκε τήν ὁμοπάτρια ἀδελφή του. Ὁ δέ σχολιαστής τοῦ Ἀριστοφάνη (Νεφέλες στ. 1371) σημειώνει ὅτι «παρ' Ἀθηναίοις ἔξεστι γαμεῖν (= ἐπιτρέπεται νά παντρεύονται) τάς ἐκ τῶν πατέρων ἀδελφάς».

Μέ τόν ἴδιο τρόπο μπορεῖ νά ἑρμηνευθοῦν καί νά κατανοηθοῦν ὁρισμένες γιορτές πού εἶναι ἀποκλειστικά γυναικεῖες καί ἔχουν ἔντονα σεξουαλικό χαρακτήρα ὅπως τά Θεσμοφόρια, τά Ἄλωα, τά Ἀρρηφόρια, τά Σκιρροφόρια ἡ Σκίρα καί τά Βακχεῖα.

Στίς μικτές γιορτές θά πρέπει νά

3. Φαλλοφορία διονυσιακῆς πομπῆς. Ἀθηναϊκό μελανόμορφο ἀγγεῖο τοῦ 560 π.Χ. περίπου. Ἐθνικό Μουσεῖο Φλωρεντίας.

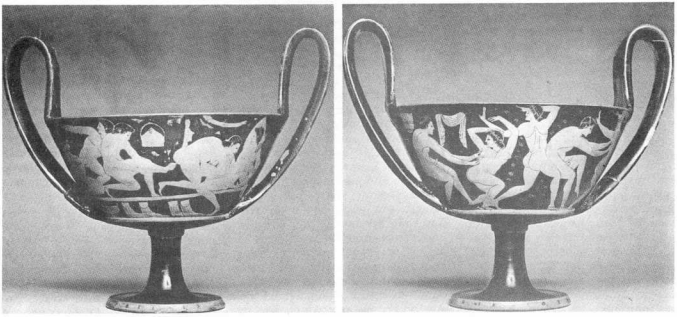

4. Ερωτικές σκηνές σε αττική ερυθρόμορφη κάνθαρο. Έργο τού Νικοσθένη. Τέλη 6ου αί. π.Χ. Μουσείο Καλών Τεχνών Βοστώνης.

αναφέρουμε τά Διονύσια καί τά Ἀνθεστήρια πού ἔχουν ἐπίσης ἔντονα σεξουαλικό χαρακτήρα. Τά κατ' ἀγρούς Διονύσια διοργανώνονταν ἀπό κάθε δῆμο τῆς Ἀττικῆς χωριστά μέ κεντρικό στοιχεῖο τῆς γιορτῆς τήν πομπή μέ τή συνοδεία τοῦ φαλλοῦ, ἑνός τεράστιου ἀνδρικοῦ ὀργάνου πού τό κρατοῦσαν στημένο ψηλά σ' ἕνα κοντάρι κι εἶχε ἀναμφίβολα τή σημασία τῆς προαγωγῆς κι ἐνίσχυσης τῆς γονιμότητας τῶν σπόρων καί τῶν καρπῶν πού φυτεύτηκαν τό φθινόπωρο. Ρεαλιστική ἀναπαράσταση τῶν φαλλοφοριῶν καί τῶν φαλλοφόρων διασώζει ὁ Ἀριστοφάνης στούς Ἀχαρνῆς μέ τό δοῦλο Ξανθία ὡς φαλλοφόρο πίσω ἀπ' τήν κόρη τοῦ Δικαιόπολη. Μετεξέλιξη τῆς ὁμαδογαμίας εἶναι ἡ τέλεση τοῦ Ἱεροῦ πλέον Γάμου ἀπό δυό τελεστές, ἀπό ἕναν ἄντρα ἱερέα πού παριστάνει τό θεό Διόνυσο, στήν περίπτωση τῶν Ἀνθεστηρίων, καί μιάς γυναίκας πού παρίστανε τή θασίλισσα δηλ. τή Γῆ. Ἡ συνεύρεση γινόταν στό Βουκολεῖον ὅπως παραδίδει ὁ Ἀριστοτέλης στήν Ἀθηναίων Πολιτεία (3.5). Ὅλα αὐτά δέν μποροῦν νά ἑξηγηθοῦν σέ μιάν αὐστηρά πατριαρχική κοινωνία, ἀν δέν τά δοῦμε ὡς ἔθιμα πού προέρχονται ἀπό μιά παλιότερη ἐποχή μέ διαφορετική κοινωνική συγκρότηση καί τά ὁποῖα ἐπιθίωσαν λόγω τῆς θρησκείας. (εἰκ.3)

Γνωστή εἶναι τέλος ἡ ἀρχαϊκή συγκρότηση τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας. Ἕνα ἀπό αὐτά τά κατάλοιπα εἶναι ἡ πληροφορία πού μᾶς δίνει ὁ Πλούταρχος στό βίο τοῦ Λυκούργου ὅτι στή Σπάρτη ἡ γυναίκα ἑνός ἡλικιωμένου μποροῦσε νά σμίξει μ' ἕνα νέο μέ προτροπή τοῦ ἀντρός της γιά λόγους τεκνογονίας. Τό ἴδιο κι ἕνας ἄντρας, ἀν τοῦ ἄρεσε καμιά παντρεμένη, μητέρα ὡραίων παιδιῶν, ζητοῦσε ἀπ' τό σύζυγό της νά τόν ἀφήσει νά συνευρεθεῖ μαζί της. Κι αὐτό γιατί ὁ Λυκοῦργος θεωροῦσε ὅτι τά παιδιά δέν ἀνῆκαν στούς πατεράδες τους, ἀλλ' ἦταν κτήματα κοινά τῆς πολιτείας καί γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο ἤθελε οἱ πολῖτες νά γεννιόνται ἀπό τούς καλύτερους καί ὄχι ἀπό ὁποιονδήποτε, καλλιεργώντας ταυτόχρονα τήν ἀπέχθεια τῆς ζηλοτυπίας στίς κοινές συζυγικές σχέσεις καί στή δημιουργία τῶν παιδιῶν. Καί ὁ Νικόλαος Δαμασκηνός σ' ἕνα ἀπόσπασμα πληροφορεῖ ὅτι οἱ γυναῖκες τῶν Λακεδαιμονίων «παρακελεύονται ἐκ τῶν εὐειδεστάτων κύεσθαι καί ἀστῶν καί ξένων». Ὁ Πολύθιος ἀναφέρει ὅτι ἦταν πατροπαράδοτο ἔθιμο τῶν Σπαρτιατῶν καί κάτι πολύ συνηθισμένο, τρεῖς ἢ τέσσερις ἄνδρες νά ἔχουν μία σύζυγο, ἡ καί περισσότεροι ἀν ἦταν ἀδέλφια (προφανῶς εἶχαν ἀδελφική κοινοσυζυγία ἢ πολυανδρία) καί τά παιδιά ἐθεωροῦντο κοινή ἰδιοκτησία. Ὅταν δέ κάποιος εἶχε κάνει ἀρκετά παιδιά, τότε ἐθεωρεῖτο συνηθισμένο νά δώσει τή γυναίκα του σ' ἕναν ἀπό τούς φίλους του («παρά μέν γάρ τοῖς Λακεδαιμονίοις καί πάτριον ἦν καί σύνηθες τρεῖς ἄνδρας ἔχειν· τήν γυναῖκα καί τέτταρας, τοτέ δέ καί πλείους ἀδελφούς ὄντας, καί τά τέκνα τούτων εἶναι κοινά, καί γεννήσαντα παῖδας ἱκανούς ἐκδόσθαι γυναικί τινι τῶν φίλων καλόν καί σύνηθες»).

Ἕνα ἄλλο στοιχεῖο εἶναι πώς τά κορίτσια στή Σπάρτη γυμνάζονταν γυμνά μπροστά στά μάτια τῶν νέων, καθώς πληροφορεῖ ὁ Πλούταρχος κι ὁ Εὐριπίδης (Ἀνδρομάχη στ. 595-600). Φαινομηρίδες τίς ἀποκαλεῖ ὁ Ἴβυκος γιατί φαινόταν ὁ μηρός τους, κι ὁ Εὐριπίδης τίς ἀποκαλεῖ ἀνδρομανεῖς γιατί ντύνονταν ἐλαφρά μέ κοντούς χιτῶνες κι εἶχαν ἐλεύθερες σχέσεις μέ τ' ἀγόρια.

Ἡ περίοδος τῆς πατριαρχίας

Τά ἱστορικά στοιχεῖα πού ἔχουμε γιά τήν ἀρχαία Ἑλλάδα εἶναι σχεδόν ὅλα τῆς περιόδου τῆς ἀπόλυτης ἀνδρικῆς ἐπικράτησης καί τῆς ἐπιβολῆς αὐστηρῆς πατριαρχίας. Ἡ γυναίκα ὑποτάχτηκε κι ἔγινε ἕνα ἀντικείμενο τῆς σεξουαλικῆς χαρᾶς τοῦ ἄντρα, μέσο παιδοποιίας γιά τή διατήρηση τοῦ οἴκου καί τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας καί λατρείας, φύλακας τοῦ νοικοκυριοῦ. Ὁ ἄντρας, σ' ἀντίθεση μέ τή νόμιμη σύζυγο πού εἶναι ἀποκλεισμένη στό γυναικωνῖτη, εἶναι ἀπεριόριστα πολυγαμικός. Ἔχει τίς παλλακίδες, τίς ἑταῖρες, τίς πόρνες, ἀλλά καί τούς νεαρούς. Σ' ἕναν (ψευδο) Δημοσθένειο λόγο βρίσκου-

5.Ἐρωτικό σύμπλεγμα. Ἀττικό ἐρυθρόμορφο ἀγγεῖο, ἔργο τοῦ ζωγράφου Βρύγου. Περί τό 480 π.Χ. Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Φλωρεντίας.

με ἐπιγραμματικά διατυπωμένη τή θέση τῆς Ἀθηναίας. Λέει ὁ ρήτορας: «τάς μέν ἑταίρας ἡδονῆς ἕνεκ' ἔχομεν, τάς δέ παλλακάς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τάς δέ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καί τῶν ἔνδον φύλακα πιστήν ἔχειν», δηλαδή ἔχουμε τίς ἑταῖρες χάριν ἡδονῆς, τίς παλλακίδες γιά τήν καθημερινή φροντίδα καί περιποίηση τοῦ σώματος, τίς δέ νόμιμες συζύγους γιά νά μᾶς κάνουν γνήσια παιδιά καί νά εἶναι πιστός φύλακας τῆς περιουσίας καί τοῦ σπιτιοῦ.

Οἱ πόρνες

Ὁ Φιλήμων ἱστορεῖ πώς ὁ Σόλων ἵδρυσε πρῶτος τά πορνεῖα στήν Ἀθήνα γιά νά ἀνακουφίσει τούς νέους πού ἔφθαναν στήν ἀκμή, ὁ δέ Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος γράφει πώς ὁ Σόλων ἵδρυσε καί τό ναό τῆς Πανδήμου Ἀφροδίτης στήν Ἀθήνα, τῆς προστάτριας τοῦ ἀγοραίου ἔρωτα, ἀπό τά κέρδη τῶν πορνῶν πού εἶχε ἐγκαταστήσει στά οἰκήματα. Ἀπό ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Ξέναρχου πού διάσωσε ὁ Ἀθήναιος (13.569abc) πληροφορούμασατε τόν τρόπο λειτουργίας τους. Ἀφοῦ ὁ Ξέναρχος κατηγορήσει τή νεολαία τῆς ἐποχῆς του πού τρώει τά λεφτά καί τόν καιρό της μέ μεγαλόμισθες ἑταῖρες ἤ μέ ἐλεύθερες παντρεμένες γυναῖκες διατρέχοντας τόν ἔσχατο κίνδυνο νά συλληφθεῖ, λέει πώς θά μποροῦσε νά διαλέξει ἄλλον εὐκολότερο δρόμο. «Γιατί ὑπάρχουν παντρεμένες κοπελίτσες (μειράκων μάλ' εὐπρεπῶν) στά πορνεῖα, πού μποροῦν τ' ἀγόρια νά τίς δοῦν νά λιάζονται μέ ξεγυμνωμένα στήθη, γυμνές στή σειρά τή μία πίσω ἀπ' τήν ἄλλη, κι ἀπ' αὐτές μποροῦν νά διαλέξουν ὅποια τούς ἀρέσει, λεπτή, παχιά, στρογγυλή, ψηλή ἤ ζαρωμένη, νέα, γρηά, μεσόκοπη, ὥριμη, χωρίς νά στήσουν σκάλα γιά νά τρυπώσουν κρυφά... γιατί οἱ ἴδιες οἱ κοπέλες σέ τραβᾶνε μέ τό ζόρι καί σέ μπάζουν μέσα, προσφωνώντας, αὐτούς πού εἶναι γέροι «πατερούληδες» κι αὐτούς πού εἶναι νέοι «παίδαρους». Καί μπορεῖ κανείς νά ἐπισκεφθεῖ ὁποιαδήποτε ἀπ' αὐτές ἄφοβα, φτηνά, εἴτε τή μέρα, εἴτε τό βράδυ, καί νά τήν ἔχει μ' ὅποιον τρόπο θέλει»(εἰκ. 4). Στέκονταν δηλαδή μπροστά στίς πόρτες κατά παράταξη μισόγυμνες προκλητικά, ἤ ντυμένες μέ διαφανεῖς χιτῶνες ποὔδειχναν τά πάντα καί διέγειραν, καθώς πληροφορεῖ ὁ Εὔβουλος (γυμνάς ἐφεξῆς ἐπί κέρως τεταγμένας, ἐν λεπτοπήνοις ὕφεσιν ἑστώσας) πού μέ λίγα λεφτά τίς ἔπαιρνες. Ἡ ταρίφα πού ποίκιλλε ἀπό σπίτι σέ σπίτι ἤ ἀπό γυναίκα σέ γυναίκα ἦταν κατά κανόνα ἕνας ὀβολός (τό 1/6 δηλ. τῆς δραχμῆς) ἀλλά μποροῦμε νά ὑποθέσουμε πώς μποροῦσε ὁ πελάτης νά δώσει κάτι παραπάνω γιά νά ἔχει εἰδική περιποίηση.

Τά πορνεῖα στήν Ἀθήνα ἦταν ἐγκατεστημένα κυρίως στόν Κεραμεικό πού ἦταν μέσα στήν πόλη καθώς πληροφοροῦν ὁ σχολιαστής τοῦ Ἀριστοφάνη (Ἱππῆς στ.772) καί συγκεκριμένα στίς πύλες τοῦ Κεραμεικοῦ καθώς μᾶς πληροφοροῦν ὁ Ἡσύχιος καί ἡ Σούδα. Τά περισσότερα ὅμως ἦταν στό λιμάνι, στόν Πειραιᾶ, καθώς πληροφορεῖ ὁ Πολυδεύκης, μιᾶς καί ἦταν χῶρος πού ἔρχονταν ἔμποροι, ξένοι καί ναυτικοί. Οἱ πόρνες ντύνονταν παρδαλά κι αὐτό δέν ἐπιτρεπόταν γιά τίς ἐλεύθερες γυναῖκες.

Ὅταν ἔμπαινε ὁ πελάτης, ἡ πόρτα ἔκλεινε. Μέσα στό δωμάτιο εἶχε συνήθως προθάλαμο. Στούς τοίχους ὑπῆρχαν ἄσεμνες καί διεγερτικές παραστάσεις, κατάλληλος διάκοσμος γιά τό χῶρο. Τό χειμώνα εἶχαν κάρβουνα ἀναμμένα γιά ζεστασιά (Α.Ρ.5.109). Τό κρεβάτι εἶχε σεντόνια καί καλύμματα καί μέσα ἔκαιγε λύχνος συνεχῶς. Οἱ πελάτες κατά τά φαινόμενα προπλήρωναν. Στή Ρώμη, καθώς πληροφορεῖ ὁ Πλαῦτος, ὅταν ἔμπαινε ὁ πελάτης, τό κορίτσι ἔκλεινε τήν πόρτα καί κρέμαγε ἀπέξω μιά ταμπελίτσα μέ τή λέξη occupata δηλαδή κατειλημμένη(εἰκ. 5).

Οἱ πόρνες ἦταν δοῦλες, ξένες ἤ αἰχμάλωτες πολέμου, ἤ ἀγορασμένες. Ἀπαγορευόταν αὐστηρά νά ἐκδίδεται ἐλεύθερη. Ὁ Θεόπομπος ἀναφέρει πώς ὁ τύραννος Κλέομις τῆς Μήθυμνας τούς μαστροπούς πού προήγαγαν στήν πορνεία ἐλεύθερες, τούς ἔδεσε μέσα σέ σακκιά καί τούς ἔρριξε στή θάλασσα νά πνιγοῦν. Οἱ προαγωγοί ἤ πορνοβοσκοί ἦταν πρόσωπα ἀνυπόληπτα καί λεγόντουσαν κι ἀλλιῶς πόρνοι, πορνοσκόποι καί ἑταιροτρόφοι. Νοίκιαζαν τά πορνεῖα καί εἶχαν τίς πόρνες καταβάλλοντας κάθε χρόνο τό πορνικόν τέλος στό κράτος, ἕνα φόρο δηλ., καθώς μαθαίνουμε ἀπ' τόν Αἰσχίνη. Ἡ ταρίφα τῶν πορνῶν φαίνεται καθοριζόταν καί πάλι ἀπ' τό κράτος κι αὐτό λεγόταν διάγραμμα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ Σούδα ὅπου οἱ ἀγορανόμοι καθόριζαν (διέγραφον) πόσο ἔπρεπε «λαμβάνειν τήν ἑταίραν ἑκάστην». Καί στήν Κῶ ὑπῆρχε πορνικό τέλος, ὅπως προκύπτει ἀπό μιά πολύτιμη ἐπιγραφή πού καταγράφει τούς φόρους τοῦ κράτους μεταξύ τῶν ὁποίων ὑπάρχει καί ὁ φόρος τῶν ἑταιρῶν. Τό πορνικόν τέλος καταβαλλόταν στόν πορνοτελώνη, τόν τελώνη δηλ. τῶν δημοσίων πορνῶν. Ξέρουμε πώς ὁ Καλλιγούλας καθόρισε τό πορνικόν τέλος νά εἶναι τήν ἡμέρα ἡ ταρίφα μιᾶς βίζιτας.

Τό πορνεῖο λεγόταν καί οἰκίσκος, οἴκημα (δηλ. τό «σπίτι» ὅπως λέμε σήμερα), τέγος, παιδισκεῖον (ἀπό τά κο-

6. Ὀρειχάλκινος καθρέφτης ἀπ' τήν Κόρινθο. Μέσα τοῦ 4ου αἰ.π.Χ. Μουσεῖο Καλῶν Τεχνῶν Βοστώνης.

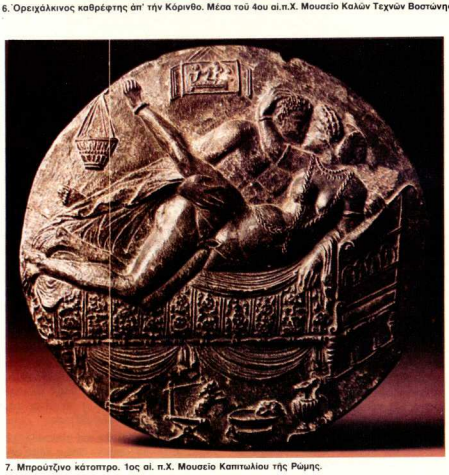

7. Μπρούτζινο κάτοπτρο. 1ος αἰ. π.Χ. Μουσεῖο Καπιτωλίου τῆς Ρώμης.

ριτσάκια, τίς παιδίσκες, πού εἶχε μέσα), κηλωστόν, χαμαιτυπίον. Τήν ὀνομασία αὐτή τήν πῆρε ἀπ' τίς λεγόμενες χαμαιτύπες, τίς πόρνες δηλ. πού συνευρίσκονταν στό ὕπαιθρο ξαπλώνοντας χάμω, στό ἔδαφος. Ἀργότερα φαίνεται σπιτώθηκαν κι ἔτσι ἀπ' αὐτές πῆρε τήν ὀνομασία καί τό σπίτι (εἰκ. 6).

Ὑπῆρχε καί μιά ἄλλη κατηγορία ἀκόμη φθηνότερων πορνῶν πού ἔκαναν τή δουλειά στό ὕπαιθρο ψαρεύοντας τούς πελάτες στό δρόμο μέ διάφορα κόλπα, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦταν νά ἔχουν γραμμένα μέ καρφιά στά πέδιλα λέξεις πού ἀποτυπώνονταν στό μαλακό ἔδαφος. Σώθηκε ἕνα τέτοιο παπούτσι πού γράφει μέ τά καρφιά τή λέξη «ἀκολούθει», κάτι ἀνάλογο μέ τίς σύγχρονες πόρνες πού ἔχουν τυπωμένες καρτοῦλες μέ τή διεύθυνση τίς ὁποῖες πετάνε στόν ὑποψήφιο πελάτη. Οἱ πόρνες αὐτές λεγόντουσαν λεωφόροι (τό ἀνάλογο μέ τό σημερινό τροτέζα ἤ καλντεριμιτζοῦ), ἤ σποδησιλαῦραι (λαῦρα εἶναι τό δρομάκι, τό σοκάκι, καί σποδός ἡ σκόνη), χαμαιτύπαι, χαλκιδίτιδες ἀπό τό πολύ εὐτελές ποσό πού ἔπαιρναν (ἕνα χάλκινο κέρμα), χαμαιταιρίδες. Συνευρίσκονταν στούς σκοτεινούς δρόμους, στήν περιοχή τοῦ Φιλοπάππου, σέ ψηλά ἐπιτάφια μνημεῖα.

Ἄλλες πήγαιναν σέ εἰδικά πανδοχεῖα πού νοίκιαζαν γι' αὐτό τό σκοπό δωμάτια, ἤ σέ ταβέρνες πού λεγόντουσαν ματρυλλεῖα ἤ μαστρύπια. Ὑπῆρχαν πόρνες ἐγκατεστημένες στά λουτρά. Τέλος στά συμπόσια καλοῦσαν αὐλητρίδες, χορεύτριες (ὀρχηστίδες), ἀκροβάτιδες πού πέρα ἀπ' τό πρόγραμμα πού παρουσίαζαν, δίνονταν πολύ συχνά γιά μικρή πρόσθετη ἀμοιβή στόν ἔρωτα τῶν ἀνδρῶν.

Οἱ ἑταῖρες

Πρόκειται γιά πόρνες πολύ ὄμορφες, ἀνώτερου ἐπιπέδου. Κατεῖχαν συνήθως ὑψηλή μόρφωση καί μποροῦμε νά τίς παρομοιάσουμε κατά κάποιο τρόπο μέ τίς γιαπωνέζες γκέισες. Πολλές ἀπ' αὐτές κέρδισαν τήν ἐλευθερία τους ἐξαγοράζοντάς την μέ τά κέρδη τους ἤ μέ χρήματα τῶν ἐραστῶν τους. Ἡ τιμή τους κυμαινόταν ἀπό μία δραχμή, δηλαδή 6 φορές περισσότερο ἀπό τίς δημόσιες πόρνες, μέχρι ἀμύθητα ποσά. Τό πόσο σοβαρή ἐπίδραση ἄσκησαν στή ζωή τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας φαίνεται ἀπό τό ὅτι ὅλοι οἱ μεγάλοι ἄνδρες τῆς ἀρχαιότητας εἶναι συνδεδεμένοι μέ ἑταῖρες πού φημίζονταν ὄχι μονάχα

γιά τήν ὁμορφιά καί τήν τέχνη τοῦ ἔρωτα, ἀλλά καί τό πνεῦμα τους. (εἰκ. 7)

Ἡ Ἀσπασία, ἡ δαιμόνια αὐτή καί πανέξυπνη γυναίκα, ἔγινε σύζυγος τοῦ ἰσχυρότερου ἀνδρα τῆς Ἀθήνας, τοῦ Περικλῆ. Λέγεται πώς ἔπαιξε ἀποφασιστικό ρόλο στή χάραξη τῆς πολιτικῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους κι ὁ Πλάτωνας στό Μενέξενο ἀναφέρει πώς ἐκείνη συνέθεσε τόν ἐπιτάφιο λόγο πού ἐκφώνησε ὁ Περικλῆς. Ἀκόμα κι ἄν αὐτό εἶναι ὑπερβολή, δείχνει τίς ἱκανότητες τῆς πανέμορφης καί πανέξυπνης ἑταίρας τῆς Ἰωνίας. Ἡ Τιμάνδρα ἡ Δαμασάνδρα, ἡ μητέρα τῆς περίφημης Λαΐδας, συνδέθηκε μέ τόν Ἀλκιβιάδη ὅπως καί ἡ περίφημη Θεοδότη ἡ Ἀττική. Ἡ χορεύτρια Φίλιννα συνδέθηκε μέ τόν βασιλιά Φίλιππο κι ἀπόκτησε μαζί του τόν Ἀρριδαῖο πού βασίλεψε μετά ἀπ' τόν Ἀλέξανδρο. Ἡ Μανία καί ἡ Λάμια ἦταν οἱ περίφημες ἑταῖρες τοῦ Δημήτριου Πολιορκητή. Ἡ Δημώ συνδέθηκε μέ τόν βασιλιά Ἀντίγονο. Ἡ Μύστα καί ἡ Νύσα συνδέθηκαν μέ τό βασιλιά Σέλευκο. Ἡ Λαΐς εἶχε δεσμό μέ τό ζωγράφο Ἀπελλῆ, τό φιλόσοφο Ἀρίστιππο καί τό Διογένη τόν Κυνικό. Ἡ Φρύνη μέ τό ρήτορα Ὑπερείδη. Ἡ Μιλτώ μέ τό βασιλιά τῆς Περσίας Κύρο. Ἡ Θαΐς ἦταν ἡ ἑταίρα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί εἶναι αὐτή πού ἔκαψε τό ἀνάκτορο τῆς Περσέπολης σ' ἕνα γιορταστικό συμπόσιο. Ἡ Γλυκέρα εἶναι ἡ περίφημη ἐρωμένη τοῦ Μένανδρου. Ἡ Λαμπιτώ ἡ Σαμία συνδεόταν μέ τό Δημήτριο τό Φαληρέα. Ἡ Σινώπη μέ τόν Ἱεροφάντη τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων Ἀρχία. Ἡ Λεόντιον ἦταν ἡ συντρόφισσα τοῦ Ἐπίκουρου. Ἡ Ἀγαθόκλεια ἦταν ἡ φίλη τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Δ'. Ἡ Μανία ἦταν ἡ ἐρωμένη τοῦ ὀλυμπιονίκη στό παγκράτιο Λεοντίσκου. Τό 13ο βιβλίο τοῦ Ἀθήναιου μᾶς δίνει πλήθος ὀνόματα, ἀνέκδοτα καί περιστατικά ἀπό τίς διάσημες ἑταίρες τῆς ἀρχαιότητας.

Ἱεροδουλεία

Πρόκειται γιά ἕνα θεσμό κατά τόν ὁποῖο γυναῖκες, ἀλλ' ὁρισμένες φορές καί ἄντρες, ἀσκοῦν στούς ναούς τήν Ἱερά Πορνεία. Δυό εἶναι τά εἴδη της. Τό πρῶτο περιλαβαίνει ὅλες τίς γυναῖκες πού εἶναι ὑποχρεωμένες πρίν παντρευτοῦν νά διακορευτοῦν μέσα στό ναό πρός ὄφελος τῆς θεᾶς στήν ὁποία ἀνήκει ὁ ναός. Τό δεύτερο, πού εἶναι μετεξέλιξη τοῦ πρώτου καί προφανῶς ἐπιβλήθηκε μέ τήν ἐπικράτηση τῆς πατριαρχίας καί τῆς ζηλοτυπίας τοῦ ἄντρα πού θέλει ἡ γυναίκα του νά μή σμίγει μέ κανέναν, ἑστω καί μέ θεό σέ ναό, ἀφορᾶ ἐκείνες τίς γυναῖκες πού ὑπηρετοῦν στό ναό εἴτε ὡς σκλάβες, εἴτε ἐπειδή εἶναι ταμένες, εἴτε γιατί ἔχουν ἐλθει μέ τή θέλησή τους, καί ἡ ἱερά πορνεία πού ἀσκοῦν εἶναι σέ μόνιμη ἐπαγγελματική βάση. Ἡ ἱεροδουλεία, θεσμός πανάρχαιος καί θρησκευτικός, ἦταν ἁπλωμένη σ' ὅλο τό χῶρο τῆς Μεσογείου καί τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Στήν Κύπρο ἦταν ἀναπτυγμένη, καθώς πληροφοροῦν ὁ Κλέαρχος Σολεύς καί ὁ Ἰουστῖνος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι οἱ Ἐπιζεφύριοι Λοκροί σέ κρίσιμες στιγμές πολέμου πορνεύουν τίς θυγατέρες τους στό ναό τῆς Ἀφροδίτης. Στήν Ἄβυδο τῆς Τρωάδας ὑπῆρχε ἱερό τῆς Ἀφροδίτης Πόρνης. Στήν Ἑλλάδα ξακουστό ἦταν τό ἱερό τῆς Ἀφροδίτης στήν Κόρινθο πού εἶχε περισσότερες ἀπό χίλιες ἱεροδουλες ἑταῖρες τίς ὁποῖες εἶχαν ἀφιερώσει στή θεά ἄντρες καί γυναῖκες. Γι' αὐτές συνέρρεε πλήθος κόσμου, καθώς πληροφορεῖ ὁ Στράβων, καί πλούτιζε ἡ πόλις (εἰκ. 8). Οἱ καπετάνιοι τῶν πλοίων σκόρπιζαν ἀφειδῶς τά λεφτά τους καί ἀπ' αὐτό θγῆκε ἡ

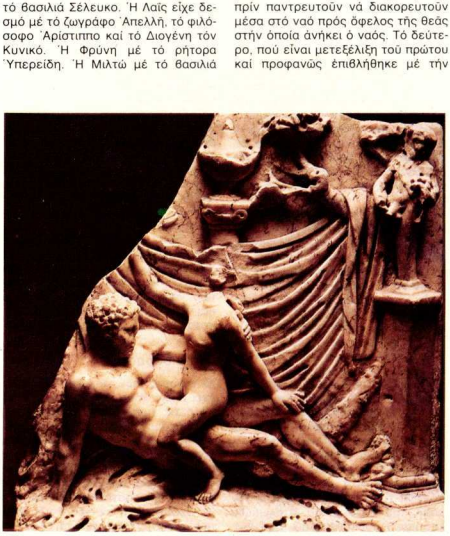

8. Ἡρακλῆς καί Νύφη. Μουσεῖο Καλῶν Τεχνῶν τῆς Βοστωνῆς.

9. Ἔρως καί Ψυχή. Μουσεῖο Καπιτωλίου τῆς Ρώμης.

παροιμία «οὐ παντός ἀνδρός ἐς Κόρινθον ἔσθ' ὁ πλοῦς», δηλ. δέν εἶναι εὔκολο ταξίδι γιά τόν καθένα ἡ Κόρινθος. Καί ὑπήρχε ἀρχαῖο ἔθιμο στήν Κόρινθο, ὅταν ἐπρόκειτο νά προσευχηθεῖ ἡ πόλις στήν Ἀφροδίτη γιά ζητήματα ὑψιστης σημασίας, νά προσκαλοῦν ὅσο τό δυνατόν περισσότερες ἑταίρες νά συνενώσουν τή φωνή τους καί νά θυσιάσουν μαζί. Καί γιά τήν πατριωτική τους στάση κατά τήν Περσική εἰσβολή ἀνάγραψαν τά ὀνόματα τῶν ἑταιρῶν σέ δημόσια πινακίδα κι ὁ Σιμωνίδης τούς ἀφιέρωσε ἐπίγραμμα.

Οἱ παλλακίδες

Ὁ θεσμός τῆς παλλακείας εἶναι πολύ παλιός κι ἀναφέρεται ἀπ' τόν Ὅμηρο. Στήν ἀρχαία Ἀθήνα λειτουργοῦσε γιά τήν τεκνοποιία στήν περίπτωση πού ἡ νόμιμη σύζυγος δέν μποροῦσε νά κάνει παιδιά κι αὐτό μποροῦσε νά γίνει ἀκόμα καί μέ προτροπή τῆς συζύγου, ὅπως κάνει ἡ Σάρα πού προτρέπει τόν Ἀβραάμ νά τεκνοποιήσει μέ τήν Αἰγυπτία ὑπηρέτριά της τήν Ἄγαρ (Γεν.16.1-3). Ὑπήρχε νόμος γραμμένος στή στήλη τοῦ Ἀρείου Πάγου, πού τόν μνημονεύουν ὁ Λυσίας καί ὁ Δημοσθένης, ὁ ὁποῖος ἔλεγε πώς ἄν κάποιος σκοτώσει ἕναν πού τόν συνέλαβε νά συνουσιάζεται ἢ μέ τή σύζυγό του, ἢ μέ τήν ἀδελφή του, ἢ μέ τήν κόρη του, ἢ μέ τήν παλλακίδα του πού τήν ἔχει γιά νά κάνει νόμιμα παιδιά, τότε αὐτός δέν ἐξορίζεται ὡς φονιάς (δηλ. ἀπαλλάσσεται). Ὁ θεσμός τῆς παλλακείας διατηρήθηκε καί στό Βυζάντιο. Σέ γαμήλιο συμβόλαιο τοῦ 6ου μ.Χ. αἰώνα ὁ σύζυγος ὑπόσχεται νά μήν πάρει ἄλλη γυναίκα ὡς παλλακίδα. Τό ἔθιμο αὐτό ἐξέμεινε μέχρι τά χρόνια μας. Στή Χιμάρα τῆς Β. Ἠπείρου ὑπήρχε ὁ θεσμός μέχρι τόν 20ό αἰώνα, τό ἴδιο καί στή Μάνη (εἰκ.9).

Μονογαμία καί πολυγαμικές ἐξαιρέσεις

Ὁ Κλέαρχος ὁ Σολεύς στό ἔργο του «περί παροιμιῶν» γράφει πώς ὁ Κέκροψ ἦταν ὁ πρῶτος πού συνέζευξε ἕναν ἄντρα μέ μιά γυναίκα, (καθιέρωσε δηλ. τή μονογαμία) γιατί πρίν ἀπ' αὐτόν οἱ ἑνώσεις ἦταν χαλαρές καί ἡ ἐλευθερομιξία ἦταν γενική, γι' αὐτό θεωρήθηκε ὅτι ἦταν διφυής μιᾶς καί προηγούμενα οἱ ἄνθρωποι δέν γνώριζαν ποιός ἦταν ὁ πατέρας «διά τό πλήθος». Τήν ἴδια πληροφορία ἐπαναλαμβάνει καί τό λεξικό τῆς Σούδας.

Οἱ Πτολεμαῖοι, γιά λόγους δυναστικούς, ἴσως καί ἀπό ἐπίδραση τοῦ αἰγυπτιακοῦ περιβάλλοντος ὅπου οἱ γάμοι μέ τίς ἀδελφές ἐπιτρέπονταν, ἔκαναν σχεδόν κανόνα τήν ἀδελφογαμία. Ὁ Πτολεμαῖος Β' ὁ Φιλάδελφος παντρεύτηκε τήν ὁμομήτρια καί ὁμοπάτρια ἀδελφή του Ἀρσινόη. Ὁ Πτολεμαῖος Κεραυνός ἤπρε τήν κατά τό ἥμισυ ἀδελφή του Ἀρσινόη Β'. Ὁ Πτολεμαῖος Δ' ὁ Φιλομήτωρ πῆρε τήν Κλεοπάτρα Β', ὁμοπάτρια καί ὁμομήτρια ἀδελφή του. Ὁ Πτολεμαῖος Ζ' ὁ Εὐεργέτης ἢ Φύσκων πῆρε τήν ἀδελφή του Κλεοπάτρα Β' καί τήν ἀνηψιά του Κλεοπάτρα Γ'. Ὁ Πτολεμαῖος Η' ὁ Σωτήρ Β' ἢ Ἀθῆνος παντρεύτηκε δυό ὁμοπάτριες ἀδελφές του. Τήν Κλεοπάτρα Δ' καί τήν Κλεοπάτρα Ε'.

Ἔχουμε ὅμως μερικές ἰδιόμορφες ἐξαιρέσεις στόν κανόνα. Γνωρίζουμε ἀπ' τό Διογένη τό Λαέρτιο ὅτι ὁ Σωκράτης εἶχε δυό συζύγους ταυτόχρονα, τήν Ξανθίππη καί τήν Μυρτώ, τήν κόρη τοῦ Ἀριστείδη τοῦ δίκαιου. Ἀλλ' αὐτό ἔγινε γιά ἐντελῶς εἰδικούς λόγους, γιατί ὁπως ἐξηγοῦν, τήν περίοδο ἐκείνη ἐξαιτίας τῶν πολέμων ὑπῆρξε λειψανδρία κι ἐπειδή οἱ Ἀθηναῖοι ἤθελαν νά αὐξήσουν τόν ἀνδρικό πληθυσμό ψήφισαν νόμο πού ἐπέτρεπαν νά παντρεύεται κάποιος μίαν ἀστή ἀλλά ταυτόχρονα νά μπορεῖ νά παιδοποιεῖ νόμιμα καί μέ ἄλλην. Τά ἴδια ἐπαναλαμβάνει, προφανῶς ἀντλώντας ἀπ' τό Διογένη τό Λαέρτιο, καί ἡ Σούδα στή λέξη λειπανδρεῖν.

Ἡ δεύτερη ἐξαίρεση ἀφορᾶ τούς Μακεδόνες βασιλεῖς πού μάλλον αὐτό γινόταν γιά λόγους συμμαχίας, παρόλο πού αὐτό δημιουργοῦσε μεγάλες περιπλοκές στή διαδοχή. Ὁ Φίλιππος γνωρίζουμε ὅτι σχεδόν σέ κάθε ἐκστρατεία συνήπτε κι ἕναν γάμο, ὅπως γράφει ὁ Σάτυρος. Παντρεύτηκε τήν Αὐδάτα τήν Ἰλλυριή, τή Φίλα, τή Νικησίπολη τή Φεραία μέ τήν ὁποία ἀπέκτησε τή Θεσσαλονίκη, τή Φίλιννα τή Λαρισαία μέ τήν ὁποία ἀπέκτησε τόν Ἀρριδαῖο, τήν Ὀλυμπιάδα μέ τήν ὁποία ἀπέκτησε τόν Ἀλέξανδρο καί τήν Κλεοπάτρα, τή Μήδα τή Θρακιώτισσα καί τήν Κλεοπάτρα τήν ἀνηψιά τοῦ Ἀττάλου μέ τήν ὁποία ἀπέκτησε τήν Εὐρώπη. Ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητής πῆρε τή Φίλα, τήν Εὐρυδίκη, τήν ἀδελφή τοῦ Πύρρου Δηιδάμεια, τήν κόρη τοῦ Πτολεμαίου Πτολεμαῖδα καί μιάν Ἰλλυριή πού μαζί της ἔκανε τό Δημήτριο τό Λεπτό. Ὁ Σέλευκος πῆρε τήν Περσίδα Ἀπάμα καί τήν κόρη τοῦ Δημητρίου Στρατονίκη. Ὁ βασιλιάς Ἀντίοχος πῆρε τή Βερενίκη καί τήν ἀδελφή του Λαοδίκη. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος τή Ρωξάνη, τή Στάτειρα (ὁ Ἀρριανός τήν ὀνομάζει Βαρσίνη) καί τήν Παρύσατη.

Τρόποι συνουσίας

Ὅσον ἀφορᾶ στούς τρόπους τῆς συνουσίας παραστάσεις τῶν ἀγγείων, ἀλλά καί κείμενα ποιητῶν (Ἀρχίλοχος, Ἀριστοφάνης, ποιητές τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας) ἢ πεζογράφων (Λουκιανός, Ἀθήναιος κ.ἄ.) μᾶς δείχνουν ὅτι ἔκαναν χρήση ὅλων τῶν τρόπων. Ἡ αἰδοιολειχία, ἡ πεολειχία, ὁ σοδομισμός, ἡ ὁμαδική συνεύρεση, ἦταν τρόποι εὐρύτατα διαδεδομένοι. Στή συνουσία οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δέν εἶχαν ἐνοχές ἢ ταμπού καί ἐπέτρεπαν τά πάντα (εἰκ.10).

Ὁ αὐνανισμός

Ὁ αὐτοερωτισμός τοῦ ἄνδρα καί τῆς γυναίκας ἦταν εὐρύτατα διαδομένος καί δέν ἐθεωρεῖτο κάτι κακό ἢ βλαβερό. Κείμενα, ἰδιαίτερα τῆς κωμωδίας ἀλλά καί παραστάσεις ἀγγείων μᾶς παρουσιάζουν νέους νά αὐνανίζονται εἴτε μόνοι, εἴτε ὁμαδικά, εἴτε ἀκόμη μαζί μέ τόν ἐρωτικό σύντροφο(εἰκ.11).

Οἱ γυναῖκες πετύχαιναν αὐτό εἴτε μέ τό χέρι τους, εἴτε μέ ψεύτικους φαλλούς, τούς λεγόμενους ὀλίσβους, πού ὁ σχολιαστής τοῦ Ἀριστοφάνη (Λυσ. 109) λέει πώς ἦταν αἰδοῖα δερμάτινα. Καί ἡ Σούδα πληροφορεῖ ὅτι ὁ ὀλισβος ἦταν «αἰδοῖον δερμάτινον» πού τό χρησιμοποιοῦσαν οἱ γυναῖκες τῆς Μιλήτου «ὡς τριβάδες καί αἰσχρουργοῖ» καθώς καί οἱ χῆρες. Ὁ Ἀριστοφάνης μιλάει γιά ὀλισβο «ὀκταδάκτυλον». Τή λέξη ἔχει καί ὁ Πολυδεύκης (7.96) πού τή συγκαταλέγει στά γυναικεῖα ἀξεσουάρ.

Ἡ παιδεραστία

Ὁ ἔρωτας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔχει διπλό χαρακτήρα. Εἶναι ἔρωτας πρός τίς γυναῖκες καί ἔρωτας πρός τούς ἄνδρες. Μέ τήν πλήρη ὑποταγή τοῦ γυναικεῖου φύλου, ὁ ὑψηλός ἔρωτας εἶναι κυρίως πρός τούς ἄνδρες. Καί γιά τήν ἀκρίβεια πρός τά νεαρά ἀγόρια, τούς παῖδες, ἑξ οὗ καί ἡ λέξη παιδεραστία καί παιδεραστής. Ὁ ἐρώμενος ἦταν νέο παιδί στήν περίοδο τῆς ἥβης, ἀπ' τά 14 ὡς τά 20, ἀλλά ὁ Πλάτων στό Συμπόσιο (18

10. Παιδεραστικές σκηνές. Ἀττικός μελανόμορφος ἀμφορέας τοῦ 540 π.Χ. Βρετανικό Μουσείο.

ΙDE) μᾶς πληροφορεῖ πώς συνήθως ἀρχίζαν νωρίτερα, πρίν ἀκόμα ἐμφανιστεῖ τό γένι στά παιδιά. Βέβαια αὐτός ἦταν ὁ κανόνας, γιατί γνωρίζουμε πώς ὁ Εὐριπίδης ἦταν ἐρωτευμένος μέ τόν τραγικό ποιητή Ἀγάθωνα ὅταν ὁ τελευταῖος ἦταν ἤδη 40 χρονῶν, λέγοντας πώς δέν εἶναι μόνον ὅμορφη ἡ ἀνοιξη τῶν ὡραίων παιδιῶν, ἀλλά καί τό φθινόπωρό τους. Τό ἐρωτικό πάθος ἦταν τόσο μεγάλο ὥστε ὁδηγοῦσε σέ σκηνές ἄγριας ζηλοτυπίας, ἤ σέ περίπτωση ἀρνησης ὁδηγοῦσε καί σέ αὐτοκτονία, ὅπως μάς παραδίδει ἡ Σούδα γιά κάποιον Μέλητο. Ὁ ἐραστής, ἀν τύχαινε ὁ ἐρωμένος νά τόν θασανίζει, ἔχανε τόν ὕπνο του. Περνοῦσε συχνά ὅλη τή νύχτα ἔξω ἀπ' τήν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τοῦ ἀγαπημένου του, κι αὐτό λεγόταν «θυραυλεῖν», ἤ τοῦ ἔκανε καντάδες προσπαθώντας μέ τό τραγούδι νά τοῦ μαλακώσει τήν καρδιά. Εἶναι τά περίφημα «παρακλαυσίθυρα» τραγούδια, αὐτά δηλαδή πού ἔλεγε κλαίγοντας ἔξω ἀπ' τήν πόρτα. Τό ὄνομα τοῦ ἀγαπημένου του τό ἔγραφε στά δέντρα, στούς τοίχους, στούς δρόμους, παντοῦ, προσθέτοντας συνήθως δίπλα τή λέξη καλός (δηλαδή ὁ τάδε εἶναι ὡραῖος, ἤ ἀγαπῶ τόν τάδε). Ὁ Ἡσύχιος στή λέξη «Δήμος καλός» μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ἔθος ἦν τοῖς ἐρασταῖς (ἦταν συνήθιο οἱ ἐραστές) ἐπιγράφειν πανταχοῦ τά τῶν παίδων ὀνόματα» (εἰκ. 12).

Ἡ παιδεραστία ἦταν διαδομένη σέ πάρα πολλές πόλεις-κράτη, ὄχι ὅμως σέ ὅλες, καθώς πληροφορεῖ ὁ Ξενοφῶν (Λακεδαιμονίων Πολιτεία 2.13) πού λέει πώς ὑπάρχουν καί ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀπαγορεύουν ἐξ ὁλοκλήρου νά πλησιάζουν οἱ ἐραστές τά ἀγόρια.

Ἡ παιδεραστία στήν Ἑλλάδα, λέει ὁ Λουκιανός, πώς ἀναπτύχθηκε μεταγενέστερα καί τό ἀποδίδει στήν ἄνθιση τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐρευνας πού ὁδήγησε στόν παιδεραστικό ἔρωτα. Ἡ μυθική παράδοση ἀναφέρει ὡς πρῶτο παιδεραστή, τό θασιλιά τῆς Θήβας Λάιο πού ἀπήγαγε τό νεαρό Χρύσιππο. Ὁ Ἀχιλλέας καί ὁ Πάτροκλος ἦταν ζευγάρι παιδεραστικό, καθώς παραδίδουν μεταγενέστεροι συγγραφεῖς, τό ἴδιο καί ὁ Ἀχιλλέας κι ὁ Ἀντίλοχος, ὁ γιός τοῦ Νέστορα. Γιά τόν ἔρωτα τοῦ Ἀχιλλέα καί τοῦ Πάτροκλου ὁ Αἰσχύλος ἔγραψε τήν τραγωδία Μυρμιδόνες. Ὁ ἴδιος ἔγραψε καί τήν τραγωδία Λάιος γιά τόν ἔρωτα πρός τό Χρύσιππο. Ὁ Σοφοκλῆς διαπραγματεύθηκε παιδεραστικούς ἔρωτες στήν τραγωδία Νιόθη καί στό σατιρικό δράμα Ἀχιλλέως ἐρασταί. Κι ὁ Εὐριπίδης ἔγραψε τραγωδία μέ τίτλο Χρύσιππος. Γι' αὐτό καί πολλοί, καθώς ἀναφέρει ὁ Ἀθήναιος, ἀποκάλεσαν τήν τραγωδία παιδεράστρια. Ὁλόκληρη φιλολογία ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπ' τόν ἔρωτα τῶν ἀγοριῶν. Ὁ Ξησίχορος ἐγκαινίασε ἕνα ποιητικό εἶδος, τά παίδια ἤ παιδικά, δηλ. τά παιδεραστικά ποιήματα καί γνωρίζουμε πώς ὁ Στράτων κατάρτισε ὁλόκληρη ἀνθολογία ἀποκλειστικά ἀπό παιδεραστικά ποιήματα πού σώζονται στό 12ο θιβλίο τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας μέ τίτλο Στράτωνος Μοῦσα Παιδική (δηλ. παιδεραστική ποίηση). Ρήτορες ὅπως ὁ Λυσίας κι ὁ Δημοσθένης (ἀν εἶναι γνήσιοι ὁ λόγος πού τοῦ ἀποδίδεται) ἔγραψαν ἐρωτικούς λόγους. «Εἰς ἔρως γνήσιος, ὁ παιδικός (δηλ. ὁ παιδεραστικός) ἐστιν» διακήρυσσαν, καθώς παραδίδει ὁ Πλούταρχος (εἰκ. 13).

Ἡ Κρήτη εἶναι τό πρῶτο κράτος πού ξέρουμε πώς καθιέρωσε νομοθετικά καί θεσμικά τήν παιδεραστία γιά λόγους παιδαγωγικούς καί κοινωνικούς. Τίς πληροφορίες ἀντλοῦμε ἀπ' τόν Ἔφορο στό 10ο θιθλίο τῶν Γεωγραφικῶν τοῦ Στράθωνα. Ὁ ἐραστής ἀπῆγε τόν ἐρωμένο πού τόν κρατοῦσε περίπου δυό μῆνες μαθαίνοντάς του διάφορα πράγματα. Μετά ἐπέστρεφαν πανηγυρικά, πρόσφερε θυσία ἕναν ταῦρο κι ἔκανε δῶρα στόν ἐρωμένο. Ἂν τοῦ εἶχε φερθεῖ ἄσχημα, ἡ σχέση διακόπτονταν καί καταγγέλλονταν, ἀν ὄχι συνεχίζονταν. Καί ἀν ἕνα παιδί, τέκνο πλουσίων καί ἐπιφανῶν γονέων, δέν κατάφερνε νά θρεῖ ἐραστή, τότε αὐτό τό θεωροῦ-

11. Σκηνή σύνανισμοῦ. Ἀττικό Μελανόμορφο ἀγγεῖο τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἄμαση. Μουσεῖο Καλῶν Τεχνῶν Βοστώνης.

σαν ντροπή καί προσβολή βαριά. Τόν έραστή τόν έλεγαν φιλήτορα, ένώ τόν ερωμένο κλεινόν. Ή φράση «Κρήτα τρόπον» (άλά Κρητικά) σημαίνει, όπως παραδίδει ό Ησύχιος, «τό παιδικοίς χρήσθαι».

Στή Σπάρτη, κατ' επίδραση τής Κρήτης, άναπτύχθηκε θεσμικά ή παιδεραστία. Ό Αίλιανός παραδίδει πώς οί Έφοροι τιμωρούσαν τόν ώραίο νέο άριστοκρατικής οίκογένειας πού δέν είχε έραστή (ούδενός έρώντα τών καλώς πεφυκότων καί τούτον έξημίωσαν), όπως καί έκείνον πού προτιμούσε γιά τά λεφτά κάποιον πλούσιο από έναν έντιμο φτωχό. Καί στήν περίπτωση πού έκανε κάποιο παράπτωμα ό έρωμένος, τό μειράκιον, θεωρούσαν πώς αύτό είναι συγνωστό λόγω τής άπειρίας καί τής μικρής ήλικίας, άλλά τιμωρούσαν γι' αύτό τόν έραστή πού τόν θεωρούσαν ύπεύθυνο. Αύτό δείχνει καί τόν παιδαγωγικό σκοπό τής παιδεραστίας. Ό Μάξιμος Τύριος γράφει πώς στή Σπάρτη ό άντρας άγαπούσε τό άγόρι μόνο σάν ένα ώραίο άγαλμα καί ότι πολλοί άνδρες άγαπούσαν ένα άγόρι κι άντίστροφα ένα άγόρι πολλούς άντρες. Ό Ξενοφών στόν Κυνηγετικό (12.20) γράφει πώς ό έρως αύτός συγκρατούσε καί τούς δύο από τοΰ νά κάνουν άπρεπα πράγματα γιατί όταν τόν έθλεπε ό άγαπημένος του, τότε αύτός προσπαθούσε νά είναι άκόμη καλύτερος. Ό εξιδανικευμένος έρωτας τών Λακώνων πού άναφέρει ό Μάξιμος Τύριος δέν ήταν πραγματικότητα μέ τήν έννοια τής μή σαρκικής σχέσης.

Ή λέξη κυσολάκων σημαίνει τό παιδικοίς χρήσθαι όπως καί τό λακωνίζειν πού χρησιμοποιεί ό Άριστοφάνης στίς Θεσμοφοριάζουσες.

Στή Βοιωτία ήταν πολύ διαδομένη ή παιδεραστία. Ό Ξενοφών γράφει πώς οί Βοιωτοί, ό άντρας καί τό άγόρι, ζούνε μαζί σάν νάναι παντρεμένοι (Βοιωτοί άνήρ καί παΐς συζυγέντες ομιλώσιν). Οί Θηβαίοι είχαν άναπτύξει πολύ τήν παιδεραστία κι είναι γνωστό πώς ό περίφημος Ίερός Λόχος τών 300 πολεμιστών ήταν 150 ζευγάρια έραστών καί ερωμένων, καθώς παραδίδει ό Πλάτων καί άλλοι συγγραφείς.

Στήν Άθήνα ό θεσμός τής παιδεραστίας άναπτύχθηκε διαφορετικά από τή δωρική παιδεραστία. Ένα σχόλιο στόν Φαίδρο μάς πληροφορεί πώς ό Σόλων καθόρισε μέ νόμο σέ πόσην απόσταση θά πρέπει ό έραστής νά άκολουθεί τόν έρωμένο κι επιπλέον, κι αύτό είναι καί τό σημαντικότερο, απαγόρευσε στούς δούλους νά γυμνάζονται (τό ξηραλοιφεΐν) καί νά έχουν παιδεραστικές σχέσεις (τό εράν). Ό παιδεραστικός δηλ. έρως ήταν ίδιο μόνο τών ελευθέρων, χωρίς αύτό θέβαια νά εμποδίζει ένναν ελεύθερο νά χρησιμοποιεί ερωτικά τά άγόρια τών δούλων. Ή παιδεραστία φαίνεται πώς άναπτύχθηκε στά γυμναστήρια όπου οί νέοι πάλευαν γυμνοί κι έκεΐ μαξεύονταν οί εραστές, γι' αύτό ύπήρχαν ειδικοί νόμοι πού απαγόρευαν σ' όποιονδήποτε νά μπαίνει μέσα καί όριζαν επίσης καί τό ώράριο. Ό Διογένής ό Λαέρτιος αναφέρει πώς ό Δράκων έγραψε νόμο, τόν όποίο ψήφισε καί ό Σόλων, έκείνος πού δινόταν γιά λεφτά νά μήν έχει πολιτικά δικαιώματα καί νά μήν άνεβαίνει στό θήμα.

Είναι γνωστό πώς στήν Άθήνα καί στόν Πειραιά λειτουργούσαν άνδρικά πορνεία όπου ύπήρχαν μειράκια, βασικά δούλοι καί αίχμάλωτοι πολέμου. Ύπήρχαν όμως καί περιπτώσεις πού έκπορνεύτηκαν καί εκδόθηκαν στά πορνεία καί ελεύθεροι πού υπέκυψαν στό πάθος τους, όπως ό διαβόητος Τίμαρχος πού τόν κατηγόρησε ό Αίσχίνης. Ό λόγος αύτός είναι πολύτιμος, γιατί μάς δίνει πάρα πολλές πληροφορίες καθώς καί τή νομοθεσία. Σύμφωνα λοιπόν μέ τούς αθηναϊκούς νόμους, άν κάποιος ελεύθερος εκδίδονταν γιά λεφτά, τότε δέν είχε δικαίωμα νά μηνύσει, νά ανέβει στό θήμα τής βουλής, νά προτείνει. Έπρόκειτο δηλ. γιά στέρηση τών πολιτικών δικαιωμάτων, ή λεγόμενη «ατιμία». Τό τέλος τής πολύκροτης δίκης είναι γνωστό. Ό Τίμαρχος καταδικάστηκε καί μή άντέχοντας τήν ατιμία, αύτοκτόνησε. Τόσο είχε διαβοηθεΐ, ώστε, καθώς πληροφορεΐ ό Ησύχιος, τούς «ήταιρηκότας» (δηλ. τούς εκπορνευμένους επί χρήμασι) «Τιμάρχους έλεγον». Ό Τίμαιος (στόν Πολύθιο) αναφέρει ότι ό Δημοχάρης πού είχε εκπορνευθεΐ καί «δούλευε» βασικά μέ τό στόμα (ηταιρηκέναι μέν τοΐς άνω μέρεσι τοΰ σώματος, ούκ είναι άξιον τό ιερόν πύρ φυσάν) δέν ήταν κατάλληλος νά σθήνει μέ φύσημα τή φλόγα τοΰ θυσιαστηρίου.

Ό περίφημος μαθητής τοΰ Σωκράτη

12. Μειράκιον καί άνδρας. Τέλη τοΰ 6ου αί. π.Χ. Μουσείο Καλών Τεχνών Βοστώνης.

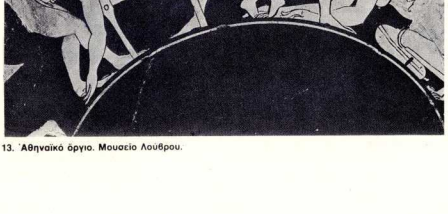

13. Αθηναϊκό όργιο. Μουσείο Λούβρου.

Φαίδρος άπ' τόν όποίο πήρε καί τό όνομα ό διάλογος τοῦ Πλάτωνα, κατάγονταν άπό άριστοκρατική οἰκογένεια τῆς Ἤλιδας. Συνελήφθη αἰχμάλωτος καί πουλήθηκε δούλος σέ ἕναν πορνοβοσκό στόν Πειραιά πού τόν ἐγκατέστησε σέ πορνεῖο ὅπου τόν γνώρισε ὁ Σωκράτης πού τόν ἀγάπησε ὄχι μόνο γιά τή μεγάλη του ὁμορφιά ἀλλά καί γιά τό λαμπρό πνεῦμα του. Ἔπεισε τούς πλούσιους φίλους του, τόν Κρίτωνα λένε ἄλλοι, ἄλλοι τόν Κέβη τό Θηβαῖο, καί τόν ἐξαγόρασαν. Ὁ Φαίδρος ἔγινε φιλόσοφος καί τό βίο του μάς διέσωσε ὁ Διογένης Λαέρτιος.

Ἡ παιδεραστία ἤταν διαδομένη στή Σίφνο καί στή Χαλκίδα ἀπ' ὅπου θγῆκαν οἱ παροιμιακές φράσεις σιφνιάζειν καί χαλκιδίζειν γιά τούς παιδεραστοῦντες. Οἱ Μασσαλιώτες «ἐθηλύνθησαν» τόσο πολύ ὥστε φοροῦσαν γυναικεῖα ρούχα καί γενικά ἀπό τήν τρυφή ἐφέρροντο ὡς «γυναικοπαθοῦντες» κι ἔτσι θγῆκε ἡ παροιμία «πλεύσειας εἰς Μασσαλίαν» δηλ. σοῦ εὔχομαι νά πᾶς στή Μασσαλία, γιατί προφανῶς ἐκεῖ θά ἐβρισκε, ἕναν παιδεραστικό παράδεισο. Ἀπό τίς πληροφορίες πού ἔχουμε ἡ παιδεραστία φαίνεται πώς ἤταν διαδομένη στό Ρήγιο ἀπ' ὅπου κατάγονταν καί ὁ ποιητής Ἴβυκος, ὁ «ἐρωτομανέστατος περί τά μειράκια» ὅπως λέει ἡ Σούδα, στή Μυτιλήνη ὅπου ὁ Ἀλκαῖος τραγούδησε τόν ἔρωτα τῶν ἀγοριῶν, στή Σικώνα, στή Θεσσαλία, στήν Κόρινθο καί τίς ἀποικίες της Ἀμβρακία, Κέρκυρα, Συρακούσα, στή Ρόδο, τήν Ἁλικαρνασσό, στίς σπαρτιατικές ἀποικίες τοῦ Τάραντα, τῆς Κνίδου, στά Μέγαρα ὅπου γινόταν καί διαγωνισμός φιλιοῦ μεταξύ τῶν ἀγορῶν πρός τιμήν τοῦ ὡραίου Διοκλῆ. Τήν παιδεραστία εἶχαν ἀναπτυγμένη καί οἱ Μακεδόνες.

Γιά νά γίνει κατανοητό πόσο σύμφυτο στοιχεῖο τῆς ἑλληνικῆς κοινωνικῆς, καλλιτεχνικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς ἤταν ἡ παιδεραστία ἀναφέρουμε χαρακτηριστικά ὅτι βασιλεῖς ποιητές, καλλιτέχνες, φιλόσοφοι, πολιτικοί, ἀθλητές, εἶχαν τέτοιους ἐρωτικούς δεσμούς πού ἔμειναν γνωστοί στήν ἱστορία. Ὁ Ἀλέξανδρος συνδεόταν ἐρωτικά μέ τόν Ἡφαιστίωνα καί τό Βαγῶα, ὁ Ποτλεμαῖος μέ τό Γαλέστη, ὁ Ἀρχέλιος μέ τόν Κρατεύα, ὁ Πεισίστρατος μέ τό Ἑόλωνα τό νομοθέτη, ὁ Εὐριπίδης μέ τόν Ἀγάθωνα, ὁ Σοφοκλῆς μέ τό Δημοφώντα, ὁ Πίνδαρος μέ τό Θεόξενο, ὁ Θέογνις μέ τόν Κύρνο, ὁ Ἀνακρέων μέ τόν Κλεόβουλο, τό Σμερδία καί τό Βάθυλλο, ὁ Σωκράτης μέ τόν Ἀλκιβιάδη καί τό Φαῖδρο, ὁ Πλάτων μέ τό Δίωνα, τό Φαῖδρο καί τόν Ἀστέρα, ὁ Κρίτων μέ τόν Ἀστύοχο, ὁ Παρμενίδης μέ τό Ζήνωνα, ὁ ρήτορας Δημοσθένης μέ τόν Ἀρίσταχρο καί τόν Κνωσίωνα, ὁ Φειδίας μέ τόν Παντάρκη, ὁ Ἡσίοδος μέ τό Βάτραχο, ὁ Ὀρφεύς μέ τόν Κάλαΐ.

Μήν ξεχνᾶμε πώς καί στό ἐπίπεδο τῶν θεῶν ἔχουμε παρόμοιες σχέσεις ὅπως τοῦ Δία μέ τό Γανυμήδη, τοῦ Ἀπόλλωνα μέ τόν Ἄδμητο, τόν Κυπάρισσο, τόν Ὑάκινθο καί τόν Κινύρα, τοῦ Ποσειδώνα μέ τόν Πέλοπα, τοῦ Ἡρακλῆ μέ τόν Ὕλα καί τοῦ Διόνυσου μέ τόν Ἄμπελο καί τόν Πρόσυμνο.

Παρόλο πού ἡ ἀνδρική πορνεία ἤταν διαδομένη στήν Ἀθήνα, ὅπως πληροφορεῖ ὁ Χσοληαστής τοῦ Ἀριστοφάνη (Εἰρήνη στ.ΙΙ), ἐντούτοις θά πρέπει νά ἔχουμε κατά νοῦ ὅτι ὁ ἔρως αὐτός ἤταν ὑψηλό αἴσθημα πού ἐνέπνεε καί δέ σήμαινε θηλυπρέπεια. Ἦταν ἴδιο τῶν ἐλευθέρων καί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ τύραννοι τόν καταδίωξαν ἐξαιτίας τῶν ἰσχυρῶν δεσμῶν πού δημιουργοῦσε καί ἀποτελοῦσε κίνδυνο γιά τήν ἀνατροπή τῆς τυραννίας. Ἐξάλλου οἱ τυραννοκτόνοι Ἁρμόδιος καί Ἀριστογείτων ἦταν ἕνα τέτοιο ζευγάρι καί ἐρωτικά ἀντιζηλία καί θεντέτα προκάλεσε τή δολοφονία τοῦ Ἵππαρχου. Δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν παιδεραστία καί τήν ὁμοφυλοφιλία τῆς Ρώμης ὅπου ἔχουμε πλήρη παρακμή.

Ὁ λεσβιακός ἔρως

Γιά τή γυναικεία ὁμοφυλοφιλία ἔχουμε πολύ λίγα στοιχεῖα, κι αὐτό ἐξαιτίας τῆς ἀνδροκρατικῆς κοινωνίας πού ἀσχολήθηκε φιλολογικά μέ ὅ,τι ἔκαναν βασικά οἱ ἄνδρες. Γνωρίζουμε θέβαια γιά τή Σαπφώ. Στή Σπάρτη ἤταν εὐρύτατα διαδομένη κι ὅπως πληροφορεῖ ὁ Πλούταρχος στό βίο τοῦ Λυκούργου εἶχαν σέ τέτοια ὑπόληψη τά ἐρωτικά ζητήματα, ὥστε παντρεμένες καί εὐϋπόληπτες γυναῖκες μποροῦσαν νά συνάπτουν σχέσεις ἀκόμα καί μέ ἄγαμα κορίτσια. Στούς Ἕρωτες τοῦ Ψευδολουκιανοῦ διαθάζουμε πώς οἱ λεσβιάζουσες ὑποζώνονταν ὁλίσθους δερμάτινους καί κάναν ἔρωτα γυναῖκα μέ γυναῖκα σάν νά ἤταν μέ ἄντρα. Ἔκαναν καί τήν τριβαδική «ἀσέλγεια». Διάσημη ἔμεινε ἡ Φιλανινίδα γιά ἕνα βιβλίο πού εἶχε φαίνεται σκίτσα γιά ἐρωτικές στάσεις καί κυρίως ἔρωτες λεσβιακούς (ἀνδρογύνους ἔρωτας ἀσχημονοῦσα). Μερικές ἑταῖρες εἶχαν λεσβιακές σχέσεις μεταξύ τους, ὅπως προκύπτει ἀπ' τόν ἑταιρικό διάλογο τοῦ Λουκιανοῦ «Κλωνάριον καί Λέαινα».

Κλείνοντας τό θέμα αὐτό ἀξίζει νά σημειώσουμε ὅτι ἀπό τίς μαρτυρίες πού ἔχουμε καί οἱ ὁποῖες εἶναι πάρα πολλές, δέν προκύπτει νά ὑπῆρχαν διαστροφές σαδισμοῦ, μαζοχισμοῦ, κοπρολαγνείας, νεκροφιλίας.

Βιβλιογραφία

Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ σύντμηση ἑνός κεφαλαίου τοῦ βιβλίου τοῦ συγγραφέα «Εἶναι ἡ γυναῖκα κατώτερη ἀπό τόν ἄνδρα;» ποῦ πρόκειται νά κυκλοφορήσει προσεχῶς. Ἐκεῖ ὑπάρχει ὅλη ἡ σχετική βιβλιογραφία. Γιά τόν Ἑλληνα ἀναγνώστη σημειώνουμε πώς ἔχουν θγεῖ στά ἑλληνικά δυό βιβλία γιά τό θέμα αὐτό. Τό πρώτο εἶναι τό κλασικό βιβλίο τοῦ Χάνς Λίχτ «Ἡ σεξουαλική ζωή στήν ἀρχαία Ἑλλάδα» ἀπ' τίς ἐκδόσεις Μέλισσα. Τό δεύτερο εἶναι τοῦ Robert Flacelière «Ὁ ἔρωτας στήν ἀρχαία Ἑλλάδα» ἀπ' τίς ἐκδόσεις Παπαδήμα καί τό ὁποῖο εἶναι σαφῶς κατώτερο ἀπ' τό προηγούμενο, πέρα ἀπό τό ὅτι ὑπάρχουν ἀρκετά μεταφραστικά λάθη. Σημαντικό βιβλίο γιά τήν ὁμοφυλοφιλία εἶναι τοῦ K.J.Dover «Greek Homosexuality», ἐκδ. Duckworth 1978, καί τοῦ M.H.E. Meier, «Histoire de l'amour grec» (γιά τόν παιδεραστικό ἔρωτα) σέ μετάφραση καί προσθῆκες τοῦ L. R. De Pogey-Castries, Παρίσι 1980. Τά βιβλία τοῦ Παναγή Λεκατσᾶ «Καταγωγή τῶν ἠθῶν, τῶν ἐθίμων καί τῶν δοξασιῶν» καί «Ἔρως» εἶναι χρήσιμα καί δίνουν πολλά στοιχεῖα γιά τή γένεση τῶν θεσμῶν.

Sexual Life in Ancient Greece

The social organization of ancient Greeks and their perception of sex and life in general vary depending on place and time. However, they are fundamentally different from our perception and the status they possess in our time. For this reason any possible approach must be made not before we have discharged our own ethical code and we have tried to understand fully those men who had determined their own way of life and ethics.

Sexual love for ancient Greeks was one of the highest moments and joys of life, therefore they were pursuing it in various ways. They did not feel our restrains and guilts. They lived closer to nature than we do and most of all they were seeking happiness in their ephemeral life. As a result their sex perception is diametically different from that of Christian religion.

This article refers to two major phases: that of matriarchal society, a period offering only scarce data, when woman had not yet been euslaved by man and enjoyed absolute freedom in sex; and that of partiarchal society. Here are also examined: marriage, prostitution of both sexes, concubinage; the role of the whores, the polygamic exceptions in the monogamy of the Greeks; the self-eroticism and the variations on sexual intercourse and finally, the sodomy that in ancient Greece had a significant social, ethical, political and artistic effect.

«Ἡ γυναίκα στήν ἀρχαία Ἑλλάδα»

Μετά ἀπό μία σειρά μελέτες στήν ἱστορία καί σέ θεσμούς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ἡ γνωστή Γαλλίδα ἱστορικός Claude Mossé ἀφιερώνει τήν τελευταία της μελέτη — πού κυκλοφόρησε μόλις (ἐκδόσεις Albin Michel, Παρίσι, 1983) — στήν Ἑλληνίδα τῆς ἀρχαιότητας.

Ἀπό τά ὁμηρικά χρόνια μέχρι τό Μένανδρο, μέσα ἀπό τά ἔπη, τή λυρική ποίηση, τό θέατρο, τή φιλοσοφία ἡ τήν πολιτική ρητορεία, διαφαίνεται μία ἀνδροκρατούμενη κοινωνία. Ποιά εἶναι ἡ θέση τῆς γυναίκας μέσα στήν κοινωνία αὐτή; Τοποθετώντας τήν Ἑλληνίδα στό οἰκονομικό, κοινωνικό, πολιτικό καί πολιτιστικό πλαίσιο τῆς ἀρχαιότητας (7ος-4ος αἰώνας π.Χ.), ἡ Γαλλίδα ἱστορικός ἐρευνᾶ, θάσει τῶν ἀρχαίων κειμένων, τή νομική καί κοινωνική θέση τῆς γυναίκας: Μέσα στόν **οἶκον,** τό σύνολο προσώπων καί περιουσιακῶν στοιχείων πού ἀποτελεῖ τή βάση τῆς κοινωνίας τόσο στούς ὁμηρικούς χρόνους ὅσο καί στά πλαίσια τῆς πόλης-κράτους. Ὁ κύριος ρόλος τῆς γυναίκας συνίσταται στήν ἐξασφάλιση νομίμων ἀπογόνων πού θά ἀναλάβουν τή συνέχιση καί ὀρθή διαχείριση τοῦ οἰκογενειακοῦ **οἴκου.** Ἀκόμα καί ὅταν πρόκειται γιά βασίλισσες, ὅπως ἡ Πηνελόπη, καί ὁ **οἶκος** τοῦ ἄντρα τους ταυτίζεται κατά κάποιο τρόπο μέ τήν πόλη, οἱ γυναῖκες ἔχουν τίς ἴδιες ἐνασχολήσεις: ὑφαίνουν, μαγειρεύουν, ὑποδέχονται τούς φιλοξενούμενους, ἀναθέτουν δουλειές σέ δούλους. Δέ συμμετέχουν στήν πολιτική ζωή, ἄν καί ἀποτελοῦν τό μισό περίπου τοῦ πληθυσμοῦ, μένοντας ἀποκλεισμένες ἀπό τό «club τῶν ἀνδρῶν», ὅπως χαρακτηρίζεται ἡ ἑλληνική **πόλις.**

Αὐτή εἶναι ἡ πραγματικότητα. Πῶς ὅμως ἔθλεπαν οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τή γυναίκα; Μέσα στόν ἀνδροκρατούμενο κόσμο τῶν φιλολογικῶν κειμένων, ἀπό τούς ἡρωϊκούς χρόνος μέχρι τόν Ἀλέξανδρο, εἶναι ὁ πόλεμος πού καθορίζει τήν τύχη τῆς πόλης, τήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας, τήν κυριαρχία ἡ τήν παρακμή. Στήν κοινωνία αὐτή, ἡ γυναίκα προσφέρει τήν κοιλιά μέσα στήν ὁποία θά ἀναπτυχθεῖ τό σπέρμα τοῦ ἄντρα γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ συνέχεια τῆς πόλης. Εἶναι ἕνα «ἀναγκαῖο κακό» πού ὁ κόσμος τῶν ἀντρῶν ἔχει συνδέσει μέ ὅ,τι ἀπειλεῖ τήν τάξη τῶν πραγμάτων: τήν ἀγριότητα, τήν ὠμότητα, τόν θάρβαρο, τόν δοῦλο, τόν τύραννο.

Τό βιβλίο τελειώνει μέ μία σειρά ἀπό παραρτήματα γιά τήν προίκα, τή θέση τῆς γυναίκας στή Γόρτυνα, τή γυναίκα στή θρησκεία, τή γυναίκα καί τόν ἔρωτα.

Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα «Τί θέση εἶχε ὁ ἔρωτας καί ἡ σεξουαλικότητα στή ζωή τῆς Ἑλληνίδας» δέν εἶναι ἁπλή. Ἀπό τή μιά μεριά, γιατί οἱ ἀρχαῖοι ἦταν λιγότερο σεμνότυφοι ἀπό μᾶς σέ ὅ,τι ἀγγίζε τή σεξουαλικότητα. Ἡ ἀναπαράσταση ἀνδρικῶν καί γυναικείων γεννητικῶν ὀργάνων ἦταν κοινοτυπία, ἐνῶ στίς γιορτές τοῦ Διονύσου, οἱ γυναῖκες ἐφτιαχναν καί πρόσφεραν στό θεό γλυκά μέ φαλλικά σχήματα. Ἄς μή ἐχνᾶμε ἀκόμα τήν ἀθυροστομία τῆς ἀττικῆς κωμῳδίας.

Μ' ὅλο ὅμως πού γιά τόν σαρκικό ἔρωτα οἱ ἀρχαῖοι μιλοῦσαν χωρίς κμία αἰδώ, ἦταν ἰδιαίτερα φειδωλοί ὅσον ἀφορᾶ τά ἐρωτικά αἰσθήματα. Καί ὅταν μιλοῦσαν γι' αὐτά, πολύ συχνά ἐπρόκειτο γιά δεσμούς πού ἔνωναν ζευγάρια τοῦ ἴδιου φύλου, ἄντρες ἤ γυναῖκες. Στό «Συμπόσιο» τοῦ Πλάτωνα, μόνο ἡ ὁμοφυλοφιλική σχέση εἶναι «φυσιολογική», ἐνῶ ἡ ἄλλη, αὐτή πού συνδέει ἕναν ἄντρα μέ μία γυναίκα, πηγάζει ἀπό ἰθρίδια ὄντα. Ἀκόμα καί ἄν δέν εἶχε τήν ἔκταση πού τῆς δίνει ὁ πλατωνικός διάλογος, ἡ ὁμοφυλοφιλία δέν συνιστοῦσε μία παρέκκλιση σέ σχέση μέ τήν ἑτεροφυλική σεξουαλικότητα.

Ὅμως, ὁ ἔρωτας, ὁ πόθος ἤ καί τό πάθος ἐπαιζαν σημαντικό ρόλο στίς σχέσεις τῶν ἑτεροφύλων ζευγαριῶν, ἀκόμα καί ἀνάμεσα σέ συζύγους. Εἶναι ἐξάλλου ἐνδεικτικό ὅτι, στό τέλος τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., σέ συνάρτηση μέ τήν παρακμή τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ὅταν οἱ ἰδιωτικές ἀξίες ἀποκτοῦν μεγαλύτερη σημασία, ὁ ἔρωτας — μέ φυσική καί εὐκταία κατάληξη τό γάμο — γίνεται τό προσφιλές θέμα στίς θεατρικές ἴντριγκες.

Βλέποντάς την στήν καθημερινή της ζωή, ἡ γυναίκα δέν εἶναι ἀποκλειστικά καί μόνο μία «παραγωγός» ζωῆς, προορισμένη νά δώσει στόν ἄντρα της νόμιμους ἀπογόνους καί στήν πόλη πολίτες. Ἡ διάκριση πού κάνει ὁ ρήτορας τοῦ «Κατά Νεαίρας» ἀνάμεσα σέ παλλακίδες πού προσφέρουν σαρκική εὐχαρίστηση καί στίς συζύγους πού ἐξασφαλίζουν νόμιμα παιδιά, εἶναι ἴσως σχηματική. Μπορεῖ μέν ἡ κοινωνική καί νομική θέση τῆς γυναίκας νά μήν ἀπεῖχε πολύ ἀπό τό σχῆμα αὐτό, δέν τῆς ἀποκλειόταν ὅμως στήν ἰδιωτική της ζωή νά νοιώθει γιά τόν ἄντρα της τό ἴδιο πάθος πού ἐκφράζει ἡ Σαπφώ γιά τίς νεαρές συντρόφους της.

Ἡ ἐρωτευμένη γυναίκα ὑπῆρξε πάντοτε φιλάρεσκη. Ὁ Ἀθηναῖος Ἰσχόμαχος ἀποτρέπει τή γυναίκα του ἀπό τό νά βάζει στό πρόσωπό της ψιμύθια γιά νά φαίνεται πιό ἄσπρη ἤ πιό ροδαλή ἤ νά φορά ὑψηλά ὑποδήματα γιά νά φαίνεται ψηλότερη (Ξενοφῶν, «Οἰκονομικός», 10, 1,2 ἑπ.). «Πές μου γυναίκα», τῆς λέει, «δέν παντρευτήκαμε γιά νά ἑνώσουμε καί τά σώματά μας;» «Ἔτσι τουλάχιστον λένε οἱ ἄνθρωποι», ἀπαντᾶ ἡ γυναίκα τοῦ Ἰσχομάχου. «Πότε λοιπόν νομίζεις», τῆς λέει τότε ὁ Ἰσχόμαχος, «θά σοῦ ἦταν τό σῶμα μου πιό ἐπιθυμητό. Ἄν προσπαθοῦσα νά σοῦ προσφέρω ἕνα σῶμα ὑγιές καί δυνατό ἤ ἀν ἀλειφόμουν μέ μίλτο (κόκκινο χρῶμα), ἔβαφα τά μάτια μου σάν ἀνδρείκελο, ἐπιδεικνύοντάς σου τόν ἑαυτό μου, καί συνεθρισκόμουνα μαζί σου ἐξαπατώντας σε καί προσφέροντας στά μάτια καί στήν ἀφή σου μίλτο ἀντί γιά τό δικό μου χρῶμα;» «Κι ἐγώ», ἀπαντᾶ ἐκείνη, «δέ θᾶθελα ν' ἀγγίζω μίλτο ἀντί γιά σένα οὔτε νά θλέπω τό χρῶμα ἑνός ἀνδρείκελου ἀντί τό δικό σου, οὔτε θᾶθελα νά θλέπω μάτια θαμμένα ἀντί νά λάμπουν ἀπό ὑγεία».

Βλέπει λοιπόν κανείς ὅτι ἀκόμα καί οἱ σύζυγοι καλῶν ἀθηναϊκῶν οἰκογενειῶν, ὅπως ἡ γυναίκα τοῦ Ἰσχομάχου, μεταχειρίζονταν διάφορα τεχνάσματα γιά νά σαγηνέψουν τόν ἄντρα τους. Χρώματα γιά τό πρόσωπο, θελκτικά ἐνδύματα, διάφανες χλαμύδες δέν εἶναι, ὅπως λέει ἡ Λυσιστράτη, παρά μερικά ἀπό τά ὅπλα πού χρησιμοποιοῦν οἱ γυναῖκες γιά νά θέλξουν ἤ γιά νά κρατήσουν τούς ἄντρες, εἴτε αὐτοί εἶναι σύζυγοι εἴτε ἐραστές.

Γιούλη Βελισσαροπούλου

Ἡ ἐρωτική ζωή τῶν βυζαντινῶν μέσα ἀπό τό ποινικό τους δίκαιο

Ἡ τιμωρία τῆς πόρνης (ἀπό ἐκκλησία τῆς Καστοριάς). Σκηνή ἀπό τήν κόλαση.

Οἱ διατάξεις τοῦ ποινικοῦ δικαίου σέ ὅλες τίς ἔννομες τάξεις ἀποτελοῦν μιά ἀπό τίς καλύτερες πηγές γιά τή γνώση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν σέ ὁρισμένο τόπο καί χρόνο γιά ὅλες τίς φάσεις τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Στό σημεῖο αὐτό τό ποινικό δίκαιο ἔχει τό προβάδισμα ἀπέναντι σέ ὅλους τούς ἄλλους κλάδους τοῦ δικαίου, ἀκόμη καί αὐτοῦ τοῦ δικαίου τῶν συναλλαγῶν πού ἀσφαλῶς παρουσιάζει ἰδιαίτερη εὐαισθησία στίς κοινωνικές μεταβολές, χωρίς ὅμως νά εἶναι ἄμεσα αἰσθητός ὁ ἐπηρεασμός του ἀπό αὐτές χάρη στόν ἐνδοτικό χαρακτήρα πολλῶν διατάξεών του, ἐνῶ στό ποινικό δίκαιο τό σύνολο τῶν ὁρισμῶν του εἶναι δίκαιο ἀναγκαστικό. Ἰδιαίτερη σημασία μέσα στό ποινικό δίκαιο ἐμφανίζει ὁ χῶρος τῶν λεγόμενων «ἐγκλημάτων κατά τῶν ἠθῶν» γιατί μέσα ἀπό τή διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς τους ὑπόστασης προβάλλουν οἱ ἀντιλήψεις γιά τήν ἑκάστοτε κρατούσα κοινωνική ἠθική, συγχρόνως ὅμως καί ἡ ὁροθετική γραμμή ἀνάμεσα στό Δίκαιο καί στήν Ἠθική. Στή συνέχεια ἐξετάζονται μέσα ἀπό τόν κύκλο τῆς γενετήσιας ζωῆς ὅσες πράξεις σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Βυζαντινοῦ νομοθέτη ξεπερνοῦσαν τά ἀπό τή σύγχρονή του κοινωνική ἠθική ἀνεκτά ὅρια.

Σπύρος Τρωιάνος

Καθηγητής Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Πορνεία

Γιά τό Βυζάντιο μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἡ γενική ἀρχή, πώς ἤταν ποινικά ἀξιόλογη κάθε ἐρωτική σχέση μεταξύ δύο ἑτερόφυλων προσώπων πού δέν τά συνέδεε ὁ δεσμός τοῦ γάμου. Ἡ ρύθμιση αὐτή δέν ἔχει ὅμως βυζαντινή προέλευση, γιατί οἱ Βυζαντινοί τήν κληρονόμησαν ἀπό τούς Ρωμαίους. Ἀρχικά, μέχρι καί τήν περίοδο τῆς Δημοκρατίας, οἱ πράξεις γύρω ἀπό τήν ἐρωτική ζωή τῶν πολιτῶν δέν ἐπέσυραν ποινικές κατά νομική κυριολεξία κυρώσεις, ἔστω κι ἀν ἀποδοκιμάζονταν ἠθικά. Γιά πρώτη φορά προσδόθηκε ποινικό περιεχόμενο στίς πράξεις αὐτές μέ τή lex Iulia de adulteriis coercendis (τέλος 1ου αἰ. π.Χ.) πού παρά τόν τίτλο τῆς δέν ἀπέθλεπε μόνο στή δίωξη τῆς μοιχείας, ἀλλά γενικότερα στήν προστασία τῶν χρηστῶν ἠθῶν.

Σύμφωνα μέ αὐτό τόν Ἰούλιο νόμο ἀποτελοῦσε ἀξιόποινη «πορνεία» (ὅρος πού τήν ἐποχή ἐκείνη εἶχε πολύ εὐρύτερο περιεχόμενο ἀπό ὅ,τι σήμερα) ἡ ἐξώγαμη συνάφεια μέ ἐλεύθερη καί «ἔντιμη», ὄχι ὕπανδρη γυναίκα. Ἡ συνουσία μέ δούλη ἤμενε βασικά ἀτιμώρητη, ἑκτός ἀν στή συγκεκριμένη περίπτωση συνιστοῦσε παραβίαση ἄλλων διατάξεων. Δέν ἀποτελοῦσε ἐπίσης πορνεία, ἀλλά μοιχεία, ἡ συνεύρεση μέ ἔγγαμη γυναίκα, μολονότι ἀρχικά, κατά τόν Ἰούλιο νόμο, ἡ ποινή ἦταν ἴδια καί γιά τά δύο ἐγκλήματα: μερική δήμευση τῆς περιουσίας καί ἐξορία. Εἶναι αὐτονόητο, πώς σχέσεις πού παρουσίαζαν τά ἐξωτερικά γνωρίσματα τῆς παλλακείας ἤμεναν ἔξω ἀπό τήν πιό πάνω ρύθμιση. Τό ἴδιο ἴσχυε καί στήν περίπτωση τοῦ κατ' ἐπάγγελμα ἀσκούμενου ἑταιρισμοῦ, γιατί ἡ ἔννομη τάξη δέ στρεφόταν γιά λόγους κοινωνικούς ἐναντίον τῶν γυναικῶν πού ἀποζοῦσαν ἀπό τό ἐπάγγελμα αὐτό, καί πολύ λιγότερο ἐναντίον τῶν πελατῶν τους, ἀλλά μόνον ἐναντίον τῶν προαγωγῶν καί τῶν μαστρωπῶν (πορνοθοσκῶν).

Τό ἰουστινιάνειο δίκαιο δέν ἀπομακρύνθηκε ἀπό τίς παλαιότερες ρυθμίσεις. Ἡ Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων ὅμως (ἔτ. 741), κάτω ἀπό τήν ἐκδηλη ἐπίδραση τοῦ κανονικοῦ δικαίου πού ἔντονα ἀποδοκίμαζε κάθε μορφής ἐξωγαμική σχέση, ἀφέρωσε στή δίωξη τῆς πορνείας πολλές διατάξεις, μέ κύριο χαρακτηριστικό τήν εὐρύτερη διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικής ὑπόστασης τοῦ ἐγκλήματος. Συγκεκριμένα συμπεριέλαβε καί τή συνάφεια τόσο μέ ὁποῖο, ὅσο καί μέ γυναίκα πού ἐκδίδεται κατ' ἐπάγγελμα. Σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως πρόβλεψε ἠπιότερες κυρώσεις, κλιμακωμένες ἀνάλογα μέ τήν ἰδιότητα τῆς συναυτουργοῦ. Ἄν δηλαδή τό ἔγκλημα διαπράχθηκε μέ γυναίκα ἐλεύθερη, ἡ ποινή ἦταν 12 ραβδισμοί γιά τόν ἔγγαμο καί 6 γιά τόν ἄγαμο (ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική θέση τοῦ δράστη). Ἄν ὅμως ἡ ἐρωτική σύντροφος τοῦ δράστη ἦταν δούλη, τότε ἡ... τιμή ἔπαιζε σημαντικό ρόλο, γιατί οἱ συνέπειες ἦταν κατά βάση περιουσιακές. Ἔτσι, ἄν ἡ δούλη ἀνῆκε στόν ὑπαίτιο, ὁ νόμος ἐπέβαλλε νά πουλήθεῖ σέ ἄλλη ἐπαρχία, ὥστε νά ἀποχωριστεῖ ἀπό τόν κύριο-ἐραστή, καί τό τίμημα περιερχόταν στό Δημόσιο. Ἐξ ἴσου πολυδάπανη ἦταν ἡ ἐρωτική συνεύρεση καί μέ ξένη δούλη. Ὁ «ἔντιμος» δράστης ἔπρεπε νά πληρώσει στόν κύριο τῆς δούλης 36 νομίσματα (πού ἀντιστοιχοῦσαν μέ μισή λίτρα χρυσοῦ καί ἀντιπροσώπευαν περίπου τό μέσο ὅρο τῆς τιμῆς ἑνός δούλου), ἐνῶ ὁ «εὐτελής» κατέβαλλε στόν κύριό της μιά ἀναλογία τῶν 36 νομισμάτων, ἀνάλογα μέ τίς οἰκονομικές του δυνατότητες, καί τό ὑπόλοιπο τό πλήρωνε σέ... εἴδος, ξυλοκοπούμενος.

Οἱ παραπάνω διατάξεις ἐπαναλαμβάνονται μέ μικρές ἀλλαγές στά παράγωγα τῆς Ἐκλογῆς· ἀλλά καί ὁ Πρόχειρος Νόμος, καθώς καί ἡ Ἐπαναγωγή σέ ἐπουσιώδη μόνο σημεῖα ἀπομακρύνθηκαν ἀπ' αὐτές, παρά τήν ἀποδοκιμασία τῆς νομοθεσίας τῶν Ἰσαύρων ἀπό τούς Μακεδόνες. Ἡ διατύπωση δέ αὐτή, ἀφοῦ υἱοθετήθηκε ἀπό τή συντακτική ἐπιτροπή τῆς μεγάλης κωδικοποίησης τοῦ 10ου αἰώνα, τῶν Βασιλικῶν, ἐδέσποσε σέ ὅλες τίς συλλογές τῆς ὕστερης περιόδου.

Αὐτή ἦταν ἡ ἀντιμετώπιση τῆς «πορνείας» στή συνηθισμένη της μορφή. Ἐκεῖ ὅμως πού ὁ νομοθέτης δειχνόταν ἀμείλικτος ἦταν στίς περιπτώσεις σύναψης ἐρωτικῶν σχέσεων μέ μοναχές ἢ ἄλλες γυναῖκες ἀφιερωμένες στή θεία λατρεία. Τό ἰουστινιάνειο δίκαιο πρόβλεπε ἀρχικά θανατική ποινή καί γιά τούς δύο συνεύνους. Μέ μεταγενέστερη τροποποίηση περιορίστηκε ἡ ποινή αὐτή στόν ἄνδρα, μέ παράλληλη περιέλευση ὅλης του τῆς περιουσίας στή μονή τῆς συναυτουργοῦ, ἐνῶ γι' αὐτή τήν ἴδια καθιερώθηκε ἡ ἔγκλεισή της σέ ἄλλο μοναστήρι — μεταχείριση ἀσφαλώς πολύ ἐπιεικέστερη, ἀφοῦ ἡ (κοσμική) ποινή τοῦ θανάτου ἀντικαταστάθηκε μέ ποινή ἐκκλησιαστική. Ἀργότερα, ἐπί τῶν Ἰσαύρων, τό ἔγκλημα ἐπέσυρε τήν ποινή τῆς μοιχείας, δηλαδή ἀκρωτηριασμό τῆς μύτης, ὅπως θά δοῦμε πιό κάτω, ἐπειδή οἱ μοναχές χαρακτηρίζονταν ὡς «νύμφαι Χριστοῦ». Ἡ ἴδια ποινή διατηρήθηκε καί ἀπό τούς Μακεδόνες στόν Πρόχειρο Νόμο καί στά Βασιλικά.

Μοιχεία

Ὅπως εἴπαμε ἤδη, προσδόθηκε στή μοιχεία ὁ χαρακτήρας ἐγκληματικής πράξης μέ νομική κυριολεξία ἀπό τόν Ἰούλιο νόμο. Ἀρχικά ἡ ποινική μεταχείριση πορνείας καί μοιχείας ἦταν ἡ ἴδια: μερική δήμευση τῆς περιουσίας καί ἐξορία. Γρήγορα ὅμως, ὅπως φαίνεται, διαφοροποιήθηκαν στήν πρακτική οἱ ποινές, ἔτσι ὥστε ἀπό τόν 3ο αἰώνα ἀνεπίσημα καί ἀπό τόν 4ο ἐπίσημα περιλαμβανόταν ἡ μοιχεία στά ἐγκλήματα πού ἐπέσυραν ποινή κεφαλική. Στό ρωμαϊκό δίκαιο, ὅπως ὑπαινιχθήκαμε πιό πάνω, μοιχεία ἀποτελοῦσε ἡ παραβίαση τῆς συζυγικῆς πίστης μόνον ἀπό τήν πλευρά τῆς γυναίκας — μέ τήν προϋπόθεση ὅτι δέν ἦταν δούλη. Οἱ ἐξωγαμικές σχέσεις τοῦ ἔγγαμου ἀνδρα μέ γυναίκα ἄγαμη, διαζευγμένη ἢ χήρα συνιστοῦσαν πορνεία καί ὄχι μοιχεία.

Ἡ ἄνιση αὐτή μεταχείριση τῶν δύο φύλων ἀπό τόν πολιτειακό νομοθέτη, πού ἐπανειλημμένα ἐπικρίθηκε στίς ἐκκλησιαστικές πηγές, διατηρήθηκε σέ ὅλη τή βυζαντινή περίοδο καί εἶχε τίς ρίζες της σέ κάποιες μεταφυσικές πεποιθήσεις γιά τή μετά θάνατο συνέχιση τῆς προσωπικότητας στούς κατιόντες τοῦ νεκροῦ. Ἔτσι οἱ ἐξώγαμες ἐρωτικές σχέσεις τῆς γυναίκας ἐπηρέαζαν ἄμεσα τή γνησιότητα τῆς γονῆς καί ἑπομένως ἤταν ἔγκλημα θαρύτερο καί ἀπό αὐτή τήν ἀνθρωποκτονία, ἀφοῦ οἱ συνέπειές του ἐπεκτείνονταν καί μετά τό θάνατο τοῦ προσώπου. ("Ας σημειωθεῖ, ὅτι οἱ πεποιθήσεις αὐτές δέν εἶναι ἀσχετες μέ τήν ἔντονη ἀποδοκιμασία τοῦ αὐνανισμοῦ στήν Παλαιά Διαθήκη καί στίς χριστιανικές πηγές, καθώς καί μέ τήν ἀπόρριψη ἀπό τήν Ἐκκλησία τῶν κάθε μορφῆς ἀντισυλλήπτικῶν μεθόδων καί μέσων στίς μέρες μας).

Ὁ Ἰουστινιανός ἀφιέρωσε πολλές διατάξεις τοῦ νομοθετικοῦ του ἔργου στήν ἀντιμετώπιση τῆς μοιχείας. Πρίν ἀπ' ὅλα, γιά νά μήν ἐξαντλοῦνται οἱ συνέπειες τῆς μοιχείας στή λύση τοῦ γάμου καί μέ τόν τρόπο αὐτό διαφεύγουν οἱ ὑπαίτιοι τίς ποινικές κυρώσεις, ἀξίωσε τήν προηγούμενη ἀπόδειξη τέλεσης τοῦ ἐγκλήματος ἐνώπιον ποινικοῦ δικαστηρίου. Κατόπιν, γιά νά μή μένει ἡ πράξη ἀτιμώ-

Ἡ τιμωρία τοῦ πόρνου (μοιχοῦ) καὶ τῆς ματαιοδοξίας (ἀπό ἐκκλησία τῆς Καστοριάς).

Ἡ τιμωρία τοῦ φιλάργυρου καὶ τῆς πόρνης (ἀπό ἐκκλησία τῆς Καστοριάς).

ρητη έξ αίτίας της έλλειψης χειροπιαστών άποδεικτικών στοιχείων, καθιέρωσε νόμιμο άμάχητο τεκμήριο. Άν δηλαδή ό σύζυγος, έχοντας τήν ύποψία ότι ή γυναίκα έχει σχέσεις μέ άλλον άνδρα, τοῦ άπευθύνει τρείς διαμαρτυρίες μπροστά σέ μάρτυρες, μετά άπ' αὐτό ή όποιαδήποτε ἰδιαίτερη συνάντηση τῶν ὑπόπτων ἰσοδυναμεῖ μέ ἀποδεδειγμένη μοιχεία καί ὁ σύζυγος ἔχει τό δικαίωμα νά θανατώσει τό μοιχό. Οἱ συνέπειες γιά τή μοιχαλίδα ἦταν κλείσιμο σέ μοναστήρι καί παράλληλα αὐστηρές περιοσιακές κυρώσεις σέ ὄφελος τοῦ Δημοσίου, ἀλλά καί τῆς μονῆς. Συνάμα ὅμως, γιά νά ἀποτραπεῖ ἡ λύση τοῦ γάμου, δόθηκε τό δικαίωμα στό σύζυγο νά ἀναλάβει μέσα σέ ἀποκλειστική προθεσμία δύο χρόνων τή γυναίκα του ἀπό τό μοναστήρι καί νά συνεχίσει τή συμβίωση μαζί της. Στό μεταϊουστινιάνειο δίκαιο ἡ ρύθμιση αὐτή ὑπέστη πολλές μεταβολές τόσο στό οὐσιαστικό, ὅσο καί στό δικονομικό πεδίο. Ἡ σημαντικότερη ἀπό τίς πρώτες ἀναφέρεται στήν ποινή. Κατά τήν Ἐκλογή ἐπιβάλλεται καί στούς δύο συνενόχους ἡ ποινή τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τῆς μύτης, χωρίς ἔγκλεση τῆς μοιχαλίδας σέ μοναστήρι, — ἀλλαγή ποῦ εἶχε ἐπιπτώσεις καί στά οἰκονομικά τῶν μονῶν. Ἡ ποινή αὐτή παρουσιάζει ἀπόλυτη συνέπεια μέσα στό σύστημα τῶν ποινῶν τῆς Ἐκλογῆς, ποῦ οἱ συντάκτες τῆς ἐδειξαν φανερή προτίμηση στίς ποινές ἀκρωτηριασμοῦ, γιά νά ἀντικαταστήσουν τό πλήθος τῶν θανατικῶν ποινῶν τοῦ ἰουστινιάνειου δικαίου. Ἡ ἐπιλογή τῆς μύτης, στή συγκεκριμένη περίπτωση, μάλλον ὀφείλεται στήν ἐπιδίωξη σκοπῶν εἰδικῆς πρόληψης λόγω τῆς δυσμορφίας ποῦ προκαλεῖ ὁ ἀκρωτηριασμός στό πρόσωπο τῶν δραστῶν.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιά λίγο μεταγενέστερη συλλογή, τό Ἐκλογάδιο, ποῦ διατήρησε μέν τήν ποινή τῆς Ἐκλογῆς, ἀλλά ἔδωσε διαφορετικό περιεχόμενο στόν ὅρο «μοιχεία», γιατί ἀξίωσε νά ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐρωτική συνάφεια μέ γυναίκα ὄχι μόνον ἔγγαμη καί ἐλεύθερη, ἀλλά καί «ἔντιμη». Μέ τόν τρόπο αὐτό ἐξαίρεσε τίς «εὐτελεῖς» καί συγκεκριμένα ὅσες ὑπηρετοῦσαν σέ καπηλεῖά, μαγέρικα καί ἄλλα μαγαζιά αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Γιά τή συνεύρεση μέ αὐτές τίς γυναῖκες, ἄν ἦταν ἔγγαμες, πρόβλεψε δαρμό καί ἐξορία, ποινή ποῦ σέ σύγκριση μέ τίς ποινές μοιχείας καί πορνείας στήν ἴδια συλλογή βρίσκεται ἀπό ἄποψη αὐστηρότητας στή μέση. Ἡ ρύθμιση αὐτή δείχνει, ὅτι τά καταστήματα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀποτελοῦσαν κατά κάποιο τρόπο κέντρα ἀγοραίου ἔρωτα, γιατί φαίνεται πως τό γυναικεῖο προσωπικό τους πρόσφερε καί ἄλλου εἴδους ὑπηρεσίες στούς πελάτες — κάτι σάν τίς σημερινές «κονσοματρίς» —, πράγμα ποῦ ὁ νομοθέτης ἤθελε νά περιορίσει, χωρίς ὅμως νά φθάνει καί σέ ἀκραῖες λύσεις.

Οἱ Μακεδόνες αὐτοκράτορες δείχτηκαν πιό αὐστηροί ἀπό τούς Ἰσαύρους, γιατί στήν ποινή τῆς ρινότμησης πρόσθεσαν, σωρευτικά, ραβδισμό καί κούρεμα. Ἐπειδή ἡ συνεχής παρουσία τῶν δούλων μέσα στό σπίτι μποροῦσε νά ὁδηγήσει σέ πονηρές σκέψεις κι αὐτούς καί τίς κυράδες τους, πρόβλεψε ὁ Πρόχειρος Νόμος αὐστηρές ποινές γιά τήν περίπτωση ποῦ μιά ἔγγαμη γυναίκα σύναπτε ἐρωτικές σχέσεις μέ δοῦλο της: θανάτωση τοῦ δούλου καί γιά τήν κυρία ὅλες τίς ποινές τῆς μοιχείας ἐπαυξημένες μέ ἐξορία καί ἀπώλεια τῆς περιουσίας της. Εἶδαμε πιό πάνω, ὅτι ἡ κατάργηση τῆς ἰουστινιάνειας διάταξης, νά κλείνονται οἱ μοιχαλίδες σέ μοναστήρι, εἶχε ἐπιζήμιες οἰκονομικές ἐπιπτώσεις γιά τίς μονές, γιατί τίς στεροῦσε ἀπό κάποιο ἐσοδό τους. Ἔτσι ὁ Λέων ΣΤ΄ ὁ Σοφός, ἀνταποκρινόμενος ἴσως σέ σχετικά αἰτήματα, ἐπανέφερε τήν πιό πάνω κύρωση. Τά Βασιλικά λοιπόν, ποῦ καταρτίσθηκαν λίγο ἀργότερα, περιέλαβαν ὅλες τίς παραπάνω ἡμέρους διατάξεις ποῦ ἰσχυσαν ἐπί τῶν Μακεδόνων, σωρεύοντας καί τίς ἀντίστοιχες ποινές.

Ἁρπαγή

Τό ἔγκλημα τοῦ βιασμοῦ μέ τή σημερινή του ἀντικειμενική ὑπόσταση δέν ὑπῆρχε οὔτε στό ρωμαϊκό, οὔτε στό βυζαντινό δίκαιο, ἀλλά καλυπτόταν ἀπό τίς διατάξεις γιά τήν ἁρπαγή, ποῦ ἦταν πολύ εὐρύτερες, γιατί περιλάμβαναν καί τίς περιπτώσεις ποῦ ὑπῆρχε συναίνεση τοῦ «θύματος» γιά τήν ἁρπαγή. Μέ τόν τρόπο αὐτό θέλησε ὁ νομοθέτης νά προστατέψει ἀποτελεσματικότερα τίς γυναῖκες ποῦ ἡ συναίνεσή τους αὐτή στηριζόταν ἴσως σέ δόλιες ἐνέργειες τοῦ δράστη. Στό ἰουστινιάνειο δίκαιο ὡς ποινή γιά τούς ἁρπαγες προβλεπόταν ἡ κεφαλική, ποῦ συνοδευόταν ἀπό τήν παρεπόμενη ποινή τῆς δημευσης. Τό δίκαιο τῆς Ἐκλογῆς ἐπέφερε στά παραπάνω ὁρισμένες σημαντικές μεταβολές. Οἱ σπουδαιότερες εἶναι τό ὅτι κατέστησε στοιχεῖο τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπόστασης τοῦ ἐγκλήματος τήν προσβολή τῆς τιμῆς τῆς γυναίκας καί τό ὅτι τήν κεφαλική ποινή ἀντικατέστησε ὁ ἀκρωτηριασμός τῆς μύτης γιά τούς αὐτουργούς καί ἡ ἐξορία γιά τούς συνεργούς.

Οἱ Μακεδόνες αὐτοκράτορες ἀντιμετώπισαν τήν ἁρπαγή, ποῦ πάντα καταλεγόταν στά πολύ σοβαρά ἐγκλήματα, μέ περιπτωσιολογική ρύθμιση. Σημαντικό ρόλο στή ρύθμιση αὐτή ἔπαιζε τό ἄν στήν τέλεση τῆς ἁρπαγῆς χρησιμοποιήθηκαν ἢ ὄχι ὅπλα. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ ποινή ποῦ προβλεπόταν γιά τόν αὐτουργό ἦταν θανάτωση μέ ξίφος, ἐνῶ στή δεύτερη ἀκρωτηριασμός τοῦ χεριοῦ. Ἀπό τή διαφοροποίηση αὐτή προκύπτει ὅτι στό ἔγκλημα αὐτό πρωταρχική σημασία γιά τό νομοθέτη ὡς ἔννομο ἀγαθό δέν εἶχε τόσο ἡ προστασία τῆς προσωπικότητας (ἐλευθερία τῆς γενετήσιας ἐπιλογῆς) τοῦ θύματος, ὅσο ἡ προστασία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἀπό ἕναν δράστη μέ ψηλό βαθμό ἐπικινδυνότητας.

«Φθορά» παρθένων

Ἡ στέρηση τῆς παρθενίας ἀντιμετωπιζόταν στό μεταϊουστινιάνειο δίκαιο σύμφωνα μέ τίς κοινωνικές ἀντιλήψεις καί δομές τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὡς ἡ ἀφαίρεση ἑνός «ἀγαθοῦ». Ἔτσι, κατά τή νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων, ὁ φθορέας ἀνῆβης κόρης, δηλαδή μέχρι 12 ἐτῶν, ἐτιμωρεῖτο μέ ἀκρωτηριασμό τῆς μύτης καί μέ ὑποχρέωσή νά ἀποζημιώσει τήν παθοῦσα μέ τή μισή περιουσία του. Ἄν αὐτή εἶχε ὑπερβεῖ τήν ἡβη, ἐφ' ὅσον ἡ γενετήσια πράξη ἔγινε μέ τή βία, ἡ ποινή ἔμενε ἡ ἴδια, χωρίς ὅμως περιουσιακές κυρώσεις. Στήν περίπτωση ὅμως ποῦ ἡ παθοῦσα εἶχε συναινέσει στή φθορά, τά πράγματα ἦταν πολύ ἀπλούστερα. Εἴτε δηλαδή ὁ δράστης νυμφευόταν τό θύμα, ὁπότε ἐξαλειφόταν ὁ ἀδικος χαρακτήρας τῆς πράξης (μήπως καί σήμερα δέ γίνονται οἱ ὑποθέσεις αὐτές ἀντικειμένο συναλλαγῆς, ἀφοῦ οἱ σχετικές πράξεις διώκονται μόνον ὕστερα ἀπό ἔγκληση;), εἴτε ἡ λύση τῆς διαφορᾶς ἦταν ζήτημα... τιμῆς. Ἄν ὁ ὑπαίτιος ἦταν εὐπορος, ἔδινε στό θύμα μία λίτρα χρυσοῦ καί «οὔτε γάτα οὔτε ζημιά», ἄν ἦταν πιό ἀδύνατος οἰκονομικά, ἔδινε τή μισή περιουσία του, κι ἄν δέν εἶχε τίποτε, τιμωρεῖτο μέ μαστίγωση, κούρεμα καί ἐξορία. Τό ἴδιο σύστημα κυρώσεων διατηρήθηκε καί ἀπό τούς Μακεδόνες μέ ὁρισμένες μόνο διαφοροποιήσεις, σπουδαιότερη ἀπό τίς ὁποῖες ἦταν ὅτι στήν

περίπτωση θιασμοῦ ἐνηθης παρθένου προστέθηκαν καὶ περιουσιακές κυρώσεις, μέ τή μορφή τής παροχής ἀπό τό δράστη τοῦ 1/3 τής περιουσίας τοῦ στό θύμα.

Ὑπενθυμίζουμε ἐδῶ, ὅτι οἱ συνέπειες αὐτές δέν ἀναφέρονται καί στίς περιπτώσεις πού τό ἔγκλημα διαπράχθηκε σέ θάρος μοναχῆς ἤ ἄλλης γυναίκας ἀφιερωμένης στήν Ἐκκλησία· ἄν ὁ δράστης εἶχε τόσο «ἐξειδικευμένες» προτιμήσεις, ἔπρεπε νά ὑπολογίζει μέ τίς πολύ αὐστηρότερες ποινές, πού εἶδαμε πιό πάνω.

Αἱμομιξία

Μέ αὐστηρές ποινές — ἀρχικά μέν μέ θάνατο, ἀλλ' ἀργότερα μέ ἐξορία πού στά τέλη τοῦ 4ου αἰώνα περιορίστηκε σέ περιουσιακές κυρώσεις — τιμωροῦσε τό ρωμαϊκό δίκαιο τή διατήρηση ἐρωτικών σχέσεων ἀνάμεσα σέ στενούς συγγενεῖς ἐξ αἵματος ἤ ἐξ ἀγχιστείας σέ θαθμό πού νά ἀπαγορεύεται ὁ γάμος. Οἱ ποινές αὐτές ἐπανήλθαν στό ἀρχικό τους ἐπίπεδο αὐστηρότητας ἐπί τοῦ Ἰουστινιανοῦ, χωρίς ὅμως νά ἀλλάξει ἡ ἀντικειμενική ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος. Ἡ ἀλλαγή αὐτή πραγματοποιήθηκε στό νομοθετικό ἔργο τῶν Ἰσαύρων κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τής χριστιανικής διδασκαλίας καί τῶν συναφῶν διαφορποιήσεων στή διάρθρωση τής οἰκογενείας καί στά κωλύματα τοῦ γάμου.

Ἔτσι στό δίκαιο τῆς Ἐκλογῆς θεωρήθηκε αἰμομιξία κάθε γενετήσια σχέση μεταξύ συγγενῶν ἐξ αἵματος μέχρι καί τόν 6ο θαθμό ἤ συγγενῶν ἐξ ἀγχιστείας μέχρι καί τόν 4ο ἤ προσώπων μέ δεσμούς πνευματικής συγγένειας ἀπό τό θάπτισμα. Παράλληλα ὁ νομοθέτης διεύρυνε τήν ἔννοια τοῦ ἐγκλήματος, περιλαμθάνοντας καί ὁρισμένες τριγωνικές σχέσεις, ὅπως τίς σχέσεις τοῦ ἴδιου προσώπου μέ δύο ἀδελφές ἤ μέ μάνα καί κόρη. Οἱ κυρώσεις γιά τίς παραπάνω πράξεις δέν ἤταν ἑνιαῖες. Ἀνάλογα μέ τή στενότητα τής συγγένειας κυμαινόταν ἡ ποινή ἀπό θάνατομέχρι ἀκρωτηριασμό τῆς μύτης ἤ ραθδισμό στίς πιό ἐλαφρές περιπτώσεις. Ἡ ποινική αὐτή μεταχείριση τῶν αἰμομικτῶν διατηρήθηκε καί στόν Πρόχειρο Νόμο τῶν Μακεδόνων καί ἀπό ἐκεῖ πέρασε στά Βασιλικά καί τά παράγωγά τους, ἐξακολουθώντας νά ἰσχύει — θεωρητικά τουλάχιστον — μέχρι τό τέλος τῆς θυζαντινῆς περιόδου.

Ἰδιαίτερη εὐαισθησία ἀπέναντι στό ἔγκλημα τής αἰμομιξίας ἐμφανίζουν καί οἱ πηγές τοῦ κανονικοῦ δικαίου. Ἐκεῖ μάλιστα προκαλεῖ ἐντύπωση ἡ συχνή ἐπανάληψη τής ἀπαγόρευσης τῶν... στενῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς πεθερές καί τούς γαμπρούς. Μέ τά σημερινά δεδομένα θά μποροῦσαν νά ἀποδοθοῦν οἱ σχετικές διατάξεις στήν ὑπερθολή τοῦ κανονικοῦ νομοθέτη. Στό Βυζάντιο ὅμως τά πράγματα ἤταν κάπως διαφορετικά. Ἐκεῖ ἡ μνηστεία ἐπιτρεπόταν ἀπό τό 7ο ἔτος τῆς ἡλικίας. Ἔτσι ἄν ὁ γαμπρός ἤταν ἀρκετά μεγαλύτερος ἀπό τή νύφη — πράγμα ὄχι καί τόσο σπάνιο — θά ἔπρεπε νά ἔχει μεγάλη ὑπομονή, ὥσπου αὐτή νά συμπληρώσει τή νόμιμη ἡλικία. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις φαίνεται πώς ἡ ὀπωσδήποτε νέα πεθερά, πού γιά ἀντίστοιχους λόγους εἶχε μείνει πρόωρα χήρα, ἤταν ἀσφαλῶς μιά κάποια λύση!

Ὁμοφυλοφιλία

Οἱ ἐρωτικές σχέσεις ἀνάμεσα σέ πρόσωπα ἀρσενικοῦ φύλου δέν ἤταν ἠθικά ἀδιάφορες γιά τούς Ρωμαίους, γι' αὐτό καί οἱ σχετικές πράξεις διώκονταν σύμφωνα μέ τήν ἔκτακτη διαδικασία. Ἐντονότερη μορφή πῆρε ὅμως ἡ δίωξη γύρω στά μέσα τοῦ 4ου αἰώνα, ὅταν μέ νόμο τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου προθλέφθηκε ἡ ποινή τῆς θανάτωσης μέ ξίφος. Σ' αὐτή τήν ἀπότομη σκλήρυνση τῆς ἔννομης τάξης ἴσως δέν εἶναι ἀμέτοχη καί ἡ Ἐκκλησία. Ἡ διάταξη αὐτή τηρήθηκε σέ ἰσχύ πολλούς αἰώνες, τουλάχιστον τυπικά, γιατί στήν πράξη κατά τίς ἱστορικές μαρτυρίες οἱ ἔνοχοι παιδεραστίας δέ θανατώνονταν, ἀλλά τούς ἐπιθαλλόταν ἡ ποινή τῆς «καυλοτομῆς», δηλαδή τῆς ἀποκοπῆς τοῦ πέους, πιθανότατα κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση μιάς ἰδέας εἰδικῆς πρόληψης, ὅπως δείχνει ἡ ἀπόκρση τοῦ Ἰουστινιανοῦ στήν ἐρώτηση, γιατί δίεταξε τήν ἐπιθολή αὐτῆς τῆς ποινῆς σέ μιά περίπτωση διαπιστωμένης παιδεραστίας: *«εἰ δ' ἄρα ἱεροσυλήκασιν, οὐκ ἀν τήν χείρατούτων ἀπέτεμον;»* Βάση αὐτῆς τῆς σκέψης εἶναι νά καταστεῖ ὁ ἔνοχος ἀνίκανος στό μέλλον νά διαπράξει τό ἴδιο ἀδίκημα.

Στή νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων διατηρεῖται ἡ θανατική ποινή — περιέργως, γιατί, ὅπως προαναφέρθηκε, ἡ Ἐκλογή εἶναι τό κατεξοχήν νομοθέτημα, πού σέ πολλά ἐγκλήματα ἔχει ἀντικαταστήσει τή θανατική ποινή μέ ποινές ἀκρωτηριασμοῦ — λαμθάνεται ὅμως πρόνοια γιά τά ἀνήλικα θύματα τῶν παιδεραστῶν, πού χωρίς τήν ἐιδική ρύθμιση θάπρεπε κι αὐτά νά ὑποστοῦν τήν ἴδια ποινή. Ἔτσι, κάτω ἀπό τά 12 χρόνια εἰσάγει ἡ νομοθεσία ἀμάχητο τεκμήριο γιά ἔλλειψη διάκρισης. Ἡ εἰδική αὐτή μεταχείριση διατηρήθηκε (μέ μικρές διαφοροποιήσεις ὡς πρός τήν ἡλικία) καί στίς ἑπόμενες δεκαετίες, ἀκόμη καί στή νομοθεσία τῶν Μακεδόνων. Τό πολιτειακό ποινικό δίκαιο δέν προσδιορίζει ἀπό ποιό σημεῖο τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων ἀρχίζει ἡ ποινική εὐθύνη τῶν ὑπαιτίων. Τά σχετικά κείμενα ἐκφράζονται γενικά μέ τή χρησιμοποίηση ὅρων, ὅπως «ὁ ποιῶν» καί «ὁ πάσχων» ἤ «ὁ ὑπομένων», πού μάλλον δικαιολογοῦν τήν ὑπόθεση, ὅτι ὁ νομοθέτης προϋποθέτει πλήρη διενέργεια τῆς γενετήσιας πράξης. Τό κανονικό δίκαιο προχωρεῖ ἀντίθετα σέ λεπτότερες διακρίσεις. Ἔτσι διαφοροποιεῖται ἡ μεταχείριση αὐτοῦ πού *«εἰς τούς μηρούς τήν ροὴν ἐδέξατο»* ἀπό αὐτόν, τοῦ ὁποίου *«ἐράσθη τό σκεῦος»*. Ἐνδιαφέρον τέλος εἶναι ὅτι οἱ ὁμοφυλοφιλικές σχέσεις ἀνάμεσα σέ γυναῖκες δέν κρίθηκαν ἀπό τόν πολιτειακό νομοθέτη ποινικά ἀξιόλογες, ἔτσι ὥστε διατάξεις ἀφιερωμένες στήν πρόθλεψη αὐτῶν τῶν πράξεων θρίσκουμε μόνο στό κανονικό δίκαιο.

Κτηνοθασία

Ἡ χρησιμοποίηση ζώων γιά τήν πρόκληση γενετήσιας ἀπόλαυσης ἤταν ποινικά ἀδιάφορη στό παλιό ρωμαϊκό δίκαιο. Γιά πρώτη φορά προθλέφθηκε στό ἰουστινιάνειο δίκαιο ἡ ἐπιθολή «ἐσχάτης τιμωρίας», καί μάλιστα γενικά γιά τούς ἀσελγαίνοντες, χωρίς ρητή μνεία τῶν κτηνοθατῶν. Βέθαια ἔτσι προηγηθεῖ ἡ Ἐκκλησία μέ τή θέσπιση θαρύτατων ἐπιτιμίων γιά τούς ἑνόχους κτηνοθασίας (ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ, πώς ἡ ποινή τῆς κτηνοθασίας στό μωσαϊκό δίκαιο ἤταν ὁ θάνατος) — διατάξεις πού ἀσφαλῶς ἐπέδρασαν στή διαμόρφωση τοῦ χρονικά ἀντίστοιχου κοσμικοῦ δικαίου.

Τήν πρώτη ρητή διάταξη γιά τή κτηνοθασία συναντάμε στήν Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων, μέ ποινή τήν ἀποκοπή τοῦ πέους, ποινή πού ἀπό τή φύση της μόνο σέ ἄνδρες μπορεῖ νά εἶθαι θληθεῖ. Ἔτσι συμπεραίνουμε, ὅτι ἡ κτηνοθασία στίς γυναῖκες ἔμενε ἀτιμώρητη, μολονότι ἐμφανίζεται σέ ἕνα παράγωγο τῆς Ἐκλογῆς μέ μεμονωμένη διάταξη, μάλλον ἐκκλησιαστικής προέλευσης μέ θάση τά σχετικά χωρία τῆς Παλαιάς Διαθήκης, πού προθλέπει γιά τίς γυναῖκες πού συνουσιάζονται μέ ζῶα θανατική

ποινή ἤ, κατ' ἄκρα ἐπιείκεια, ὑποδούλωση. Γιά τούς ἄνδρες διατηρήθηκε σέ ἰσχύ ὅλη τήν ὑπόλοιπη βυζαντινή περίοδο ἡ ποινή τῆς Ἐκλογῆς. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καί οἱ περιπτωσιολογικές ρυθμίσεις τοῦ κανονικοῦ δικαίου, ὅπου εἰσάγεται διάκριση κτηνοβασίας καί «πτηνοβασίας».

Ἄλλοι περιορισμοί

Ὅπως προεισαγωγικά ὑπογραμμίστηκε, εἶναι καθοριστικός ὁ ρόλος τῶν ἐπίλογῶν ἀνάμεσα στό Δίκαιο καί τήν Ἠθική κατά τή διαμόρφωση τῶν ἐγκλημάτων κατά τῶν ἠθῶν. Οἱ ἐπιλογές αὐτές δέν εἶναι ἀσφαλῶς ὁμοιόμορφες σέ ὅλες τίς ἔννομες τάξεις· εἶναι αὐτονόητο πῶς στό ποινικό δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας ὁ συσχετισμός τῶν διαφόρων μεγεθῶν εἶναι σημαντικά διαφορετικός ἀπό ὅ,τι στό πολιτειακό δίκαιο.

Ἔτσι, ἐνῶ ὁ κοσμικός νομοθέτης κινήθηκε κατά τήν καθιέρωση περιορισμῶν μέσα στά πλαίσια ποῦ ἐκτέθηκαν πιό πάνω, ὁ κανονικός νομοθέτης προχώρησε πολύ περισσότερο, ἀξιώνοντας ἀπό τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας μεγαλύτερη συμμόρφωση στίς ἐπιταγές τῆς Ἠθικῆς. Τά σχετικά χωρία τοῦ κανονικοῦ δικαίου μέ τήν περιπτωσιολογική τους ρύθμιση παρέχουν πολλά χρήσιμα στοιχεῖα γιά τό ἀντικείμενο τῆς παρούσας ἔρευνας.

Ἡ Ἐκκλησία εὐλογεῖ τίς σχέσεις τῶν ἑτερόφυλων προσώπων ποῦ συνδέονται μέ τά δεσμά τοῦ γάμου, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι δέν εἶναι τέτοιας μορφῆς, ὥστε νά καθιστοῦν ἀδύνατη τή σύλληψη. Μέ αὐτό τό κριτήριο καταδικάζονται ἀπό τό κανονικό δίκαιο ὅσες γυναῖκες «οὕτως ἔχουσαι (ἤγουν κατά τή διάρκεια τῆς ἔμμηνης ρύσης) ἤ ἐν τῷ καιρῷ τῆς λοχείας αὐτῶν συνεγίνοντο, ἤ παρά τῆς ἕδρας ἅπαθον, ἤ μετά τῆς ἰδίας χειρός, ἤ τοῦ ποδός, ἤ ἑτέρου τινός ὀργάνου οἰστρούμεναι ἑαυτάς ἐμαλάκισαν, ἤ ἐβιάσθησαν ὑπό κτήνους, ἤ πρός ἀλλήλας μανόμεναι ἐμολύνοντο, ἤ ὑπό παίδων ἔτι ἀφηλίκων, ἤ εὐνούχων, τῷ ἀτοκίῳ θαρροῦσαι, κατερρυπῶντο, ἤ τῶν ἀκαθάρτων αὐτῶν αἱμάτων, ἤ τριχῶν κόνιν, ἤ τόν ῥύπον τῶν ἀγκαλῶν καί τῶν ἀκαθάρτων μορίων αὐτῶν, ἤ τά οὐρα, ἤ τήν κόπρον ἀνδράσιν εἰς πόσιν μεταδεδώκασιν». Ἰδιαίτερη αὐστηρότητα δείχνουν τά κείμενα γιά τόν ἴδιο λόγο (ὁηλαδή τό ἀπρόσφορο τῆς τεκνοποιίας) καί ἀπέναντι στίς γυναῖκες ποῦ συνευρίσκονται μέ εὐνούχους: «*Γυνή δέ ἤ μετά εὐνούχου ἑνουμένη φαίνεται κατά τό Πρόχειρον, ὅτι τάς συλλήψεις τῆς τεκνολογίας ἐκφεύγουσα, καί μάλιστα αἱ χῆραι καί παρθένοι καί μονάζουσαι, ὡς δέ ἡ ἀλήθεια καί ἡ φύσις ἔχει τοῦ πράγματος, διά τό ταύτας ἀκορέστως ἔχειν πρός τάς μίξεις καί τούς εὐνούχους θραδυρευσήν, τούτου ἕνεκα τοῖς εὐνούχοις συμφθείρονται, αἵ καί τῶν ἀσώτων καί τῶν προϊσταμένων χείρον κρίνονται καί πλεῖον ἐπιτιμάσθωσαν αὐται, εἰ τύχοιεν μᾶλλον καί οὐχ ἅπαξ ἤ δίς, ἀλλά καταχρηστικῶς καί τό πλεῖστον εὐνούχῳ συναμαρτάνειν, ἴσον μοιχείας τοῦτό ἐστιν*».

Οἱ ἀπαγορεύσεις ὅμως αὐτοῦ τοῦ τύπου δέν ἀπευθύνονται μόνο στίς γυναῖκες. Σ' αὐτές ποῦ προορίζονται γιά τούς ἄνδρες ἀνῆκει ὁ κανόνας 70 τοῦ Μ. Βασιλείου, ποῦ προβλέπει ποινές γιά τούς «*ἐν χείλεσι μανθέντας*». Ἑρμηνεύοντας τόν ὅρο αὐτό ὁ μεγάλος κανονολόγος τοῦ 12ου αἰώνα Θεόδωρος Βαλσαμών γράφει: «*Ταῦτα τοῦ κανόνος διοριζομένου, ἠρωτήθη πολλάκις τί ἐστι τό ἐν χείλεσι μανθήναι τόν ἱερωμένον; Καί τινες εἶπον εἶναι τό μέχρι φιλήματος ἐμπαθοῦς καί ἐρωτικοῦ πρός γυναῖκα γινομένου ἡμαρτηκέναι τινά, κατά τό εὐαγγελικόν ῥητόν τό λέγον: Ὁ ἐμβλέψας γυναικί πρός τό ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς, ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτήν. Ἄλλοι εἶπον, ὡς τινες τῷ ἀφροδισίῳ πυρί διακαῶς ἐκκαιόμενοι, ὡς κύλικι χρῶνται τῷ γυναικείῳ αἰδοῖῳ, καί δι' αὐτοῦ (ὦ τοῦ μύσους!) κατάπτυστον πόμα πίνουσι καί τά χείλη καταμαίνουσιν. Ἕτεροι λέγουσιν, ὡς τινες ἐρωτομανοῦντες τήν γυναικείαν καταφιλοῦσιν αἰσχύνην καί οὐκ αἰσχύνονται, ἀλλά λέγουσι, τά χείλη ἡμῶν παρ' ἡμῖν ἐστι, τίς ἡμῶν ἔσται κύριος;*»

Ἡ ἀπουσία οὐσιαστικῶν μεταβολῶν στίς πολιτειακές διατάξεις, τίς σχετικές μέ τή σεξουαλική συμπεριφορά τῶν πολιτῶν κατά τήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο, δέν πρέπει νά μᾶς ὁδηγήσει στό συμπέρασμα, ὅτι κατά τό ἀντίστοιχο χρονικό διάστημα κυριάρχησε σισαμιότητα στήν ἐξέλιξη τῶν ἀναφερόμενων στά ἤθη κοινωνικῶν ἀντιλήψεων. Τό φαινόμενο αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι κατά τούς τελευταίους αἰώνες τοῦ Βυζαντίου παρατηρεῖται μιά θαθμιαία ὑποκατάσταση τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ δικαίου τῆς, οὐσιαστικοῦ καί δικονομικοῦ, σέ πολλούς τομεῖς τῆς κρατικῆς δραστηριότητας. Στό πλαίσιο τῆς ἀρμοδιότητάς τους νά ἐκδικάζουν διαφορές τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου, ἀσχολοῦνταν συχνά τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια μέ ὑποθέσεις, ποῦ τό ἱστορικό τους περιλάμβανε καί πράξεις ποινικά ἀξιόλογες. Σέ τέτοιες περιπτώσεις, δίνοντας προτεραιότητα στήν ποιμαντική ἀντιμετώπιση τῶν συγκεκριμένων προθλημάτων, «ἐρχνοῦσαν» πολλές φορές τίς ποινικές ἐπιταγές τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου, ἐφαρμόζοντας ἀποκλειστικά καί μόνο διατάξεις ἐκκλησιαστικές — μιά πρακτική ποῦ ὀπωσδήποτε προϋποθέτει μεγάλη ρευστότητα στά διαχωριστικά ὅρια ἀνάμεσα στίς δύο, ἐρχωριστές κατά τά ἄλλα, ἔννομες τάξεις.

Βιθλιογραφία

B. SINOGOWITZ, Studien zum Strafrecht der Ekloge, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 21, Ἀθῆναι 1956.

Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παρθενοφθορία καί εὐρεσις θησαυροῦ, Ἀθῆναι 1963.

Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ὁ Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπό τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν, Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 6, Φραγκφουρτη 1980.

Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Ἡ διαμόρφωση τοῦ ποινικοῦ δικαίου στή μεταθατική περίοδο μεταξύ Ἰσαύρων καί Μακεδόνων», Βυζαντιακά 2 (1982) 85-93.

The Erotic Life of the Byzantines as Evidenced by their Penal Low.

The provisions of the penal law represent one of the best sources of information for comprehending the social conditions in a spesific place and time as well as throughout the history of mankind.

The sphere of moral crimes is of special significance, because it reveals the established social ethics as well as the boundaries between Law and Ethics.

This article refers to the acts that according to the byzantiner legislator's point of view were transgressed his contemporary social ethics.

Τό προπατορικό ἁμάρτημα, «σεξουαλικό ἁμάρτημα»;

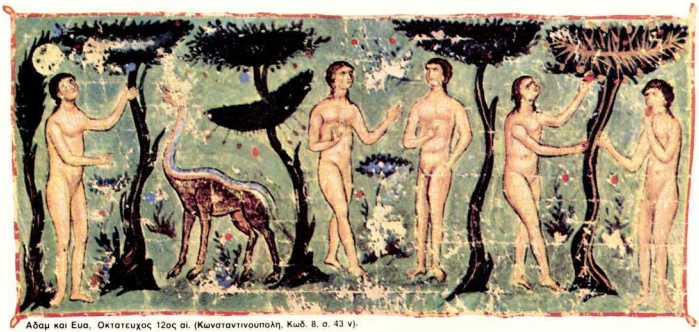

Ἀδάμ καὶ Εὐα. Ὀκτατεύχος 12ος αἰ. (Κωνσταντινούπολη, Κωδ. 8, σ. 43 ν).

Ἡ Παλαιά Διαθήκη, τό πρῶτο μέρος τῶν κειμένων τῆς Βίβλου[1], ἀποτελεῖται ἀπό τό συνταίριαγμα διαφόρων διηγήσεων. Αὐτό τουλάχιστον προκύπτει ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς γλώσσας, τῆς σύνταξης καί τῆς ἰδεολογίας τους, γεγονός πού ἐξηγεῖ τό γιατί ὑπάρχουν ἐπαναλήψεις στή διήγηση πού συχνά ἐμφανίζουν διάσταση ἀπόψεων.

Στά κείμενα αὐτά ἔχουμε καί τή διήγηση τῆς κτίσης τοῦ κόσμου, τῆς δημιουργίας τῶν πρωτόπλαστων καί τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Σκοπός τῶν κειμένων ἐτούτων δέν εἶναι νά μάς διηγηθοῦν μία ἱστορία ἀλλά νά μάς τήν ἐξηγήσουν. Ὁ πρῶτος θεολόγος πού ἀναφέρει τό προπατορικό ἁμάρτημα ὡς πράξη «σεξουαλική» εἶναι ὁ Ἰουδαῖος Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεύς πού ἔζησε στίς ἀρχές τῆς χριστιανικῆς περιόδου (13 π.Χ.-54 μ.Χ). Τή θεωρία του ἀσπάσθηκε καί ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς καθώς καί ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι θεωρητικοί. Ἔτσι καί σήμερα, ἡ γνώμη αὐτή εἶναι γενικά παραδεκτή. Σ' ἕνα ὅμως πρόσφατο ἄρθρο του ὁ καθηγητής Μποττερώ[2] ὑποστηρίζει πῶς εἶναι παράλογο νά δεχτεῖ κανείς τό προπατορικό ἁμάρτημα ὡς «σεξουαλική πράξη» γιατί, μεταξύ ἄλλων, ἡ Παλαιά Διαθήκη περιέχει κείμενα πού δείχνουν πῶς ὁ ἔρωτας καί ὁ ἐρωτισμός δέν χαρακτηρίζονταν ὡς ἁμαρτήματα τήν ἐποχή πού συντάχτηκαν τά κείμενα αὐτά. Ἐπιπλέον δέ, στήν Παλαιά Διαθήκη περιέχονται καί ποιήματα μέ ἔντονο ἐρωτικό χαρακτήρα: Τό Ἆσμα Ἀσμάτων[3].

Σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ Γάλλου καθηγητή, τό προπατορικό ἁμάρτημα ἀποτελεῖ ἡ «γνῶση». Ἡ γνῶση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ (ἡ γνῶση προϋποθέτει τή δυάδα καλό / κακό) ὁδηγεῖ τόν ἄνθρωπο στό νά διαλέγει καί αὐτός διαλέγει συχνά τό κακό. Ἑπομένως: Τό προπατορικό ἁμάρτημα εἶναι ἡ ἀνυπακοή στή θέληση τοῦ Κυρίου πού ὁδήγησε τούς πρωτόπλαστους στή γνῶση.

Τά ἐρωτικά αὐτά ποιήματα, στά ὁποῖα πουθενά δέν ἀναφέρεται ὁ Θεός καί πού ἔχουν καθαρά ἐρωτικό χηρακτήρα ἀποτελοῦν συνέχιση τῆς παράδοσης τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μεσοποταμίας — Κείμενα τοῦ 3.000 π.Χ. δίνουν μιά εἰκόνα τῆς ἐλευθερίας πού ὑπῆρχε στόν ἔρωτα.

Σχετικά μέ τή Βίβλο σημειώνουμε ὁρισμένες χρονολογίες:

1.- Πρίν ἀπό τόν 13ο αἰ. π.Χ. ὑπῆρχε μόνο ἡ προφορική παράδοση πού πολύ ἀργότερα καταγράφηκε (προϊστορία τοῦ Ἰσραήλ καί τῆς Βίβλου).

2.- 13ος π.Χ. Ὁ Μωϋσῆς ἱδρύει τή θρησκεία τοῦ Ἰσραήλ, οἱ Ἰσραηλῖτες μπαίνουν στήν Παλαιστίνη (ἀπό τότε χρονολογεῖται τό ἀρχαιότερο κείμε-

Γενεση, προσωποποιηση της πηγης (Βιεννη, Εθν. Βιβλιοθηκη).

νο τῆς Βίβλου). 3.- Τέλος τοῦ 10ου αἰ. π.Χ. Ὀργάνωση δύο βασιλείων — μετά τό σχίσμα — βόρεια ἡ Σαμάρεια καί νότια ἡ Ἱερουσαλήμ. 4.- 9ος αἰ. π.Χ. Ἐμφάνιση τῶν πρώτων μεγάλων προφητῶν. 5.- Τέλος 8ου αἰ. π.Χ. Ἐξαφάνιση τοῦ βασιλείου τοῦ Βορρᾶ. 6.- Ἀρχή τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Κατάρρευση τοῦ βασιλείου τοῦ Νότου καί Μεγάλη Ἔξοδος στή Μεσοποταμία. 7.- Τέλος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ἐπάνοδος τῶν ἐξορίστων. 8.- Τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἀναδιοργάνωση τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας. 9.- Ἀρχή τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Κατάταξη τῶν κυριότερων κειμένων τῆς Βίβλου.

Σημειώσεις

1. Τό δεύτερο μέρος τῶν κειμένων πού ἀποτελοῦν τή Βίβλο εἶναι αὐτά πού περιέχονται στήν Καινή Διαθήκη. Εἶναι ὅλα κείμενα χριστιανικά (Ἀποκάλυψη, εὐαγγέλια, πράξεις ἀποστόλων, ἐπιστολές).
2. Jean Bottéro, «Adam et Eve: Le premier couple», L'Histoire ἀρ. 63, 1984, σ. 38-41
3. Μετάφραση Γ. Σεφέρη, Ἴκαρος, Ἀθήνα 1966[1].

Ἆσμα Ἀσμάτων

Ἀρχ. κείμενο

Γ.5 Δύο μαστοί σου ὡς δύο νεβροί δίδυμοι δορκάδος
οἱ νεμόμενοι ἐν κρίνοις.
6 Ἕως οὗ διαπνεύσῃ ἡ ἡμέρα καί κινηθῶσιν αἱ σκιαί,πορεύσομαι ἐμαυτῷ πρός τό ὄρος τῆς σμύρνηςκαί πρός τόν θουνόν τοῦ Λιβάνου.

7 Ὅλη καλή εἶ πλησίον μου, καί μῶμος οὐκ ἔστιν ἐνσοί.

12 Κήπος κεκλεισμένος ἀδελφή μου νύμφη,
κήπος κεκλεισμένος, πηγή ἐσφραγισμένη·
13 ἀποστολαί σου παράδεισος μετά καρπού ἀκροδρύων,
κύπροι μετά νάρδων·
νάρδος καί κρόκος,
14 κάλαμος καί κιννάμωμον
μετά πάντων ξύλων τοῦ Λιβάνου,
σμύρνα ἀλώθ μετά πάντων πρώτων μύρων·
Δ.12 Ὀφθαλμοί αὐτοῦ ὡς περιστεραί ἐπί πληρώματαὐδάτων
λελουσμέναι ἐν γάλακτι,
καθήμεναι ἐπί πληρώματα.
13 Σιαγόνες αὐτοῦ ὡς φιάλαι τοῦ ἀρώματος φύουσαι μυρεψικά,
χείλη αὐτοῦ κρίνα στάζοντα σμύρναν πλήρη.
14 Χείρες αὐτοῦ τορευταί χρυσαί πεπληρωμέναι Θαρσείς.
Κοιλία αὐτοῦ πυξίον ἐλεφάντινον ἐπί λίθου σαπφείρου.
15 Κνήμαι αὐτοῦ στύλοι μαρμάρινοι
τεθεμελιωμένοι ἐπί βάσεις χρυσᾶς·
εἶδος αὐτοῦ ὡς Λίβανος, ἐκλεκτός ὡς κέδροι.
16 Φάρυγξ αὐτοῦ γλυκασμοί καί ὅλος ἐπιθυμία.
Οὗτος ἀδελφιδός μου
καί οὗτος πλησίον μου, θυγατέρες Ἱερουσαλήμ.

Ε.2 Ὡραιώθησαν διαθήματά σου ἐν ὑποδήμασιν, θύγατερ Ναδάβ.
Ρυθμοί μηρῶν σου ὅμοιοι ὁρμίσκοις,
ἔργον τεχνίτου.
3 Ὀμφαλός σου κρατήρ τορευτός
μή ὑστερούμενος κρόμα·
κοιλία σου θιμωνιά σίτου πεφραγμένη ἐν κρίνοις.
4 Δύο μαστοί σου ὡς δύο νεβροί δίδυμοι δορκάδος·
5 ὁ τράχηλός σου ὡς πύργος ἐλεφάντινος.
Οἱ ὀφθαλμοί σου ὡς λίμναι ἐν Ἐσεβών,
ἐν πύλαις θυγατρός πολλῶν.
Μυκτήρ σου ὡς πύργος τοῦ Λιβάνου
σκοπεύων πρόσωπον Δαμασκοῦ.
6 Κεφαλή σου ἐπί σέ ὡς Κάρμηλος,
καί πλόκιον κεφαλής σου ὡς πορφύρα.
βασιλεύς δεδεμένος ἐν παραδρομαῖς.

7 Τί ὡραιώθης, καί τί ἡδύνθης,
ἀγάπη, ἐν τρυφαῖς σου;
8 Τούτο μέγεθός σου
ὡμοιώθης τῷ φοίνικι,
καί οἱ μαστοί σου τοῖς βότρυσιν.
9 Εἶπα Ἀναβήσομαι ἐπί τῷ φοίνικι,
κρατήσω τῶν ὑψέων αὐτοῦ·
καί ἔσονται δή μαστοί σου ὡς βότρυες τῆς ἀμπέλου,
καί ὀσμή ρινός σου ὡς μήλα.
10 καί ὁ λάρυγξ σου ὡς οἶνος ὁ ἀγαθός,
πορευόμενος τῷ ἀδελφιδῷ μου εἰς εὐθύτητα,
ἱκανούμενος χείλεσίν μου καί ὀδοῦσιν.

11 Ἐγώ τῷ ἀδελφιδῷ μου,
καί ἐπ' ἐμέ ἡ ἐπιστροφή αὐτοῦ.

Μετάφραση

Ὁ ἄντρας

(Γ', 5) Τά δύο βυζιά σου εἶναι δύο νεβροί
δίδυμοι τῆς ζαρκάδας
πού βόσκουν μές τά κρίνα.
(6) Ὥσπου ν' ἀνασάνει ἡ μέρα
καί νά ξεκινήσουν οἱ ἴσκιοι
θ' ἀνέβω στό βουνό τῆς σμύρνας
καί στοῦ λιβανιοῦ τό λόφο.

(7) Εἶσαι πανέμορφη ἀγαπημένη μου
χωρίς ψεγάδι.

(12) Κλειστό μου περιβόλι, ἀδερφή μου νύφη,
κλειστό μου περιβόλι, πηγή σφραγισμένη·
(13) στ' αὐλάκια σου παράδεισος ἀπό ροδιές,
μέ τέλειους καρπούς·
νάρδος καί κρόκος,
(14) μοσκοκάλαμο καί κανέλλα,
μ' ὅλα τά ξύλα τῶν ἀρωμάτων·
σμύρνα καί ἀλόη,
κι' ὅλα τά πρώτα μύρα.

Ἡ νύφη

(Δ, 12) Τά μάτια του εἶναι περιστέρια
στά νερά στ' αὐλάκια,
λούζονται στό γάλα
κάθουνται στίς γούρνες.
(13) Τά μάγουλά του εἶναι βραγιές μυριστικά
θήκες ἀρωμάτων·
τά χείλια του εἶναι κρίνα
καί σταλάζουν σμύρνα·
(14) τά χέρια του εἶναι μάλαμα βραχιόλια
χρυσόλιθους γεμάτα·
εἶναι φίλντισι ἡ κοιλιά του
μέ ψηφιά ζαφείρια·
(15) τά πόδια του εἶναι μάρμαρο κολόνες
μέ χρυσά θεμέλια.
Ἡ ὄψη του εἶναι σάν τό Λίβανο,
διαλεχτή σάν τό κέδρο·
(16) τά λόγια του εἶναι γλυκασμός
κι' ὁλόκληρος εἶναι ἐπιθυμία.
Αὐτός εἶναι ὁ ἀγαπημένος μου
κι' αὐτός τό ταίρι μου,
θυγατέρες τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ὁ ἄντρας

(Ε, 2) Ὄμορφα πού εἶναι τά πόδια σου
στά σάνταλά τους, ἀρχοντοπούλα!
Ὁ γύρος τῶν μηρῶν σου εἶναι γιορντάνια,
δουλειά τεχνίτη·
(3) ὁ ἀφαλός σου κάλυκας τορνευτός,
δέν τοῦ λείπει κρασί πιπεράτο·
ἡ κοιλιά σου στάρι θημωνιά
μέ φράχτη ἀπό κρίνα·
(4) τά δυό βυζιά σου εἶναι δύο νεβροί
δίδυμοι τῆς ζαρκάδας.
(5) Ὁ τράχηλός σου πύργος φιλντισένιος·
τά μάτια σου εἶναι λίμνες τοῦ Ἐσεβών
κοντά στήν πύλη Μπάθ-Ραββίμ·
τά ρουθούνια σου εἶναι ὁ πύργος τοῦ Λιβάνου
στραμμένος πρός τή Δαμασκό.
(6) Ὀρθώνεται ἡ κεφαλή σου ὡσάν τόν Κάρμηλο
καί τά μαλλιά σου εἶναι πορφύρα,
στίς πλεξοῦδες τους δεμένος βασιλιάς.

Ὁ ἄντρας

(7) Ὄμορφη πού ἔγινες, γλυκειά πού ἔγινες
ἀγάπη στ' ἀναγάλλιασμά σου.
(8) Τ' ἀνάστημά σου
εἶναι ὅμοιο μέ τή φοινικιά
καί τά βυζιά σου τά τσαμπιά της.
(9) Εἶπα: Θ' ἀνέβω στή φοινικιά
θά πιάσω τόν καρπό της
καί νά'ναι τά βυζιά σου τά τσαμπιά στ' ἀμπέλι
κι' ὁ ἀνασασμός σου σάν τοῦ μήλου·
(10) τά λόγια σου σάν τό καλό κρασί
πού δίκαια χύνεται γιά τόν ἀγαπημένο
καί πού γλιστρά στά ναρκωμένα χείλη.

Ἡ νύφη

(11) Ἐγώ εἶμαι τοῦ ἀγαπημένου μου
κι' ὁ πόθος του γιά μένα.

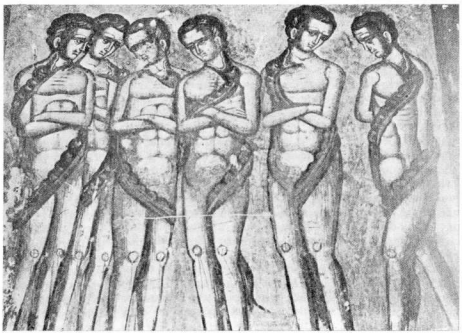

Οἱ φιλήδονες. Ἐξωνάρθηκας μονῆς Δοχειαρίου Ἁγ. Ὄρους, 1568.

ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥΣ ΕΡΩΤΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Ὁ Χριστιανισμός, μέ τήν ἐμφάνισή του, γίνεται φορέας μιᾶς νέας ἠθικῆς κι ἑνός τρόπου ζωῆς ἀντίθετου μέ τήν ἐλευθεριότητα τῶν ἠθῶν τῆς Ἀρχαιότητας, στό ἀνεκτικό πνεῦμα τῆς ὁποίας ἀντιπαραθέτει τήν ἐγκράτεια καί τήν ἀγνότητα. Τό βυζαντινό κράτος μέ τήν ἵδρυσή του γίνεται ὁ φορέας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ δυάδα Κράτος-Ἐκκλησία (αὐτοκράτορας-πατριάρχης) σέ μιά σχέση ἀλληλεξάρτησης ἀποτελεῖ τό στήριγμα τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου καί ὅ,τι δέν συμφωνεῖ μέ τό μοντέλο ἠθικῆς πού προτείνει, εἶναι κατακριτέο καί καταδικαστέο. Ἡ ἐρωτική διάθεση τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, καθρέφτης τῆς διάθεσης τῶν ἀρχαίων, συγκρούεται μέ τά διδάγματα τῆς νέας ἠθικῆς.

Οἱ περισσότερες πληροφορίες μας σχετικά μέ τόν ἔρωτα προέρχονται ἀπό ἐκκλησιαστικές πηγές (λόγοι πατέρων, ἁγιολογικά κείμενα, κανόνες Ἱερῶν Συνόδων) καί ἀπό νομοθετικά κείμενα. Στό διάστημα τῆς χιλιόχρονης ζωῆς τοῦ Βυζαντίου φυσικό ἦταν νά ὑπάρχει κάποια διαφοροποίηση στά ἤθη, πού ἄλλοτε ἦταν πιό αὐστηρά καί ἄλλοτε ἐλαστικότερα. Ἡ παρακολούθηση μέσω τῶν πηγῶν τῆς ὁποιας ἐξέλιξης τῶν ἠθῶν δέν εἶναι συνεχής, γιατί δέν ὑπάρχουν πάντοτε ἀρκετές πληροφορίες γιά ὅλες τίς περιόδους. Ἐπειδή ὅμως εἶναι βέβαιο, ὁτι ἡ ἠθική ἦταν ἕνα θέμα τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐκκλησίας πρώτιστα, ἡ ὁποία ἦταν πάντοτε ἰσχυρότατος παράγοντας ρύθμισης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ Βυζάντιου, μποροῦμε νά συμπεράνουμε, ὅτι λόγω τοῦ πάγιου τῶν διδασκαλιῶν τῆς Ἐκκλησίας ἡ διαφοροποίηση τῶν ἠθῶν ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή δέν θά ἦταν μεγάλη, τή στιγμή πού καί σήμερα, πέντε αἰῶνες ἀπό τήν πτώση τοῦ Βυζάντιου, δέν ὑπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση στήν ἀντιμετώπιση τῶν σχετικῶν μέ τήν ἠθική θεμάτων. Φυσικά ἡ σεξουαλικότητα τῶν ἀνθρώπων παρά τίς ὅποιες ἀπαγορεύσεις ἦταν ἀδύνατο νά μπεῖ στά καλούπια τῆς ἠθικῆς τῆς ἐξουσίας. Ἐξ ἄλλου ἡ πολεμική, πού ἀσκεῖται μέσα ἀπό τά κείμενα τῶν πηγῶν ἐναντίον κάθε σεξουαλικῆς ἔκφρασης, πού ξεφεύγει ἀπό τά πλαίσια τῆς ἄρχουσας ἠθικῆς, ἀποτελεῖ τήν ἀπόδειξη ὕπαρξης τοῦ ἀντικείμενου τῆς πολεμικῆς αὐτῆς.

Δημήτρης Ναλπάντης

Ἀρχαιολόγος

Σχέσεις μεταξύ τῶν δύο φύλων

Ἡ τρέχουσα ἠθική τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας ἦταν αὐστηρή στό θέμα τῶν σχέσεων τῶν δύο φύλων. Ἡ Ἐκκλησία ἀπ' τήν ἄλλη ἦταν ἐναντίον τῶν προγαμιαίων σχέσεων, ἀφοῦ τό σέξ δέν μποροῦσε νά ὑπάρξει ἀφ' ἑαυτοῦ σάν πηγή ἡδονῆς, ἀλλά ἔπρεπε νά καλύπτεται μέ τό ἄλλοθι τῆς ἀναπαραγωγῆς. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ὑπάρχει ἕνας διαχωρισμός τῶν δύο φύλων στήν καθημερινή ζωή, ὥστε νά ἐμποδίζεται ὁ συγχρωτισμός. Οἱ γυναῖκες δέν ἔπρεπε νά ἔρχονται σέ ἐπικοινωνία μέ τούς ἄνδρες, ἐκτός κι ἄν ἐπρόκειτο γιά τούς συζύγους ἤ τούς συγγενεῖς τους. Τά κορίτσια ἦταν ὑποχρεωμένα νά μένουν στό σπίτι, ἀντίθετα μέ τ' ἀγόρια, πού ἦταν ἐλεύθερα νά κυκλοφοροῦν ἔξω. Ἔτσι οἱ εὐκαιρίες νά συναντηθοῦν δυό νέοι ἦταν ἐλάχιστες. Παρ' ὅλα αὐτά ὁ ἔρωτας, ἀπ' τίς κινητήριες δυνάμεις τῆς ζωῆς, ξεπερνοῦσε πολλές φορές τά διάφορα ἐμπόδια. Ἡ πρωτοβουλία ἀνῆκε στούς νέους, πού ἔβρισκαν εὐκαιρίες κατά τίς ἐξόδους τῶν κοριτσιῶν, νά τά φλερτάρουν, καθώς περνοῦσαν. Αὐτός πού ἐνδιαφερόταν γιά κάποια κοπέλα, συνηθιζόταν νά πηγαίνει μόνος ἤ μέ φίλους του καί πολλές φορές μέ μουσικά ὄργανα κάτω ἀπό τό παράθυρό της καί νά τῆς τραγουδᾶ. Ἡ κοπέλα ἄκουγε πίσω ἀπό τά κάγκελα τοῦ παράθυρου προσέχοντας, μήπως τήν ἀντιληφθεῖ ἡ μητέρα της. Ἔτσι ἄρχιζε τό εἰδύλλιο κι ἦταν εὐτυχία γι' αὐτούς ἄν μποροῦσαν νά συναντηθοῦν γιά λίγο, νά μιλήσουν, νά κρατηθοῦν ἀπ' τό χέρι καί νά φιληθοῦν. Τά φιλιά δίνονταν συνήθως στό λαιμό καί στά μάτια. Ἡ Ἐκκλησία ἀπαγορεύοντας τό πιάσιμο τῶν χεριῶν καί τά φιλιά, ἐπέβαλλε σ' αὐτόν πού φίλησε γυναίκα, ξηροφαγία καί 100 μετάνοιες τή μέρα, ἐπί 40 μέρες. Ὁ νέος ἀποκαλοῦσε τή νέα, δέσποινα, χρυσή, φῶς τῶν ὀφθαλμῶν του, παρηγοριά τῆς ζωῆς του, φῶς καί πνοή του, κάλλους ἄνθος, ψυχή τῆς ψυχῆς του, περιστερά εὔμορφη. Τά εἰδύλλια δέν εἶχαν πάντοτε εὐχάριστο τέλος, γιατί τήν τελική ἐπιλογή τοῦ γαμπροῦ τήν ἔκανε ὁ πατέρας, πού τύχαινε πολλές φορές, νά μήν ἔχει σύμφωνη γνώμη μέ τήν κόρη του.

Γενικά οἱ Βυζαντινές εἶχαν σεξουαλικές σχέσεις μετά τό γάμο τους, ἐνῶ οἱ ἄνδρες εἶχαν τή δυνατότητα νά ἐκτονώνονται ἐπισκεπτόμενοι τά πορνεῖα.

Πορνεία

Οἱ Βυζαντινοί ἔδιναν στόν ὅρο πορνεία πλατιά σημασία. Πόρνη ἦταν ἡ γυναίκα πού συζοῦσε μέ ἄνδρα, χωρίς νά τόν ἔχει παντρευτεῖ, καθώς ἐπίσης καί ἡ παντρεμένη, πού ἀπατοῦσε τόν ἄντρα της. Γιά τήν τελευταία οἱ κατά καιρούς νομοθεσίες ἦταν πολύ αὐστηρές, τιμωρώντας την μέ διαζύγιο, ἐξορία, κόψιμο τῆς μύτης, διαπόμπευση, ἀκόμη καί θάνατο. Πόρνη ἦταν καί ἡ κοπέλα, πού ἔπεφτε θύμα ἀποπλάνησης ἤ ἀπαγωγῆς καί βιασμοῦ. Ἐναντίον αὐτῶν τῶν πράξεων θεσπίστηκαν κατά καιρούς νόμοι, πού ἐπέβαλλαν στούς βιαστές χρηματικές ἤ θανατικές ποινές.

Ἡ πορνεία μέ τή σημερινή της σημασία ἦταν μιά πραγματικότητα, πού τό κράτος ἀναγνώριζε τήν προσφορά της στό κοινωνικό σύνολο (τή θεωροῦσε «εὐκολία»), γι' αὐτό δέν τήν ἀπαγόρευε, γεγονός πού προκαλοῦσε τίς διαμαρτυρίες τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ γυναίκα, πού πήγαινε μέ ἄντρες ἐπί πληρωμῇ, ὀνομαζόταν προϊσταμένη, δημοσία πόρνη, κοινή, πολιτική, κούρβα καί κατά τούς τελευταίους αἰῶνες πουτάνα· τά σπίτια, ὅπου στεγάζονταν οἱ κοινές γυναῖκες, λέγονταν πορνεῖα, μιμαρεῖα, ἐργαστήρια, καταγώγια, κοινεῖα, μαστροπεῖα, πολιτικαρεῖα, χαμαιτυπεῖα, χαιμαιταιρεῖα καί κατά τούς τελευταίους αἰῶνες μπουρδέλα. Ὑπῆρχαν δημόσια καί ἰδιωτικά πορνεῖα.

Ἡ βυζαντινή πόρνη διέφερε στήν ἐμφάνιση ἀπό τίς ἄλλες γυναῖκες. Δέν εἶχε καλυμμένο τό κεφάλι, οὔτε τό πρόσωπό της. Ἄν ἦταν εὔπορη φοροῦσε πολυτελή ροῦχα· ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης γράφει γιά τήν ὀμορφιά τοῦ ντυσίματος τῶν πορνῶν τῆς Θεσσαλονίκης κατά τήν ἅλωση τῆς πόλης ἀπό τούς Νορμανδούς (1185). Ἐπίσης φρόντιζε πολύ τήν κόμμωσή της, χτενίζοντας τά μαλλιά της πυργωτά, ἀφήνοντας πλόκαμους μαλλιῶν νά πέφτουν στό μέτωπο ἤ κάνοντάς τα βοστρυχωτά. Ἔβαφε τό πρόσωπό της, πράγμα πού συνήθιζαν καί οἱ ἄλλες γυναῖκες προκαλώντας τίς διαμαρτυρίες τῆς Ἐκκλησίας, πού θεωροῦσε τό βάψιμο πορνικό γνώρισμα. Γενικά οἱ τρόποι της εἶχαν μιά ἐλευθεριότητα.

Οἱ λόγοι τῆς ἐκπόρνευσης τῶν γυναικῶν ἦταν κυρίως οἰκονομικοί, γι' αὐτό καί οἱ περισσότερες πόρνες προέρχονταν ἀπό τίς κατώτερες κοινωνικά τάξεις καί ἦταν ἐλεύθερες, δοῦλες ἤ αἰχμάλωτες.

Ἡ στρατολόγησή τους στό ἐπάγγελμα γινόταν ἀπό τούς πορνοβοσκούς, πού γυρνώντας στίς ἐπαρχίες παραπλανοῦσαν τίς νέες μέ ὑποσχέσεις γιά πλούσια ζωή μέ ἄφθονη τροφή, ὡραῖα φορέματα καί κοσμήματα. Ὑπῆρχαν περιπτώσεις πού οἱ ἴδιοι οἱ γονεῖς πουλοῦσαν τά κορίτσια τους στούς προαγωγούς λόγω φτώχειας. Ἔτσι ὁδηγοῦσαν στά πορνεῖα, ὅπου οἱ συνθῆκες ἦταν κάθε ἄλλο, παρά ὅπως τίς παρουσίαζαν οἱ προαγωγοί, οἱ ὁποῖοι γιά νάναι σίγουροι, ὅτι δέν θά φύγουν οἱ κοπέλες, τίς ὑποχρέωναν νά ὑπογράφουν συμβόλαιο παραμονῆς στό πορνεῖο γιά ὁρισμένο χρόνο, κατάσταση γιά τήν ὁποία τό κράτος πῆρε κατά καιρούς κατασταλτικά μέτρα. Στά πορνεῖα αὐτά δέν ἦταν σπάνιο νά συναντᾶ κανείς καί κοριτσάκια 10 χρονῶν. Ἐκτός ἀπό τίς ταπεινῆς καταγωγῆς πόρνες ὑπῆρχαν κι αὐτές, πού προέρχονταν ἀπό ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα καί συχνός λόγος γι' αὐτό ἦταν ἡ αἰχμαλωσία τους ἀπό ἐπιδρομεῖς καί ἡ πώλησή τους σέ πορνοβοσκούς. Τούς πρώτους μεταχριστιανικούς αἰῶνες καί μέχρι τή λήξη τῶν διωγμῶν ἔκλειναν πολλές φορές στά πορνεῖα γιά τιμωρία τίς κοπέλες, πού εἶχαν ἀσπασθεῖ τό Χριστιανισμό.

Ὀνόματα πορνῶν γνωστά ἀπό τίς πηγές εἶναι: Ἐλπιδία, Δεσποινία, Μαξίμα, Καλλιρρόη, Ταϊσία, Πορφυρία, Χρυσομαλλώ, Ἀνδρομάχη, Πανσέ-

Πόρνες στή φωτιά πού κατασπαράσσονται ἀπό φίδια: Παναγιά Μαυριώτισσα, 11ος ἤ 12ος αἰ.

μνη καί άλλα. Ο Στέφανος Σαχλίκης (στιχοπλόκος τού 15ου αί.) μάς παραδίνει όνόματα πορνών της Κρήτης: Άγγελίνα, Μαργαρίτα, Μαρούλα, Μαρκεζίνα καί άλλα.

Μεγάλος άριθμός πορνών δούλευε σέ δημόσια καί ιδιωτικά πορνεία. Δημόσια ήταν αύτά, πού ιδρύονταν μέ τή φροντίδα τού Κράτους. Έτσι είναι γνωστό, ότι ό Μ. Κωνσταντίνος (324-337) ίδρυσε πάνω σέ λόφο στήν τοποθεσία Ζεύγμα ένα έπίμηκες κτίσμα, όπου διέταξε νά μένουν οί κοινές γυναίκες καί νά μήν υπάρχει έξω από αύτό άλλο πορνείο ή πόρνη. Τό ίδρυμα αύτό ό Θεόφιλος τό έκανε νοσοκομείο. Ο Μ. Θεοδόσιος (379-395) γύρω από τό καρουχαρείο (άμαξοστάσιο) τού έπαρχου τής Κωνσταντινούπολης έκτισε σπίτια, γιά νά μένουν οί πολύ φτωχές πόρνες. Στή συνοικία Κύφη της Κωνσταντινούπολης υπήρχε οίκοδόμημα, πού έμεναν οί πόρνες, τίς οποίες έδιωξε ό Λέων ΣΤ' ό Σοφός (886-912) γιά νά τό μετατρέψει σέ γηροκομείο. Τόν 13ο αί. οί κοινές γυναίκες της Κωνσταντινούπολης είχαν συγκεντρωθεί σέ χάλκινο τετράπλευρο οίκοδόμημα, τό Άνεμοδούλιον.

Τά ιδιωτικά πορνεία διευθύνονταν από τόν πορνοβοσκό ή γυναίκα πού όνομαζόταν κερά ή πρώτη. Στό βοηθητικό προσωπικό άνήκε καί ή μαστροπός ή μαυλίστρια, συνήθως γριά. Είναι γνωστές περιπτώσεις ιδιωτών, πού νοίκιαζαν τά σπίτια τους σέ πορνοβοσκούς γιά πορνεία. Οί νόμοι τιμωρούσαν αύτούς τούς ιδιοκτήτες μέ χρηματικό πρόστιμο καί άπώλεια τού σπιτιού τους.

Τά πορνεία από παλιότερα χρόνια βρίσκονταν συνήθως σέ άπομακρυσμένα σημεία της πόλης, έξω από τά τείχη καί στά προάστεια. Άπαγορευόταν αύστηρά ή διαμονή της πόρνης κοντά σέ σπίτια έντιμων οίκογενειών. Άργότερα όμως τά πορνεία βρίσκονται σέ όποιοδήποτε σημείο της πόλης. Πολλές φορές έθλεπαν στό δρόμο, ώστε νά μποροῦν οί γυναίκες νά φωνάζουν από τά παράθυρα τούς διαβάτες ή νά βγαίνουν στό δρόμο γιά νά τούς παρασύρουν μέσα.

Οί πληροφορίες μας γιά τό έσωτερικό ένός πορνείου είναι έλάχιστες. Τό πορνείο, πού ίδρυσε ό Μ. Κωνσταντίνος, είχε διάφορα διαμερίσματα γιά τίς πόρνες, πού δημιουργοῦνταν μέ στύλους, μεταξύ τῶν όποίων υπήρχαν παραπετάσματα. Σέ άλλα πορνεία πάνω από κάθε διαμέρισμα υπήρχε ταμπέλα, όπου γραφόταν τό όνομα της πόρνης κι άν ήταν άπασχολημένη.

Ο πελάτης έπρεπε νά προκαταβάλει τήν άμοιβή, πού συνήθως δέν ήταν μεγάλη γιά τίς γυναίκες τῶν δημόσιων καί ιδιωτικῶν πορνείων. Έτσι κατά κανόνα ή ζωή της πόρνης, τό φαγητό καί τό ντύσιμό της ήταν άθλια. Ή τιμή έξαρτιόταν καί από τήν όμορφιά της γυναίκας. Σημαντική ήταν ή άμοιβή γιά την γυναίκα, πού πρώτη φορά έρχοταν σέ έπαφή μέ άντρα. Υπήρχαν πόρνες πού δέχονταν δωρεάν τούς πελάτες τους, όπως ή Μαρία ή Αἰγύπτια (6ος αί.) καί άλλες πού έδιναν χρήματα στούς έραστές τους. Ή κρατική έξουσία στά πρώτα χρόνια της αὐτοκρατορίας έπέβαλλε στίς πόρνες φορολογία, πού καταργήθηκε από τόν Άναστάσιο (491-518).

Συχνά στά πορνεία δημιουργοῦνταν φασαρίες, πού προκαλοῦσαν είτε οί πελάτες ή οί πόρνες καί ιδιαίτερα συνέβαινε αὐτό στά κατώτερα πορνεία, όπου συναντιόνταν ναύτες, στρατιῶτες, χωρικοί, ὑπηρέτες, μονομάχοι. Συχνοί ήταν οί ξυλοδαρμοί τῶν γυναικῶν από τούς έραστές τους ή οί κλοπές τῶν πραγμάτων τους. Υπήρχαν όμως καί πόρνες, πού έκμεταλλευόμενες τήν άδυναμία τῶν έραστῶν τους, πού πολλές φορές ήταν εὐγενικῆς καταγωγῆς, τούς κακομεταχειρίζονταν τόσο, πού όδηγοῦνταν μερικές φορές μέχρι αὐτοκτονίας. Άλλες φορές προκαλοῦσαν φιλονικίες μεταξύ άδελφῶν ή πατεράδων καί γιῶν ή κατάφευγαν σέ μάγια, γιά νά κάνουν κακό στίς συζύγους τῶν έραστῶν τους. Έτσι προκαλοῦνταν διάφορα σκάνδαλα καί οί γυναίκες παραδίνονταν γιά τιμωρία στόν άρμόδιο άρχοντα, πού τίς έκρινε μέ έπιείκεια, λόγω τῆς οἰκτρότητας τῆς ζωῆς πού έκαναν.

Έκτός από τά πορνεία οί χῶροι, πού κινοῦνταν οί πόρνες, ήταν τά θέατρα, τά καπηλεῖα, τά πανδοχεῖα, τά λουτρά.

Οί Βυζαντινοί δέν είχαν σέ ὑπόληψη τούς ἠθοποιούς. Όπως μαθαίνουμε από τίς πηγές οί θεατρίνες (μιμάδες, ἐξ οὗ καί μιμαρείο) σέ μεγάλο ποσοστό ἀσκοῦσαν παράλληλα τήν πορνεία καθώς έπίσης καί οί χορεύτριες καί αὐλητρίδες, πού καλοῦνταν στούς γάμους ή στά συμπόσια. Νόμος τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπαγόρευε στούς θεατρῶνες, νά ἀσκοῦν τό ἐπάγγελμα τοῦ πορνοβοσκοῦ, πράγμα πού σημαίνει, ὅτι ὑπῆρχαν τέτοιες περιπτώσεις.

Οί γυναίκες, πού δούλευαν στά καπηλεῖα, πρόσφεραν παράλληλα τίς ἐρωτικές τους ὑπηρεσίες στούς πελάτες, γι' αὐτό καί οἱ χῶροι αὐτοί ἦταν ἀπαγορευμένοι στοὺς κληρικούς καί μοναχούς μέ ποινή ἐκδίωξης ἀπό τό μοναστήρι.

Ἴδια κατάσταση ἐπικρατοῦσε καί στά

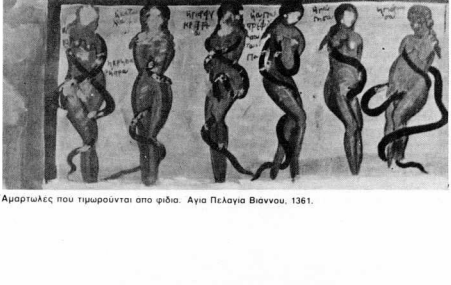

Αμαρτωλες που τιμωρούνται απο φιδια. Αγια Πελαγια Βιαννου, 1361.

διάφορα πανδοχεία καί ξενοδοχεία, πού τά είχαν ιδιώτες. Σ' αύτά συναντιόνταν ένα πλήθος από ταξιδιώτες, άξιωματικούς, στρατιώτες, κρατικούς ύπαλλήλους, στούς οποίους οί ύπηρέτριες καί πολλές φορές καί ή γυναίκα τοῦ πανδοχέα πρόσφεραν τόν ἔρωτά τους. Γι' αὐτό ὑπήρχε στό ἐσωτερικό τοῦ κτιρίου ἕνα ἰδιαίτερο δωμάτιο μέ κρεββάτι.

Ἐκτός ἀπό αὐτές ὑπήρχαν καί οἱ πόρνες, πού κυκλοφοροῦσαν στήν ἀγορά, στούς δρόμους, στίς πλατεῖες καί στόν ἱππόδρομο, γιά νά ψαρεύουν πελάτες.

Πόρνες συναντᾶμε καί στά στρατόπεδα, εἴτε ἐλεύθερες ἐπαγγελματίες εἴτε αἰχμάλωτες. Οἱ συγγραφεῖς στρατιωτικῶν συγγραμμάτων συμβουλεύουν νά τίς ἀπομακρύνουν ἀπό τά στρατόπεδα, γιατί μποροῦν νά τά διαλύσουν.

Οἱ πόρνες, γιά νά ἀποφύγουν ἀνεπιθύμητες ἐγκυμοσύνες, ἐπαιρναν διάφορα προφυλακτικά μέτρα, ἀλλοιώς κατάφευγαν στήν ἔκτρωση, γεγονός πού τιμωροῦνταν ἀπό τούς ἐκκλησιαστικούς καί πολιτικούς νόμους μέ μαστίγωση, ἐξορία καί δεκαετή ἀπαγόρευση τῆς θείας κοινωνίας. Οἱ πηγές δέν κάνουν λόγο γιά ἰατρική ἐξέταση τῶν πορνῶν. Μόνο ὑπαινιγμοί ὑπάρχουν γιά ἀφροδίσια νοσήματα.

Ἡ Ἐκκλησία κρατώντας αὐστηρή στάση ἀπέναντι στήν πορνεία ἀπαγόρευε τή θεία Κοινωνία γιά 7 ἤ 9 χρόνια σ' αὐτές, πού δέν ἔπαυαν νά ἀσκοῦν τό ἐπάγγελμα ἤ τίς ἀφόριζε καί δέν δεχόταν τίς προσφορές τους.

Ἀντίθετα τό κράτος θέσπισε κατά καιρούς διάφορους νόμους, πού σκοπό εἶχαν νά προστατέψουν τίς πόρνες ἀπό τούς πορνοβοσκούς καί τούς πελάτες. Ἔτσι οἱ νόμοι ἀπαγόρευαν τήν ὑπαρξη πορνοβοσκῶν, πού τούς τιμωροῦσαν μέ ἐξορία ἤ καταναγκαστικά ἔργα στά μεταλλεῖα. Τά συμβόλαια, πού ἀναγκάζονταν νά ὑπογράφουν οἱ πόρνες, ὅταν ἔμπαιναν στά πορνεῖα, θεωροῦνταν ἄκυρα.

Ὅταν μία πόρνη ἔφευγε ἀπό τό πορνεῖο, ὁ πορνοβοσκός δέν εἶχε δικαίωμα νά τῆς ζητήσει πίσω τά δῶρα, πού τῆς εἶχε κάνει, γιά νά τήν προσελκύσει.

Ἐπίσης οἱ ἐραστές δέν εἶχαν δικαίωμα νά ζητοῦν πίσω τά δῶρα, πού εἶχαν κάνει στίς πόρνες. Μερικές φορέ ἐφαρμόζονταν σκληρά μέτρα γι' αὐτόν, πού ἐπέμενε νά τά πάρει πίσω. Ἀναφέρεται, ὅτι στήν Κύπρο αὐτός, πού ἐπέμενε νά πάρει, ὅ,τι εἶχε δωρήσει στήν πόρνη, ἔπρεπε νά δεχθεῖ νά τοῦ ἄβλουν ἀπό πίσω ξύλινο ὁμοίωμα πέους τόσες φορές, ὅσες θά ἔλεγε ἡ πόρνη ὅτι πλάγιασαν μαζί.

Τά μέτρα, πού παίρνονταν κάθε τόσο σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας, δείχνουν ὅτι τό κακό εἶχε μεγάλη ἔκταση καί οἱ διάφοροι μαστροποί καί πορνοβοσκοί ἐξακολουθοῦσαν παρά τίς ἀπαγορεύσεις νά ἐξασκοῦν τό ἐπάγγελμά τους.

Ἡ ἐφαρμογή τῶν νόμων ἀνατίθετο στόν ἔπαρχο τῆς πόλης ἤ στόν πραίτωρα τοῦ δήμου ἤ στόν ἔκδικο, πού καθῆκον τους ἦταν νά παίρνουν ἀπό τά πορνεῖα τίς γυναῖκες, πού εἶχαν ὁδηγηθεῖ ἐκεῖ μέ τή βία, χωρίς νά ἐπιστρέφουν τό ποσό τῆς ἀγορᾶς τους καί νά τίς παραδίνουν στούς συγγενεῖς τους. Ὁ ἄρχοντας πού παραμελοῦσε αὐτά τά καθήκοντα, ἔχανε τό ἀξίωμά του καί τήν περιουσία του. Ἐλλείψει τῶν ἀρχόντων, τό ἔργο τῆς ἐποπτείας τό ἀναλάμβανε ὁ ἐπίσκοπος τῆς μητρόπολης, στόν ὁποῖο κατάφευγαν συχνά πολλές κοπέλες ζητώντας προστασία ἀπό τούς γονεῖς τους ἤ τούς κυρίους τους, πού ἤθελαν νά τίς προαγεύσουν. Ἡ Ἐκκλησία ἐπέβαλλε ποινές ἀφορισμοῦ στούς πορνοβοσκούς.

Πολλές πόρνες, ἀπογοητευμένες ἀπό τή ζωή πού ἔκαναν, ἤθελαν νά ἐξέυγουν καί ἐπωφελοῦνταν ἀπό τίς εὐκαιρίες, πού τούς ἔδινε τό κράτος. Ὁ Ἰουστινιανός ὑποστήριξε τίς πόρνες νομοθετικά καί χρηματικά. Ἡ γυναίκα του Θεοδῶρα, πού γνώριζε ἀπό προσωπική ἐμπειρία τήν ποιότητα ζωῆς τῶν πορνῶν, ἵδρυσε ἀπέναντι ἀπό τήν Πόλη στήν ἀσιατική ἀκτή οἰκο Μετανοίας, ὅπου συγκέντρωσε πάνω ἀπό 500 πόρνες, ἀπ' αὐτές πού γυρνοῦσαν στήν ἀγορά τῆς πόλης καί ἄλλες πού ἐξαγόρασε ἀπό τούς πορνοβοσκούς.

Ὁ Μιχαήλ Δ' (1034-1041) ἵδρυσε οἶκο Μετανοίας καί κάλεσε σ' αὐτόν, ὅσες ἤθελαν νά ντυθοῦν τό μοναχικό ἔνδυμα, πράγμα πού ἔγινε.

Πολλές φορές πολίτες τίς ἐξαγόραζαν ἀπό τά πορνεῖα κι ἄλλοτε τίς παντρεύονταν. Ἀκόμη μοναχοί καί ἅγιοι ἄνδρες μεταμφιεσμένοι καί προσποιούμενοι τούς πελάτες ἔμπαιναν στά πορνεῖα καί στά πανδοχεῖα καί καλοῦσαν μέ τή διδασκαλία σέ μετάνοια τίς πόρνες καί δέν ἤταν λίγες οἱ φορές, πού ἡ διδασκαλία αὐτή εἶχε ἀποτελέσματα.

Πόλεις στίς ὁποῖες ὑπῆρχαν πορνεῖα ἐκτός ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ἀναφέρονται ἡ Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Ἀττάλεια, Ἔδεσσα τῆς Συρίας, Ἱεροσόλυμα, Ἀθῆνα, Θεσσαλονίκη καί διάφορα ναυτικά κέντρα. Γιά τίς πόρνες μάλιστα τῆς Ἔδεσσας γνωρίζουμε καί τό ἑξῆς περιστατικό. Ὅταν ὁ Πέρσης Χοσρόης τόν 6ο αἰ. θέλησε νά πουλήσει αἰχμάλωτους Ἀντιοχεῖς καί οἱ κάτοικοι τῆς Ἔδεσσας πρόσφεραν γιά νήν ἀπελευθέρωσή τους, ὅ,τι εἶχαν, οἱ πόρνες τῆς πόλης ἔδωσαν τά κοσμήματά τους γιά τόν ἴδιο σκοπό. Ἀπό ἄλλες πηγές εἶναι γνωστό, ὅτι ὑπῆρξαν πόρνες, πού μέ τά χρήματα τῆς πορνείας τους ἀπελευθέρωσαν δούλους.

Σχετικά μέ τίς πόρνες ὑπάρχουν καί διάφορες προλήψεις. Στούς ἀστρολογικούς κῶδικες ὑπάρχει κεφάλαιο, γιά τό πότε ἡ μέλλουσα νά γεννηθεῖ γίνεται πόρνη. Τό νά τή συναντήσεις στό δρόμο σημαίνε, πῶς ἡ μέρα θά πτήγαινε καλά. Τό νά δεῖς στόν ὕπνο σου πόρνη εἶναι καλό. Σύμφωνα μέ τό ὀνειροκριτικό τοῦ Ἀχμέτ (9ος αἰ.) ὅποιος δεῖ στόν ὕπνο του, ὅτι πλαγιάζει μαζί της, σημαίνει αὔξηση πλούτου καί χαρά, ἐνῶ σύμφωνα μέ ἄλλα ὀνειροκριτικά σήμαινε ξαφνική ταραχή, στενοχώρια ἤ κέρδος.

Ὁμοφυλοφιλία

Ἡ ὁμοφυλοφιλία σάν ἔκφραση τῆς σεξουαλικότητας τοῦ ἀτόμου ἀντιμετώπισε τήν πολεμική καί τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ κράτους. Οἱ πληροφορίες, πού ἔχουμε, γιά νά συνθέσουμε σέ γενικές γραμμές τήν ἱστορία της, βρίσκονται κυρίως σέ ἐκκλησιαστικά καί νομοθετικά κείμενα. Ἡ ὑπαρξη τῶν πληροφοριῶν σέ πηγές διάφορων ἐποχῶν τῆς ἱστορίας τῆς αὐτοκρατορίας ἀποδεικνύει, ὅτι παρά τήν πολεμική τῆς ἐξουσίας ἡ ἔκφραση αὐτή ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει.

Στίς πηγές γίνεται λόγος γιά παιδεραστία καί γιά σχέσεις μεταξύ ἐνηλίκων. Σ' αὐτές τίς τελευταῖες σύμφωνα μέ τήν τότε τρέχουσα ἠθική ἐλαφρότερο ἦταν νά τό πάθει κάποιος ἀπό ἄλλον, βαρύτερο νά τό κάνει σέ ἄλλον καί τό χειρότερο ἀπ' ὅλα νά τό πάθει καί νά τό κάνει.

Τόν 4ο καί 5ο αἰ. οἱ ὁμοφυλοφιλικές σχέσεις ἦταν κάτι τό συνηθισμένο, ὅπως δείχνουν οἱ συχνές ἀναφορές στά διάφορα πατερικά κείμενα. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (4ος αἰ.) ἀναφέρει, ὅτι στά χρόνια του πολλοί εἶχαν σχέσεις μέ ἄνδρες κι ὄχι μέ γυναῖκες, ἄλλοι ἔδδειαν τήν περιουσία τους μέ μικρά ἀγόρια κι ἄλλοι ἀνάγκαζαν τούς ὑπηρέτες τους, νά ἔχουν σεξουαλικές σχέσεις μαζί τους. Συνεχίζοντας λέει, ὅτι ἡ παιδεραστία ἤτην νόμος καί ὅτι τό γένος τῶν γυναικῶν κατάντησε νά εἶναι περιττό, ἀφοῦ, ὅ,τι ἔκαναν ἐκεῖνες, τό κάνουν οἱ ἄνδρες. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (4ος αἰ.) μιλᾶ γιά θηλυ-

πρεπεῖς ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι δέν ἤταν οὔτε ἄνδρες, οὔτε γυναῖκες καί οἱ ὁποῖοι ἤταν ἄνδρες γιά τίς γυναῖκες καί γυναῖκες γιά τούς ἄνδρες. Ἐπίσης λόγο κάνουν οἱ Βασίλειος ὁ Μέγας (4ος αἰ.), Γρηγόριος ὁ Νύσσης (4ος αἰ.), οἱ Διαταγές τῶν Ἀποστόλων (4ος αἰ.), ὁ Θεόδωρος Στουδίτης (8ος αἰ.) καί ἄλλοι. Τόν 15ο αἰ. ὁ Κύπριος χρονογράφος Λεόντιος Μαχαιράς διαπιστώνει, ὅτι οἱ ἐρωτικές σχέσεις μεταξύ ἀνδρῶν ἤταν κάτι πολύ συνηθισμένο στήν Ἀμμόχωστο.

Οἱ Βυζαντινοί ὀνόμαζαν τήν ὁμοφυλοφιλία μέ τήν λέξη Σοδομιτισμό καί τούς ὁμοφυλόφιλους Σοδομίτες ἤ Σοδομηνούς.

Ὁμοφυλόφιλους, παιδιά ἤ νέους, μποροῦσε νά συναντήσει κανείς στά συμπόσια τῶν πλουσίων, στά καπηλειά, στά πορνεῖα ἤ στά θέατρα. Ἤταν καλλωπισμένοι, χρησιμοποιοῦσαν ἀρώματα καί φοροῦσαν κοσμήματα.

Ἀπό τίς πηγές γνωρίζουμε, ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Κώνσταις (337-350) ἤταν ὁμοφυλόφιλος. Σάν παιδεραστής καταγορήθηκε καί ὁ πατριάρχης Μακεδόνιος (5ος αἰ.). Ὁ ὕπαρχος ἐπί Ἰουστινιανοῦ Ἰωάννης Καππαδόκης εἶχε ἀδυναμία στούς νεαρούς. Ὁ αὐτοκράτορας Θεοδόσιος Β΄ ὁ μικρός (408-450) ἀγαποῦσε τόν κουβικουλάριο Χρυσάφιο. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775) ἀγαποῦσε τούς ὁμορφους νέους. Στά χρόνια τοῦ Λέοντα τοῦ Μεγάλου (1198-1219) ἡ ὁμοφυλοφιλία ἐπικρατοῦσε ὄχι μόνο ἀνάμεσα στούς ταπεινούς, ἀλλά μέχρι καί τούς ἀνώτερους ἄρχοντες.

Ἡ Ἐκκλησία διδάσκοντας κήρυττε, ὅτι ὁ «παρά φύσιν» ἔρωτας ἐξοργίζει τό Θεό, ποῦ ἐκτός τῶν ἄλλων κακῶν στέλνει καί σεισμούς γιά τιμωρία.

Οἱ ποινές, ποῦ ἐπέβαλλαν οἱ διάφοροι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἤταν ἡ ἀποχή ἀπό τή θεία Κοινωνία ἀπό 2 μέχρι 18 χρόνια, νηστεία καί 200 μετάνοιες τή μέρα. Ὁ ὁμοφυλόφιλος δέν ἐπιτρεπόταν νά γίνει διάκονος ἤ ἱερέας. Ὁ ἐπίσκοπος δέν ἔπρεπε νά δέχεται προσφορές ὁμοφυλόφιλων.

Παράλληλα, τό κράτος ἀπό τήν πλευρά του ποινικοποίησε τήν ὁμοφυλοφιλία. Ὁ Μ. Κωνσταντίνος βλέποντας ὅτι ἡ παιδεραστία διενεργοῦνταν ἐλεύθερα καί ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν ὁμοφυλόφιλων ἤταν μεγάλος, πῆρε αὐστηρά μέτρα. Ὁ αὐτοκράτορας Κώνσταις παρακινούμενος ἴσως ἀπό αἰσθήματα ἐνοχῆς γιά τίς ὁμοφυλόφιλες τάσεις του, θέσπισε τό 342 νόμο, ποῦ τιμωροῦσε τήν ὁμοφυλοφιλία μέ ποινή θανάτου. Μερικά χρόνια ἀργότερα ὅμως ἐγκατέλειψε τόν μάταιο ἀγώνα μέ τόν ἑαυτό του καί ἀφέθηκε στή φύση του. Οἱ Παν-δέκτες τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁρίζαν σάν τιμωρία γιά τούς παιδεραστές τήν ποινή τοῦ θανάτου. Ὁ Κωνσταντίνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος (913-959) τιμωροῦσε μέ ἀποκεφαλισμό τούς ὁμοφυλόφιλους· ἀν ὁ «παθητικός» στή σχέση ἤταν κάτω τῶν 12 χρόνων συγχωροῦνταν καί ἔμπαινε σέ μοναστήρι. Ὁ Λέων ὁ Μέγας τούς φυλάκιζε, τούς ἐξόριζε ἤ τούς ἐπνιγε. Τόν 13ο αἰ. ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος ζητοῦσε ἀπό τόν Ἀνδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1282-1328) νά μή μένουν ἀτιμώρητοι οἱ ὁμοφυλόφιλοι.

Στά τελευταῖα χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας ὁ λόγιος μοναχός Ἰωσήφ Βρυέννιος (14ος-15ος αἰ.) πίστευε, ὅτι οἱ συμφορές ποῦ βρήκαν τό κράτος, ὀφείλονταν στό ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἤταν ἐπιρρεπεῖς στήν ὁμοφυλοφιλία. Κά ὁ λόγιος κληρικός Γεωργιλάς (15ος αἰ.) ὑποστήριζε, ὅτι τήν ὑποδούλωση στούς Τούρκους προκάλεσε ἐκτός τῶν ἄλλων ἡ ὑπαρξη τῆς ὁμοφυλοφιλίας.

"Ἄλλες περιπτώσεις

Ἀπό τίς πηγές γνωρίζουμε καί γιά τήν ὑπαρξη τῆς γυναικείας ὁμοφυλοφιλίας.

Ἡ ἐξουσία πρόβλεψε ποινές καί γιά κάθε ἄλλη ἔξω ἀπό τά παραδεκτά ἔκφραση τῆς σεξουαλικότητας.

Ἔτσι ἡ κτηνοβασία τιμωροῦνταν μέ κόψιμο τῶν γεννητικῶν ὀργάνων γιά τόν ἄνδρα καί μέ ποινή θανάτου γιά τή γυναίκα ἡ στήν καλύτερη περίπτωση μέ τήν ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας τῆς καί μέ τόν ὑποθιασσμό της σέ δούλη. Ἡ Ἐκκλησία ἀπαγόρευε τήν θεία Κοινωνία στούς κτηνοβάτες ἐπί 15 ἤ περισσότερα χρόνια.

Γιά τόν αὐνανισμό οἱ τιμωρίες ἤταν νηστεία, μετάνοιες, ἀπαγόρευση τῆς θείας Κοινωνίας.

Γιά τήν αἱμομιξία οἱ ποινές ἤταν θάνατος ἤ κόψιμο τῆς μύτης τοῦ αἱμομίκτη.

Ἡ Ἐκκλησία παρεμβαίνοντας καί στό θέμα τῆς συχνότητας τῶν σεξουαλικῶν ἐπαφῶν, συνιστοῦσε τήν ἀποφυγή τῆς ἐρωτικῆς πράξης τίς μέρες τῆς νηστείας, τό Σάββατο καί τήν Κυριακή καί τήν Μ. Ἑβδομάδα. Αὐτός ποῦ ἔκανε ἔρωτα μέ τή γυναίκα του τή Μ. Σαρακοστή δέν ἐπιτρεπόταν νά κοινωνήσει τό Πάσχα. Ὁ ἱερέας, ποῦ θά λειτουργοῦσε, δέν ἔπρεπε νά κάνει ἔρωτα τήν προηγούμενη, καθώς καί ὁ λαϊκός ποῦ θά κοινωνοῦσε τήν ἑπόμενη. Ἐπίσης καλό ἤταν, νά μή κάνουν ἔρωτα στό διάστημα τῆς μέρας.

Ἐκτός ἀπό τά προηγούμενα, οἱ πηγές μάς παρέχουν ἕνα πλήθος λεπτομερειῶν σχετικά μέ θέματα συναφῆ μέ τόν ἔρωτα, ὅπως οἱ διάφοροι τρόποι ποῦ ἔκαναν ἔρωτα, ποῦ δέν ἤταν διαφορετικοί ἀπό τούς σημερινούς, συνταγές γιά τήν ἐνίσχυση τῆς σεξουαλικῆς ἱκανότητας τῶν ἀνδρῶν, γιά τή λύση διάφορων μαγειῶν ποῦ ἐμπόδιζαν τήν ἐρωτική ἐπαφή, γιά νά μή μπορεῖ ὁ σύζυγος νά πηγαίνει μέ ἄλλες γυναῖκες, τρόπους ἐξακρίβωσης ἄν μιά κοπέλα ἤταν παρθένα, ἐκφράσεις σχετικές μέ τήν πράξη τοῦ ἔρωτα, ὀνομασίες τῶν γεννητικῶν ὀργάνων.

Ἀπό πρόσωπο τῆς βυζαντινῆς ἠθικῆς ἀναγνωρίζουμε πολλά ἀπό τά χαρακτηριστικά τῆς σημερινῆς ἠθικῆς, ὅσον ἀφορᾶ στήν ἀντιμετώπιση τῶν διάφορων ὄψεων τῆς σεξουαλικότητας, ποῦ ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν καί ἀπαιτοῦν μιά δικαιότερη, προσδευτικότερη, ἀπαλλαγμένη ἀπό φαρισαϊσμούς ἀντιμετώπιση.

Βιβλιογραφία

Τό κύριο βοηθημά μου ἤταν τό ἔργο τοῦ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, Ἀθήνα 1955, καί εἰδικότερα τά κεφάλαια:

α) Αἱ πάνδημοι γυναῖκες, τόμος Β΄, σελ. 117-162, β) Ὁ βίος μιᾶς Βυζαντινῆς, τόμος Β΄, σελ. 163-218, γ) Τά σύ φωνητά τῶν Βυζαντινῶν, τόμος ΣΤ΄, σελ. 505-545.

Στοιχεῖα χρησιμοποίησα καί ἀπό τά βιβλία: ΖΕΡΑΡ ΒΑΛΤΕΡ, Ἡ καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμος Ζ΄, σελ. 49.

Sexual Love in Byzantium

The appearance of the Christian religion brought with it a new ethical code and a new way of life altogether different from the liberalism of antiquity as opposed to the continence and purity of Christianity.

Byzantium becomes the vehicle of Christianity, while the duality State-Church, concepts closely interrelated, stands as the main support of the byzantine world. Therefore, whatever does not fit into the ethical model determined by this duality is regarded as contemptible and condemnable.

The erotic mood of the olympic Pantheon mirrors the approach and mentality of the ancient Greeks and is in a conflict with the instructions of Christian ethics. Sex can no longer be accepted as a source of pleasure and is justified only as a means of reproduction of humans.

Many characterists of contemporary ethics can be recognized among the features of byzantine ethics, as far as the attitude towards the manifold variations of sexuality is concerned.

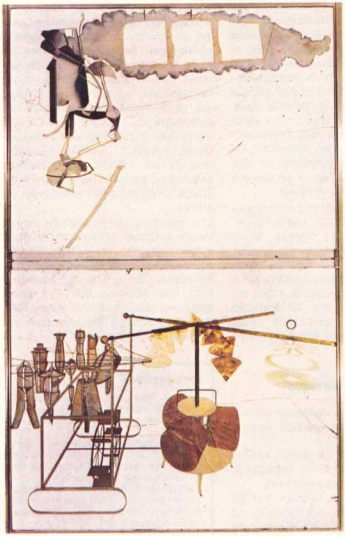

Η «ΜΗΧΑΝΗ ΕΡΓΕΝΗΣ»

ἕνα σύμβολο τοῦ μοντέρνου ἐρωτισμοῦ

Ἄν γράφαμε μιά νέα ἱστορία τῆς σεξουαλικότητας γιά τούς 19ο καί 20ό αἰῶνες, εἶναι σίγουρο ὅτι ἡ μηχανή θά ἔπαιζε τόν κεντρικό ρόλο στό σεξουαλικό συμβολισμό. Ἐποχή τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, ὁ 19ος αἰ. θεωρεῖται ἡ περίοδος τοῦ θριάμβου τῆς μηχανῆς καί τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὅπως τόν ξεκίνησε ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα καί τόν καλλιέργησε ὁ γαλλικός Διαφωτισμός τό 18ο αἰώνα. Τό σπάσιμο τῶν παραδοσιακῶν κοινωνικο-οἰκονομικῶν δομῶν ἔχει ἐπιπτώσεις καί στό ψυχολογικό ἐπίπεδο. Ἡ ἔννοια τοῦ συνόλου καί τῆς κοινότητας, ὅπως τά βίωνε ὁ προβιομηχανικός ἄνθρωπος, ἀπό τήν ὁποία ἀντλοῦσε ὑπόσταση, παραχωρεῖ τή θέση της στό Ἄτομο, κύριο τοῦ ἑαυτοῦ του. Ὅλες οἱ μέχρι τώρα σχέσεις πού καλλιεργοῦσε ὁ ἄνθρωπος τόσο μεταξύ τῶν συνανθρώπων του ὅσο καί μέ τή φύση ἤ τό θεό, ἐπανεξετάζονται καί ἀναθεωροῦνται ὑπό τό φῶς τοῦ «ὀρθοῦ λόγου». Εἶναι ἴσως ἡ πρώτη φορά πού ὁ ἄνθρωπος ἀσκεῖ κριτική τοῦ συστήματος πού τόν περικλείει σέ τόσο μεγάλη ἔκταση. Εἶναι λοιπόν φυσικό μέσα στή γενική αὐτή ἀνακατάταξη νά ἀναθεωρηθεῖ κι ἕνας ἀπό τούς βασικότερους τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Πρόκειται γιά τόν ἐρωτισμό καί τή σεξουαλικότητα, τό κατεξοχήν αὐτό ἐπίπεδο ἐπικοινωνίας τό ὁποῖο ὅμως γίνεται παράλληλα καί πεδίο ἰσχυρῶν ἐξουσιαστικῶν ἀνταγωνισμῶν.

Ἀντρέας Ἰωαννίδης

Ἀρχαιολόγος - Ἱστορικός τῆς Τέχνης

Τό 1976 ἔγινε στό Παρίσι, στό Μουσεῖο Διακοσμητικῶν Τεχνῶν (Μάιος-Ἰούλιος) μιά ἔκθεση μέ τίτλο οἱ «Μηχανές ἐργένηδες» (Machines célibataires), τίτλος ποῦ προέρχεται ἀπό ἕνα ἔργο τοῦ Ντυσάν (Duchamp) πού θά ἀναλύσουμε πιό κάτω. Σκοπός τῆς ἔκθεσης ἦταν ἡ ὀπτική ἀπόδοση τῆς νέας μορφῆς ἐρωτισμοῦ καί σεξουαλικότητας ὅπως διαμορφώνονται στίς δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες, ὅπου τό βασικό ρόλο εἶχε — σέ συμβολικό ἐπίπεδο —, ἡ «μηχανή ἐργένης», σύμβολο ἑνός κλειστοῦ κυκλώματος ἐρωτισμοῦ ἀπελευθερωμένου ἀπό τήν τεκνοποιΐα. Τό κύριο μέρος τῆς ἔκθεσης περιλάμβανε τίς καθεαυτό «μηχανές ἐργένηδες» τόσο στόν εἰκαστικό χῶρο, ὅπως τό Μεγάλο Γυαλί: Ἡ νύφη πού ξεγυμνώνεται ἀκόμη κι ἀπό τούς ἐργένηδές της (Le Grand verre: La mariée mise à nu par ses célibataires même, 1915-1923), ὅσο καί στόν λογοτεχνικό, ὅπως τό Ὑπεραρσενικό (Le Surmâle) τοῦ Ἀλφρέντ Ζαρύ (Alfred Jarry) 1912, τό Λόκους Σόλους (Locus Solus) τοῦ Ρεϋμόν Ρουσσέλ (Raymond Roussel) 1914, ἡ Ἀποικία ἐξιλασμοῦ (La colonie pénitentiaire) τοῦ Φράντς Κάφκα (Franz Kafka) 1919, τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν ἀναπαραστάσεις. Τί σημαίνει αὐτό γιά ἕνα λογοτεχνικό ἔργο; Σημαίνει γραφική ἀπεικόνιση καταστάσεων πού ἀφηγεῖται ὁ συγγραφέας, τῶν ὁποίων ἡ δομή ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτήν τῆς «μηχανῆς ἐργένης» ὅπως θά τήν δοῦμε πιό κάτω. Παράλληλα ἡ ἔκθεση περιλάμβανε καί ἔργα ἄλλων καλλιτεχνῶν, τῶν Πικαμπιά (Picabia), Μάν Ρέυ (Man Ray), Μάξ Ἔρνστ (Max Ernst) κ.ἄ. οἱ ὁποῖοι ἄν καί χρησιμοποιοῦν τή μηχανή ἢ μηχανικά στοιχεῖα γιά ἐρωτικό συμβολισμό, τά ἔργα τους δέν συγκαταλέγονται στίς «μηχανές ἐργένηδες» γιατί αὐτές οἱ τελευταῖες προϋποθέτουν ἕνα «κλειστό κύκλωμα» ἐρωτισμοῦ ἀναπαριστώντας αὐτόν τόν ἴδιο τόν ἐρωτισμό σέ ὅλη του τή διαδικασία, ἐνώ τά ἔργα τῶν παραπάνω καλλιτεχνῶν ἔχουν ἁπλῶς ἀναφορές καί χρησιμοποιοῦν τά μηχανικά στοιχεῖα μέ εἰρωνική κριτική ματιά.

Ἐκτός ἀπ' αὐτόν τόν κεντρικό κορμό, τήν ἔκθεση πλαισίωναν κι ἄλλες ἀναφορές στή μηχανή πού ἔθιγαν εἴτε τόν ἀνθρωπομορφισμό της ὅπως τό ἔργο Μητρόπολις τοῦ Φρίτς Λάνγκ (Fritz Lang) (εἰκ. 1) εἴτε τή δυνατότητα ἀναπαραγωγῆς χωρίς τό ἐνδιάμεσο τῆς ἀνθρώπινης σεξουαλικότητας σάν τό δημιούργημα τοῦ δρ. Φρανκεστάιν στό βιβλίο τῆς Μαρίας Σέλλεϋ (M. Shelley) ἀπό τό ὁποῖο προῆλθε καί τό ὁμώνυμο κινηματογραφικό ἔργο (εἰκ. 2). Σέ γενικές γραμμές ἡ ἔκθεση προσπαθοῦσε νά δείξει, μέσα ἀπό τήν πολιτιστική παραγωγή, τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο βίωνε ὁ ἄνθρωπος τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα μας καί τοῦ τέλους τοῦ περασμένου, τήν ἔντονη μηχανοποίηση. Ἄς δοῦμε ὅμως τί εἶναι αὐτές οἱ περίφημες «μηχανές ἐργένηδες». Τόν ὅρο πρωτοχρησιμοποίησε ὁ Ντυσάν γιά τό κάτω μέρος τοῦ ἔργου του τό Μεγάλο Γυαλί. Τό ἔργο αὐτό βρίσκεται στό Μουσεῖο τῆς Φιλαδέλφειας (Η.Π.Α.). Στή συνέχεια τόν τίτλο αὐτό δανείστηκε ὁ Γάλλος συγγραφέας Μισέλ Καρούζ (Michel Carrouges) γιά τό βιβλίο του πάνω σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς μηχανές[1]. Ὁ Καρούζ θεωρεῖται ὁ πρῶτος πού ἐντόπισε, κυρίως στά ἔργα λογοτεχνῶν, τήν περιγραφή καταστάσεων πού μοιάζανε μέ τήν περιγραφή φανταστικῶν μηχανῶν μέ σχετική μεταξύ τους δομή. Ξεκινώντας λοιπόν ἀπό τή σύγκριση δύο τέτοιων μηχανῶν, τῆς μιᾶς στόν εἰκαστικό χῶρο, αὐτῆς τοῦ Ντυσάν, καί τῆς ἄλλης στόν λογοτεχνικό, αὐτῆς τοῦ Κάφκα στό ἔργο του ἡ Ἀποικία ἐξιλασμοῦ (1919), ὅπου ἔχουμε σαφή ἀναφορά σέ μηχανή, προεκτείνεται καί στά ἔργα ἄλλων συγγραφέων, ὅπως στά Ἄσματα τοῦ Μαλντορόρ (1869), τοῦ Λωτρεαμόν (Lautréamon), στόν Πύργο τῶν Καρπαθίων τοῦ Ἰουλίου Βέρν (1892), Ρουσέλ, Ζαρύ κλπ.

Ὁ Καρούζ τονίζει ὅτι «θά ἦταν παιδαριώδες νά πιστεύαμε ὅτι τά μεγαλύτερα πνεύματα τῆς ἐποχῆς μας διασκέδαζαν μέ ἐξωπραγματικά παιχνίδια καί μεταμφίεζαν τή σκέψη τους ἁπλά καί μόνο γιά τήν εὐχαρίστησή τους. Ὅσο περίεργα κι ἄν φαίνονται αὐτά τά μεγάλα τους παιχνίδια, καθιστοῦν ἐμφανή τόν κεντρικό μύθο μέσα στόν ὁποῖο· ἐγγράφεται ἡ τετραπλή τραγωδία τῆς ἐποχῆς μας: Ὁ γόρδιος δεσμός τοῦ κοινοῦ σημείου τομῆς τῆς μηχανουργίας, τοῦ τρόπου, τοῦ ἐρωτισμοῦ, τῆς θρησκείας ἢ ἀντιθρησκείας»[2]. Τί καθορίζει ὅμως μία «μηχανή ἐργένη» ὡς τέτοια; Ἡ δυαδική δομή της, θασισμένη στά δύο ἀντιθετικά ζεύγη ἄντρας / γυναίκα καί ζωή / θάνατος· θά τά δοῦμε στή συνέχεια πῶς λειτουργοῦν καί πῶς διαρθρώνονται μεταξύ τους. Πρίν ἀπ' ὅλα πρόκειται γιά μηχανές πού φαίνονται περίεργες, ἄχρηστες, προϊόντα παραληρήματος καί ἀποτελοῦνται εἴτε ἀπό μιά καί μόνη μηχανή

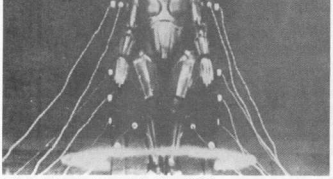

1. Ἀπό τή Μητρόπολη τοῦ Φρίτς Λάνγκ (1926).

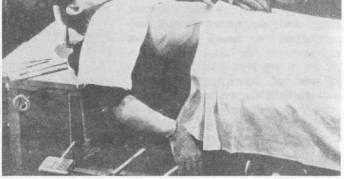

2. Ἀπό τόν Φρανκεστάιν τοῦ Τζέημς Γουέηλ (James Whale) μέ τόν Μπόρις Καρλόφ (Boris Karloff) (1931).

εἴτε ἀπό ἕνα σύνολο ἑτερόκλητων μηχανικῶν στοιχείων. Θά ἔλεγε μάλιστα κανείς ὅτι δέν ἔχουν καί λόγο ὕπαρξης, ὅπως «ἡ μηχανή πού ὑπακούει στούς φυσικούς νόμους τῆς μηχανικῆς καί στούς νόμους τῆς κοινωνικῆς χρησιμότητας. Πρόκειται γιά ἕνα ὁμοίωμα μηχανῆς σάν αὐτά πού συναντᾶμε σέ ὄνειρα, στό θέατρο, στόν κινηματογράφο ἤ ἀκόμα καί στούς χώρους ἄσκησης τῶν ἀστροναυτῶν. Ὑπακούει πάνω ἀπ' ὅλα στούς διανοητικούς νόμους τῆς ὑποκειμενικότητας κι ἔτσι δέν κάνει τίποτα ἄλλο ἀπό τό νά υἱοθετεῖ ὁρισμένες μηχανικές μορφές γιά νά προκαλέσει μερικές μηχανικές ἐντυπώσεις[3]».

Ἡ δομή τῆς «μηχανῆς ἐργένης» εἶναι ἡ ἑξῆς: Ὅπως ἤδη γράψαμε πιό πάνω, διαρθρώνεται βάσει ἑνός δυαδικοῦ συστήματος πού ἀποτελεῖται ἀπό δύο σύνολα, τό σεξουαλικό καί τό μηχανικό, ἴσα καί ἰσοδύναμα μεταξύ τους. Κάθε σύνολο περιλαμβάνει δύο στοιχεῖα. Τοῦ πρώτου, τοῦ σεξουαλικοῦ, εἶναι τό θηλυκό καί τό ἀρσενικό, ἐνῶ τοῦ δεύτερου εἶναι τά μηχανικά στοιχεῖα πού ἀντιστοιχοῦν στά δύο παραπάνω. Στή βάση λοιπόν κάθε μηχανῆς βρίσκεται ἡ δυαδικότητα τῶν δύο φύλων καί εἶναι αὐτή πού τήν καθορίζει σάν «μηχανή ἐργένη». Τό πιό ἁπλό παράδειγμα τέτοιου εἴδους μηχανῆς βγαίνει ἀπό τά Ἄσματα τοῦ Μαλντορόρ καί συγκεκριμένα στό 6ο Ἄσμα[4]« καί πρό παντός ὡραῖος σάν τήν ἀπρόοπτη συνάντηση πάνω σ' ἕνα τραπέζι ἀνατομίας μιᾶς μηχανῆς τοῦ ραψίματος καί μιᾶς ὀμπρέλας» (εἰκ. 3). Αὐτά τά ἐκ πρώτης ὄψεως ἑτερόκλητα ἀντικείμενα συμβολίζουν τή γυναίκα (ραπτομηχανή) καί τόν ἄντρα (ὀμπρέλα) ἐνῶ τό ἀνατομικό τραπέζι ἀντικαθιστᾶ τό ἐρωτικό κρεβάτι, πού εἶναι ἕνωση καί ζωή καί θά ἀναπαριστοῦσε μ' αὐτό τόν τρόπο τήν εἰδική λειτουργία πού ἀπορρέει ἀπό τό σύστημα τῶν δύο αὐτῶν συνόλων, μετατρέποντάς την σέ θάνατο.

Ὁ ὁρισμός λοιπόν τῆς «μηχανῆς ἐργένης» ἔτσι ὅπως τόν θέλει ὁ Καρούζ εἶναι: *Μιά φανταστική εἰκόνα πού μετατρέπει τόν ἔρωτα σέ μηχανική τοῦ θανάτου*[5]. Μέ λίγα λόγια θά λέγαμε ὅτι οἱ μηχανές αὐτές ἐκφράζουν τό σόκ πού ὑφίσταται ὁ ἄνθρωπος στή ραγδαία ἀναπτυσσόμενη βιομηχανική κοινωνία, σόκ πού τόν ὠθεῖ νά ἀποδώσει τίς μέχρι τώρα βασισμένες στή φύση σχέσεις του μέ τή μορφή μηχανικῶν νόμων. Αὐτή ἡ τάση γίνεται ἐμφανής σέ πολλούς καλλιτέχνες ἀλλά κυρίως στούς λογοτέχνες τῆς περιόδου μεταξύ τοῦ 1850 καί τοῦ 1925. Εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἀποθέωσης τῆς τεχνολογίας καί τῶν συνεχῶν ἀνακαλύψεων πού συγκλονίζουν τή ζωή μας. Ἡ διεθνής ἔκθεση στό Παρίσι τό 1855 ἀποτελεῖ ἕνα Βιομηχανικό Μουσεῖο, ἐνῶ ἡ κατασκευή τοῦ Πύργου τοῦ Ἄιφελ τό 1889 εἶναι ἡ θριαμβολογία τῆς νέας τεχνολογίας. Αὐτή τήν ἐποχή ἐμφανίζονται τά πρῶτα ποδήλατα, αὐτοκίνητα, τηλεφωνικά κέντρα, ὑπερατλαντικές συγκοινωνίες· γίνεται ἡ ἀνακάλυψη τῆς ραδιενέργειας ἀπό τό ζεῦγος Κιουρί, τῶν κβάντα ἀπό τόν Πλάνκ (Planck), τοῦ τετραδιάστατου χωροχρονικοῦ συνεχοῦς ἀπό τόν Μινκόβσκι (Minkowski), τῆς σχετικότητας ἀπό τόν Ἀϊνστάιν, τοῦ μοντέλου τοῦ ἀτόμου ἀπό τούς Ράδερφοντ (Rutherford) καί Μάιλς Μπόρ (Mils Bohr), τῶν ἀφηρημένων χώρων ἀπό τόν Φρεσέ (Fréchet), ἐνῶ παράλληλα στή Ρωσία ὁ Τσιολκόβσκι (Tsiolkowski) ἔκανε τίς πρῶτες τεχνικές ἔρευνες γιά διαστημόπλοια. Ἄν θέλουμε νά συνεχίσουμε τίς ἀνακαλύψεις σέ ἀνθρώπινο τώρα ἐπίπεδο, διαπιστώνουμε τόν ψυχολογικό αὐτοματισμό τοῦ Ζανέ (Janet), τήν ψυχανάλυση τοῦ Φρόυντ, τά ἐξαρτημένα ἀνακλαστκά τοῦ Παυλόφ κ.ἄ. Τήν ἴδια στιγμή ἡ ἐπιστημονική φαντασία ξεπερνάει τόν Ἰούλιο Βέρν μέ ἔργα ὅπως ὁ Ἀόρατος ἄνθρωπος τοῦ Γουέλς (Wells), ὁ Μπλέ κίνδυνος τοῦ Μωρίς Ρενάρ (Maurice Renard), ὁ Φυλακισμένος τοῦ Πλανήτη Ἄρη τοῦ Γκυστάβ λέ Ρούζ (Gustave le Rouge), ὁ Κατακτητής τοῦ Πλανήτη Ἄρη τοῦ Μπάροους (Burroughs) κ.ἄ.

Βρισκόμαστε δηλαδή ἀκριβῶς στό σημεῖο τομῆς τῆς ἀνάπτυξης τῆς μηχανῆς καί τῶν διανοητικῶν καί ὑποσυνείδητων δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Προσφέρεται ἔτσι ἕνα νέο ὑλικό στήν ἔμφυτη μυθοποιητική δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου γιά νά πλάσει τούς σύγχρονούς του μύθους. Ἡ Δύση ἐπιδίδεται στή διαμόρφωση τῆς νέας της μυθολογίας τή στιγμή πού οἱ ἐρευνητές της στίς ἀνθρώπινες ἐπιστῆμες ὅπως οἱ Ντυρκχάιμ (Durkheim), Φρέιζερ (Frazer) καί Λεβύ-Μπρύλ (Lévy-Bruhl) προσπαθοῦν νά ἐξηγήσουν τή γέννηση τῶν μύθων στίς «πρωτόγονες» κοινωνίες.

Ἄς δοῦμε ὅμως ἀναλυτικότερα τή «μηχανή ἐργένη» ὅπως ἐμφανίζεται στόν εἰκαστικό χῶρο ἀπό τόν Ντυσάν, ὁ ὁποῖος δημιούργησε τό πληρέστερο πρότυπο μέ τό Μεγάλο Γυαλί (εἰκ. 4). Πρόκειται γιά ἔργο πάνω σέ γυαλί, σέ δύο κομμάτια κάθετα τοποθετημένα, συνολικοῦ ὕψους 2,75 μ. καί πλάτους 1,75 μ. Στό πάνω ἔχουμε τό θηλυκό στοιχεῖο, τή Νύφη, μέ τούς ἀντίστοιχους μηχανισμούς, καί στό κάτω τό ἀρσενικό πάλι μέ τά ἀντίστοιχα μηχανικά στοιχεῖα. Ἔχουμε ἔτσι τά δύο σύνολα, ὅπως περιγράψαμε στή δομή τῆς μηχανῆς, δηλαδή τό σεξουαλικό καί τό μηχανικό, ἐνῶ οἱ δύο χῶροι, ὁ πάνω κι ὁ κάτω, ἐκτός ἀπό τίς διάφορες ἀντιστοιχίες, εἶναι καί λειτουργικά δεμένοι ἐξασκώντας ὁ ἕνας στόν ἄλλο μιά μηχανική ἐπιρροή. Τό πάνω μέρος ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα κυματοειδές ὁριζόντιο σχῆμα (α) πού ἀποκαλεῖται «γαλαξίας», μέ χρῶμα σάρκας καί ἀπεικονίζει τό δέρμα τῆς νύφης, ἐνῶ ἡ γωνιώδης κάθετη καί ἀριστερά τοποθετημένη μορφή εἶναι ὁ «σκελετός» τῆς νύφης (β)· δηλαδή αὐτό πού ἀναφέρεται στόν τίτλο τοῦ ἔργου σάν γύμνωμα καί παραπέμπει συνειρμικά σέ ἔρωτα μετατρέπεται πάνω στό ἔργο σέ θάνατο ἔχοντας ἔτσι τόν πλήρη ὁρισμό τῆς «μηχανῆς ἐργένης». Τά μηχανικά μέρη πού ἀντιστοιχοῦν στό θηλυκό στοιχεῖο εἶναι οἱ τρεῖς φρακτῆρες ρεύματος ἀέρα πάνω στό δέρμα τῆς νύφης καί ἡ μηχανική σπασμωδική κίνηση τοῦ σκελετοῦ, κάτι ἀνάλογο μέ τήν κίνηση πού κάνουν οἱ δεῖκτες τῶν ρολογιῶν στούς σταθμούς.

Στό κάτω μέρος ἔχουμε τούς Ἐργένηδες καί ὁ Ντυσάν τό ὀνομάζει «Ἐργένης» ἤ «Ἐργένικη συσκευή» ἤ «Μηχανή Ἐργένης». Σέ δεύτερο ἐπίπεδο καί πρός τά ἀριστερά ἐμφανίζονται ἐννέα περίεργα σχήματα πού τά ἀποκαλεῖ «μῆτρες τοῦ ἔρωτα» (matrices d'Eros) ἤ «νεκροταφεῖο στολῶν καί λιβρέων» (cimetière des uniformes et livrées). Αὐτές οἱ μορφές ἀναπαριστοῦν πρόσωπα πού ἔχουν σχέση μέ στολή εἴτε αὐτή εἶναι στρατιωτική — χωροφύλακας (gendarme), ἱππέας (στρατιώτης) (cuirassier), ὄργανο τῆς τάξης (agent de la paix) — εἴτε μοιάζει μέ στρατιωτική — σταθμάρχης (chef de la gare), διανομέας ἐμπορευμάτων στά μεγάλα καταστήματα (livreur de grand magasin), προσωπικό (μέ λιβρέα) γιά θελήματα σέ καφενεῖο (chasseur de café), ὑπηρέτης (larbin), νεκροθάφτης (croque-mort) — κι ἕνας παπάς. Τό κοινό σημεῖο μέ τή μορφή τοῦ πάνω μέρους εἶναι ὅτι κι ἐδῶ τά πρόσωπα ὑποδηλώνονται ἀπό τίς στολές τους, δηλαδή ἀπό τά ἐξωτερικά τους περιβλήματα (ὅπως ἡ νύφη ἀπό τό δέρμα της). Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου γίνεται κι ἐδῶ ἔντονη ἀπό τήν ὀνομασία «νεκροταφεῖο στολῶν» ὅπου ἐκτός ἀπό τήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ θανάτου παραπέμπει καί σ' αὐτήν τῆς ἐξουσίας, τῆς ὁποίας ὑπέρτατο κοινωνικό σύμβολο εἶναι ἡ στολή. Πῶς συνδέονται ὅμως λειτουργικά τά

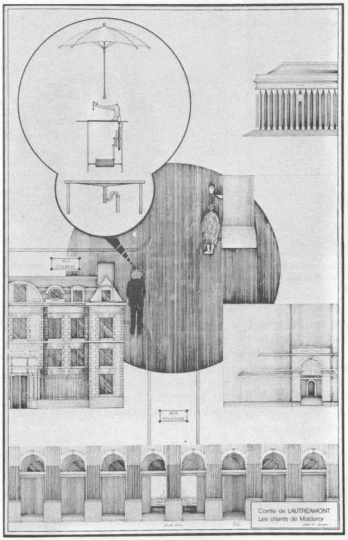

3. Από τά Ἄσματα τοῦ Μαλντορόρ τοῦ Λωτρεαμόν. Γραφική αναπαράσταση από τό βιβλίο τοῦ Καρούζ, Les machines célibataires, σ. 140.

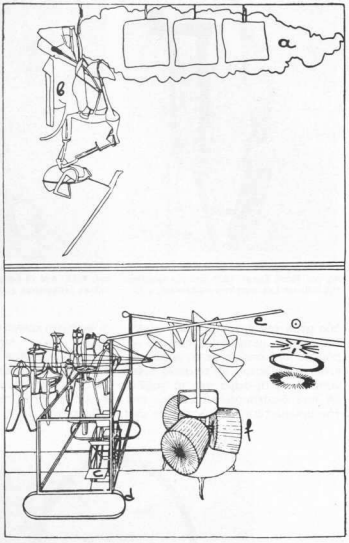

4. Τό Μεγάλο Γυαλί.

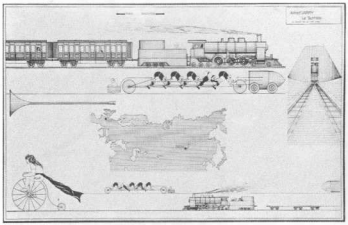

5. Από τό Ὑπεραρσενικό τοῦ Ζαρύ. Γραφική αναπαράσταση από τό βιβλίο τοῦ Καρούζ, Les machines célibataires, σ. 89.

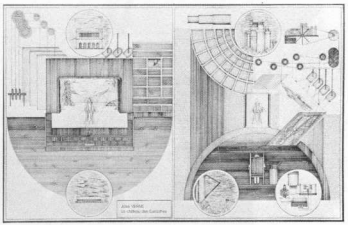

6. Από τόν Πύργο τῶν Καρπαθίων τοῦ Ἰούλιου Βέρν. Γραφική αναπαράσταση από τό βιβλίο τοῦ Καρούζ, Les machines célibataires, σ. 103.

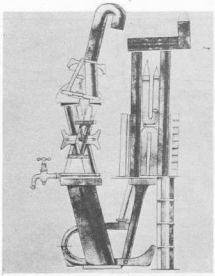

7. Μικρές μηχανές γιά τήν ἀθλαθή γονιμοποίηση, τοῦ Μάρξ Ἔρνστ, 1920, ἀπό τόν κατάλογο τῆς ἔκθεσης Les machines célibataires, σ. 59.

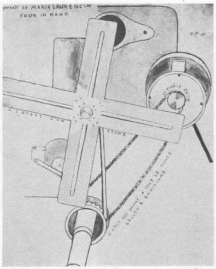

8. Τό πορτραίτο τῆς Μαρίας Λωρανσέν, Πίκαμπιά, 1917. Ἀπό τό βιβλίο τοῦ Καρούζ, Les machines célibataires, σ. 166.

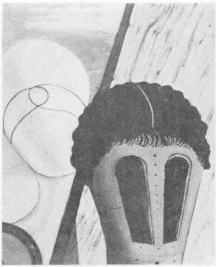

9. Οἱ δυό ἀδελφές, τοῦ Κίρικο, 1915. Ἀπό τό βιβλίο του Καρούζ, Les machines célibataires, σ. 167.

δύο μέρη τοῦ ἔργου; Ὅταν ὁ σκελετός κινεῖται, μεταδίδει κίνηση στό νερόμυλο (c) ὁ ὁποῖος, μέ τή σειρά του, κινεῖ τό «καρότσι» (d) τό ὁποῖο ἐνεργοποιεῖ, μέ τή σειρά του, τά ψαλίδια (e) ποῦ διασταυρώνονται πάνω ἀπό τόν θρυμματιστή σοκολάτας (f), ἐνώ οἱ φωτεινοί κύκλοι στά δεξιά ἀναπαριστοῦν τούς ὀπτικούς μάρτυρες (témoins occulistes). Ὁ Ντυσάν, ὅταν ἔφτιαχνε τό Μεγάλο Γυαλί, εἶχε πλήρη συνείδηση τοῦ ἐρωτικοῦ του περιεχομένου πού στρέφεται κατά τῆς ἠθικῆς τῆς μηχανῆς, τῆς ὑποταγῆς τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτήν καί τήν ἀντικατάσταση τῶν ἀνθρώπινων ἀξιῶν ἀπό μηχανικές. Μέσα ἀπ' αὐτή τήν προβληματική μετατρέπεται κι ὁ ἔρωτας σέ θάνατο· ἡ μηχανοποίηση γίνεται σύμβολο τῆς μοναξιάς τοῦ ἀνθρώπου στή βιομηχανική κοινωνία, μονα-

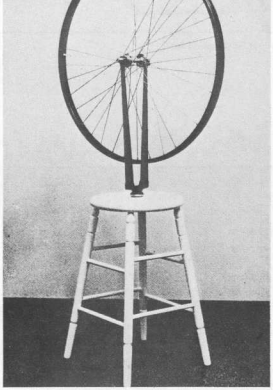

10. Ρόδα ποδηλάτου τοῦ Ντυσάν ἀπό τόν κατάλογο τῆς ἔκθεσης Les machines célibataires, σ. 167.

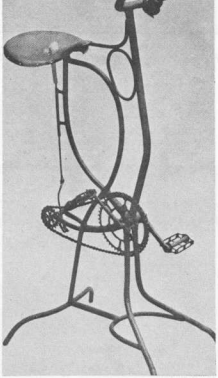

11. Ἡ χήρα τοῦ ποδηλάτη τοῦ Μύλλερ, 1957. Ἀπό τόν κατάλογο τῆς ἔκθεσης Les machines célibataires, σ. 135

ξιά πού προέρχεται από τήν άδυναμία επικοινωνίας καί κατά προέκταση τό θάνατο τού έρωτα. Αύτή τήν άδυναμία τονίζει ό Ντυσάν μέ τούς όπτικούς μάρτυρες, αντιπροσώπους τού συμπλέγματος τού ηδονοβλεψία, οί οποίοι αποτελούν έναν άλλο τρόπο έκφρασης τής «αναζήτησης συμμετοχής χωρίς διέξοδο καί τής αδυναμίας νά αποκτήσουν καί νά δεχτούν τήν αληθινή συμμετοχή»' βιολογική καί πνευματική.

Ανάλογη καί πολλή παραστατική είναι ή «μηχανή εργένης» τού Ζαρύ από τόν Υπερραρενικό (εικ. 5). Εδώ οί ποδηλάτες καί τό τρένο τρέχουν παράλληλα καί ποτέ δέν συναντιόνται. Στό τρένο μέσα βρίσκεται ή γυναίκα καί τόσο αύτή όσο καί οί άλλοι κοιτάζονται «εργένικα» μέσα από τό τζάμι τού παραθύρου χωρίς νά έρθουν ποτέ σέ επαφή.

Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει καί στόν Πύργο τών Καρπαθίων τού Ιούλιου Βέρν (εικ. 6), όπου ό βαρώνος Γκόρτζ έχει δημιουργήσει τό είδωλο τής Στίλλας, τραγουδίστριας μέ τήν οποία είναι ερωτευμένος καί έχει αναπαραγάγει καί τή φωνή της. Διαπιστώνουμε καί στίς δυό περιπτώσεις, όπως καί στό Ντυσάν, ότι τό γυαλί παίζει σημαντικό ρόλο γιατί δίνει τήν αίσθηση τής παγεροτήτας μέσα από τήν ψευδαίσθηση τής επικοινωνίας. Δύο άτομα κοιτάζονται χωρίς ποτέ νά μπορούν νά συναντηθούν. Η διαφορά βέβαια στόν Πύργο τών Καρπαθίων είναι ότι ή Στίλλα είναι ψεύτικη καί ή μορφή της αναπαράγεται μέ τή βοήθεια ένός πορτραίτου της καί κατόπτρων, άλλά μήπως καί στό Ζαρύ ή γυναίκα μέσα από τό τζάμι δέν κατα-ντάει σχεδόν είδωλο; Βέβαια όσο καί νά μοιάζει μέ είδωλο δέν παύει νά είναι μιά πραγματικότητα ή οποία έμπεριέχει καί τή δυνατότητα πιθανής επικοινωνίας καί επαφής, ένώ στήν περίπτωση τού Πύργου τών Καρπαθίων αύτή ή δυνατότητα είναι ανύπαρκτη. Κι εδώ άκριβώς είναι τό πιό επικίνδυνο σημείο πού απέδωσε προφητικά ό Ιούλιος Βέρν μέ τή Στίλλα, γιατί «όσο απλοϊκή καί χειμαιρική νά φαίνεται αύτή ή μηχανή τόσο έκφράζει τό εργένικο πάθος πού συνδέει μιά στάρ μέ τούς οπαδούς της. Αύτό τό πάθος δέν γεννιέται από τή συνάντηση δύο ζωντανών προσώπων, άλλά μέσα στό «μηχανισμό» τού θεάτρου, κινηματογράφου, δίσκου, ραδιοφώνου ή τηλεόρασης μέ τήν εξουσία τών οπτικών ή άκουστικών εικόνων, δημιουργούς τεχνητών φαντασμάτων πού άσκούν ένα γήτεμα, πιό δυνατό κι από τίς ζωντανές υπάρξεις, φαντάσματα πού είναι ικανά νά οδηγήσουν καί τά δύο μέρη στήν αυτοκτονία. Εάν ή λέξη φάν (fan) σημαίνει φανατικός (fanatique), σημαίνει παράλληλα καί φαντασίωση. Σ' αύτή τή περίπτωση ή φαντασίωση δέν είναι καθαρά ψυχική, έχει ένα υπόθαθρο μηχανικό καί βιομηχανικό»'.

Τήν τραγικότητα τής μοναξιάς τού μοντέρνου άνθρώπου εκφράζουν τόσο τό δημιούργημα τού Δρ. Φρανκεστάιν τής Σέλλεύ όσο καί ό Αόρατος Άνθρωπος τού Γουέλς. Αύτά τά διφορούμενα μισο-φυσικά καί μισοτεχνητά δημιουργήματα αποτελούν πραγματικές «μηχανές εργένηδες» τή στιγμή πού αδυνατούν νά έλθουν σέ ερωτική επικοινωνία καί οδηγούνται στό θάνατο, μπροστά σ' αύτό τό αδιέξοδο. Αύτή τήν τραγική είρωνεία τής ανάπτυξης έκφράζει καί τό έργο τού Μάξ Έρνστ (εικ. 7), Πικαμπιά (εικ. 8) άλλά καί τού Ντέ Κίρικο (εικ. 9). Καί στούς τρείς ή άνθρώπινη μορφή εξαφανίζεται πίσω από μηχανές καί

12. Η Μαντόνα τού Μούνχ, 1885/1902. Από τόν κατάλογο τής έκθεσης Les machines célibataires, σ. 7.

13. Κεφάλι άντρα μέσα στά μαλλιά τής γυναίκας, 1896. Από τόν κατάλογο τής έκθεσης Les machines célibataires, σ. 207.

14. Μαρσέλ Ντυσάν, Rose Sélavy, φωτογραφία τοῦ Μάν Ρέυ 1921. Ἀπό τόν κατάλογο τῆς ἔκθεσης Les machines célibataires, σ. 7.

15. Ἡ Λοΐζ Μπρούκς ἀπό τή «Λούλου» τοῦ Πάμπστ (Pabst) (1926). Ἀπό τό βιβλίο «L' écran démoniaque» τοῦ L. Eisner.

ἀνδρείκελα. Αὐτή ἡ ταύτιση ὅμως μηχανῆς καί ἀνθρώπου εἶναι, τουλάχιστο στούς Ἔρνστ καί Πικαμπιά, προμελετημένη καί δέν ἀποθλέπει στήν ἐξύμνηση τῆς αἰσθητικῆς τῆς μηχανῆς ὅπως θά κάνουν ἀργότερα οἱ Κονστρουκτιβιστές.

Ἐξαντλεῖται ὅμως μόνο μ' αὐτή τήν μονομερή ἀπόδοση ἕνας τόσο μεγάλος τομέας τῆς πολιτιστικῆς παραγωγῆς; Κάθε ἔργο τέχνης εἶναι πολυσήμαντο καί ἐπιδέχεται πολλές σημασίες. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τά ἔργα τῶν παραπάνω καλλιτεχνῶν οἱ ὁποῖοι μπορεῖ νά εἰρωνεύονται τή μηχανή ἀλλά δέν ξεφεύγουν ἀπό τή γοητεία της. Συναισθήματα μίσους καί ἀγάπης ἐπενδύονται ἑπάνω της καί δημιουργοῦν ἔργα τέχνης. Ὁ τεχνολογικός πολιτισμός μέ τό ὀρθολογιστικό πνεῦμα μπορεῖ νά δημιούργησε νέες μορφές ὑποδούλωσης τοῦ ἀνθρώπου, παράλληλα ὅμως δημιούργησε καί νέες μορφές ἀπελευθέρωσης. Γιά πρώτη φορά ὁ ἄνθρωπος ἀσκεῖ σέ μεγάλη κλίμακα, κριτική τοῦ συστήματος πού τόν περικλείει, ἀνακαλύπτοντας ἔτσι τόν ἑαυτό του σάν Ἄτομο, σάν μονάδα πιά αὐτόνομη. Οἱ μέχρι τώρα διαμορφωμένες σχέσεις, σχέσεις πού κάλυπταν ὅλα τά ἐπίπεδα τῆς καθημερινότητας, ἀμφισβητοῦνται. Ἡ ἔννοια τῆς ἀπελευθέρωσης γίνεται σφαιρική καί ἔχει γιά ἄξονα τήν ἐπιθυμία. Μέχρι τώρα ἡ σεξουαλικότητα κι ὁ ἐρωτισμός ἀπόθλεπαν σέ μιά λειτουργικότητα, αὐτήν τῆς τεκνοποιΐας. Τώρα ἀπαλλάσσονται κι ἀπ' αὐτή καί στρέφονται στήν ἐλεύθερη ἀναζήτηση τῆς ἀπόλαυσης. Ὅλο τό ἐρωτικό δυναμικό τοῦ ἀνθρώπου ἔχει γιά μοναδικό σκοπό τήν ἀπόλαυσή του. Σ' αὐτό τό σημεῖο συναντᾶμε ἕνα δεύτερο σημασιολογικό ἐπίπεδο τῆς «μηχανῆς-ἐργένης». Αὐτό τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἀπόλαυσης. Ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποίησε ἀπό πολύ νωρίς τή μηχανή σάν σεξουαλικό σύμβολο, κυρίως τήν ἀτμομηχανή μέ τίς κινήσεις τῶν ἐμβόλων μέσα στούς κυλίνδρους καί μέ τούς ἀτμούς καί τούς διάφορους ἤχους πού παραπέμπουν σέ ἀνθρώπινη ἀνάσα, φωνή, ἀνασταναγμό. Εἶχε φτάσει στό σημεῖο τό ἀνθρώπινο ζευγάρωμα νά ἀποδίδεται μέ τίς κινήσεις τῶν ἐμβόλων. Ὁ Τζόρις Κάρλ Χούισμανς, στό διήγημά του «Ἐκεῖ-κάτω» (Là-bas) (1891) λέει: «κοίτα τίς μηχανές, τό παιχνίδι τῶν ἐμβόλων μέσα στούς κυλίνδρους· θλέπει κανείς ἀτσάλινους Ρωμαίους μέσα σέ ἀπό χυμένο μέταλλο Ἰουλιέτες· οἱ ἀνθρώπινες ἐκφράσεις δέν διαφέρουν καθόλου ἀπό τό πηγαινε - ἔλα τῶν μηχανῶν μας»".

Αὐτά στήν ἀρχή, γιατί, ὅσο τελειοποιεῖται ἡ μηχανή καί ἐντυπώνεται στήν ἀνθρώπινη συνείδηση σάν αὐτόνομη ὕπαρξη, ἀρχίζει νά ἐπιδέχεται ἕναν ἄλλου εἴδους συμβολισμό· γίνεται τό σύμβολο τοῦ ἀνεξάρτητου ἐρωτισμοῦ, τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἀπόλαυσης ἀπό ὁποιαδήποτε λειτουργικότητα. Ἀγνότητα καί γονιμότητα ἀναθεματίζονται σάν κανόνες τῆς ἀστικῆς ἠθικῆς. Ὁ αὐνανισμός ἐξεταζόμενος χωρίς ἠθικές προκαταλήψεις ἀπαλλάσσεται ἀπό τίς ὀλέθριες ἐπιπτώσεις πού τοῦ εἶχαν φορτώσει καί κατά προέκταση πρότυπα τίς ἐνοχές πού δημιουργοῦσε (ὁ αὐνανιζόμενος δέν μποροῦσε νά μεταλάβει). Ὁ αὐτοερωτισμός χρησιμοποιεῖται καί προθάλλεται σάν ἡ ἀντιπροσωπευτική κατάσταση αὐτῆς τῆς προωθημένης ἀνεξαρτησίας κι ἔτσι φτάνουμε σ' ἕνα «κλειστό κύκλωμα» ἐρωτισμοῦ ὅπου τό ἄτομο εἶναι συγχρόνως πομπός καί δέκτης τοῦ ἰδίου του τοῦ ἐρωτισμοῦ. Τήν ἔννοια αὐτή τοῦ ἀνεξάρτητου πιά «κλειστοῦ κυκλώματος» ἀποδίδει καί ἡ μηχανή ἐργένης αὐτοῦ τοῦ κλειστοῦ κυκλώματος πού ἔχει σάν ἀποτέλεσμα δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες καταστάσεις, αὐτές τῆς ἀπελευθέρωσης καί τῆς ὑποδούλωσης: ἀπελευθέρωση τῆς σεξουαλικότητας τοῦ ἀνθρώπου ἀπό ἠθικές προκαταλήψεις, ὑποδούλωσή του ὅμως σ' ἕναν ὑπέρμετρο ναρκισισμό. Σεξουαλική δύναμη καί ναρκισσισμός βρίσκουν στή μηχανή τό καλύτερο σύμβολο γιά νά συνυπάρξουν. Ὁ Καρούζ θά πεῖ γιά τίς «μηχανές ἐργένηδες» ὅτι «ἀντιπροσωπεύουν τή σύγχρονη μορφή τοῦ συμπλέγματος τοῦ Νάρκισσου καί τοῦ παγωμένου ἀσκητισμοῦ του»". Νέος μύθος λοιπόν μέ νέα σύμβολα, ὄχι πάντα μηχανικά, δημιουργοῦνται γιά νά ἀποδώσουν αὐτό τό «κλειστό κύκλωμα» ἐρωτισμοῦ. Ἡ μορφή τοῦ χορευτῆ τοῦ Καμπαρέ, τοῦ ἐκθηλυσμένου ὁμοφυλόφιλου, τῆς μοιραίας γυναίκας, τῆς πόρνης, τῆς χειραφετημένης λεσβίας, ἡ εἰκόνα τοῦ ποδηλάτη, τοῦ κατεξοχήν σύμβολου αὐτοερωτισμοῦ στό ὁποῖο ἀναφέρονται μέ ἔργα τους κι ὁ Ντυσάν (εἰκ. 10) καί ὁ Μύλλερ (Müller) (εἰκ. 11), γίνονται τά καινούργια πρότυπα τῆς σεξουαλικῆς ἀπελευθέρωσης, πρότυπα πού

απέδωσαν τόσο ώραία ο Μούνχ (Münch) μέ τίς μοιραίες γυναίκες στά έργα του ή Μαντόνα (1885/ 1902) (εἰκ. 12) καί Κεφάλι άντρα μέσα στά μαλλιά γυναίκας (1896) (εἰκ. 13) καί ο Ντυσάν στόν τραβεστί σέ φωτογραφία τοῦ Μάν Ρέι (εἰκ. 14). Ὑπάρχει ὅμως μιά διαφορά μεταξύ τους: Στό Μούνχ ἔχουμε τό δυαδικό ζεύγος ἄντρα / γυναίκα καί ὑποδηλώνεται ἡ ἀδυναμία ἐπικοινωνίας, ἔρωτα, σεξουαλικότητας μέσα ἀπό τήν ἄρνηση τῆς γυναίκας ἡ ὁποία παρουσιάζεται σάν μυθική μυστηριακή ὑπαρξη ἀρνούμενη τόν ἔρωτα τοῦ ἄντρα καί τήν τεκνοποιία (γύρω ἀπό τήν Μαντόνα ὑπάρχουν σπερματοζωάρια καί ἕνα ἔμβρυο): στόν Ντυσάν λύνεται ἡ ἀντίθεση τοῦ ζεύγους τῶν δύο φύλων μέ τόν τραβεστί ὁ ὁποῖος τά συγκεντρώνει καί τά δύο κι ἔτσι ἐχουμε τήν κατεξοχήν προσωποποιημένη εἰκόνα τοῦ «κλειστοῦ κυκλώματος» ἐρωτισμοῦ, ἄν ὄχι τήν οὐδετεροποίηση κι αὐτοῦ τοῦ ἐρωτισμοῦ. Τό γεγονός μάλιστα ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ φωτογραφία κι ὄχι μέ πίνακα ζωγραφικής τονίζει τό «πραγματικό» τῆς κατάστασης. Βέβαια αὐτή ἡ χρήση τῆς γυναίκας γιά τήν ἀπόδοση τῆς ἀπελευθερωμένης σεξουαλικότητας δέν εἶναι καί τόσο ἀθῶα. Ὑπάρχει πῆσα ἕνα τεράστιο ἰδεολογικό ὑπόβαθρο ποῦ θέλει τή γυναίκα φορέα ὅλων τῶν κακῶν σέ ἀντιπαράθεση μέ τόν ἄντρα[11] ἀλλά μέ μιά θετική πλευρά: Παύει ἡ γυναίκα νά ὑφίσταται, ἀπό παθητική, γίνεται ἐνεργητική γιατί αὐτή εἶναι ποῦ ἀρνεῖται τόν ἔρωτα τοῦ ἄντρα. Οἱ ἐξπρεσιονιστές χρησιμοποίησαν ποικιλότρόπως τή γυναικεία εἰκόνα σάν καταλύτη τῆς ἀστικῆς ἠθικῆς μέ κλασικό στό εἶδος του παράδειγμα τή μορφή τῆς Λούλου στό θεατρικό ἔργο τοῦ Φράνκ Βέντεκιντ (Frank Wedekind) «Λούλου Τραγωδία» (1892-1913) τό ὁποῖο ἀποτελεῖ σύνθεση δύο ἔργων, τό Κουτί τῆς Πανδώρας (Die Büchse der Pandora) καί τό Πνεῦμα τῆς Γῆς (Der Erdgeist) στή συνέχεια ἀποτέλεσε τό θέμα ἑνός κινηματογραφικοῦ ἔργου, τοῦ «Λούλου» τοῦ Πάμπστ (Pabst) (1926) μέ τή θαυμάσια ἐρμηνεία τῆς Λουίζ Μπρούκς (Louise Brooks) (εἰκ. 15), καί μιάς ὄπερας «Λούλου» ἀπό τόν Ἄλμπαν Μπέργκ (Alban Berg) ὁ ὁποῖος ἀρχισε νά τή δουλεύει τό 1928, καί τήν ὁποία ἀνέβασε τό 1979 στήν Ὄπερα τοῦ Παρισιοῦ ὁ Πατρίς Σερώ (Patrice Chereau) μέ διεύθυνση ὀρχήστρας Πιέρ Μπουλέζ (Pierre Boulez) καί στό ρόλο τῆς Λούλου τήν Ἑλληνίδα Τερέζα Στράτας, ἀνέβασμα ποῦ θεωρήθηκε καλλιτεχνικό γεγονός. Ἔργο βίαιο, ἀπό τίς κορυφαῖες δημιουργίες τοῦ γερμανικοῦ θεατρικοῦ ἐξπρεσιονισμοῦ, ἡ Λούλου γίνεται τό σύμβολο κατά τῆς ἀστικῆς ἠθικῆς προσθλέποντας στή δημιουργία ἑνός «νέου ἀνθρώπου» διαφορετικοῦ ὅμως ἀπ' αὐτόν ποῦ ἐθλεπαν οἱ ἐξπρεσιονιστές δηλαδή ὄχι τόν ἀποκαλυπτικό, μεσσιανικό ἥρωα ἀλλά περισσότερο ἕναν ἄνθρωπο ἀπελευθερωμένο ἀπό προκαταλήψεις ποῦ ζεῖ σύμφωνα μέ τούς νόμους τοῦ κορμιοῦ του[12]. Ἕνα τέτοιο ἀντίστοιχο περιεχόμενο δίνει καί ὁ Στέρνμπεργκ (Sternberg) στήν ἡρωΐδα του τή Λόλα, στό ἔργο του ὁ Γαλάζιος Ἄγγελος (1930), ρόλο ποῦ τόσο ὡραία ἀπέδωσε ἡ Μάρλεν Ντήτριχ.

Πληθώρα λοιπόν συμβόλων ποῦ ἐκφράζουν τόν ἐπαναστατημένο ἄνθρωπο τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα μας. Ἡ ἐποχή αὐτή ὅμως μπορεῖ νά πέρασε, τό πρόβλημα τῆς ἐνοχοποιημένης σεξουαλικότητας παραμένει (εἰκ.16). Πρόκειται γιά πρόβλημα ποιοτικό ὄχι ποσοτικό. Εἶναι τό δικαίωμα τοῦ καθενός στήν ἐπιθυμία του. Τί ἄλλο νά σημαίνει αὐτό ἐκτός ἀπό τήν ἀναγνώριση καί ἀποδοχή, ὄχι ἀνοχή, τοῦ ἄλλου μέσα στήν ἰδιαιτερότητά του; Ἡ Σαπφώ ἔθιγε αὐτό τό πολύ σημαντικό θέμα, — θέμα ποῦ ἀποκτάει ἰδιαίτερη βαρύτητα στίς ἔντονα ἀνταγωνιστικές μας κοινωνίες, — μέσα σέ τρεῖς στίχους:

ἄλλοι ἀγαποῦν τό ἱππικό, τό πεζικό ἡ τά πλοῖα
ἐγώ νομίζω πώς ἐδῶ, σ' αὐτή τή γῆ τή μαύρη,
ἐκεῖνο εἶναι ὁμορφότερο, ὅ,τι ποθεῖ καθένας[13].

Σημειώσεις

1. Carrouges, M., Les Machines célibataires, Chêne, Paris 1976.
2. Ὅ.π., σ. 24.
3. Carrouges, M., σέ ἄρθρο του στόν κατάλογο τῆς ἐκθεσης Les machines célibataires, Venezia 1975, σ. 21.
4. Ὅ.π., σ. 22 Λωτρεαμόν, Τά ἄσματα τοῦ Μαλντορόρ, ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1980, σ. 192.
5. Ὅ.π., σ. 21.
6. Carrouges, M., Les machines célibataires, σ. 37.
7. Ὅ.π., σ. 98.
8. Gorsen, P., La machine humiliante. De l' escalade d'un nouveau mythe, στό Les machines célibataires, (κατάλογος τῆς ἐκθεσης) σ. 132.
9. Carrouges, Les machines célibataires, σ. 37.
10. Gorsen, σ. 132-133
11. Guiraud, P., Sémiologie de la sexualité, Payot, Paris 1978 σ.
12. Palmier, J.-M., L' expressionnisme et les arts, (3 τόμοι), στό 2ο τόμο Peinture-Théâtre-Cinéma, στό κεφάλαιο Lulu - Tragé die: Variations sur l' esprit de la Terre et La Boîte de Pandore de Frank Wedekind, Payot, Paris 1980.
13. Κάκιση, Σωτήρη, Σαπφώ: Τά ποιήματα, Κέδρος, Ἀθήνα, 1979, σ. 37.

The «Machine-Bachelor», a Symbol of Modern Eroticism

The rapid mechanization of society, a result of the industrial revolution, serious ly affected the erotic-sexual life of man so that if we had to rewrite the history of sexuality we would accord the machine-symbol a major role.
The «Machine-bachelor», a term, introduced by Duchamp for the lower part of his work «The Big Glass: The Bride that is Stripped Nacked Even by Her Bachelors» is considered to be one of the most representative examples of the «mechanical» representation of eroticism.
Duchamp's work is an imaginary construction that is based on the duality man / woman. The concept of the «Machine-bachelor» can also be found in literatuse (Jules Verne, Edgar Allan Poe, Franz Kafka, etc.). It expresses two ideas, that of sexual liberation and isolation, as they were materialized in the developed industrial society of the late 19th and early 20th centuries: this isolation, however, can lead to death, a procedure correctly - conceived by the French writer Carrouges, who regarded solitude and isolation the means that could transform sexual love into a death-machine.

Μαθήματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης

Από τ' ο Βατικανό

ΒΑΤΙΚΑΝΟ, 2. Απ. Πρες: ΜΑΘΗΜΑΤΑ σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, κυριαρχεί το Βατικανό, με ἐντολή Ἰωάννου Παύλου του ἕβδομου χτές, στη διρκοσυνόδο, ενώ, παράλληλα, ζητά τη διακοπή ενέργειας στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, για την καταπολέμηση της ανεπιτυχίας και της πορνογραφίας.

Το ἐντυπο, που φέρει τον τίτλο «Ἀνθρωπινες προσπαθειες, στην ανθρώπινη ενότητα - Γενικές γραμμές σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης» εἶναι κρίσιμο κείνο, αρκετοι χρόνοι, ἀπο τον μακρυ κατάλογο του Πάπα Ιωάννη Παυλου Β' και εἶναι Φυσικα ἀπο 800 εκατομμυρια καθολικοι ἀνα γιαν σ' ολοκληρο τον κοσμο.

Κατά την ἀποψη του Βατικανού, ο ανανκαστης η ομοφυλοφιλια και το σεξ εκτος γαμου: εἶναι ἀνθρωπες ἀθλιες παρεκτασεις.

Ο ανανκαστης εἶναι υποθεση ιδιου ατομου, κι μια ελευθη αποποιεί ἐυφορια της σεξουαλικοτητας του, ανεπιτρεπτα προς τη σκοπιμοτητα της, σύμφωνα με την ενοτητα και τη ζωήν.

Δε θα πρεπει, κατόπιν, να δημιουργουμε υπό τας ακυκλοφοριας, οι οποιοι ορισμοι και ανταγωνιζομενοι τα ποιοι ολοκληρωμενοι και με εκτιμηση, σημειωνει το Βατικανό.

Η ομοφυλοφιλια, η οποια «παρεμποδιζει τη σεξουαλικη ωριμοτητα του ατομου, πρεπει να αντιμετωπιζεται με κατανοηση και αντικειμενικοτητα, χωρις ομως να τη παρεχεται ηθικη δικαιωση».

Για την αυτοπαιδεια, η Καθολικη Εκκλησια εκφραζει την ἀποψη ότι «ἀρετα» κι αυτθιση με τη γραπτικοι κωδικη.

Ιδιωτη πορνογραφια ενια και οι σεξουαλικες σχεσεις ἐξω απο το γαμο, γινεί κατοπιδεικτα στα σχεδια του Θεου για ανθρωπο και γυναικα». Το ἐντυπο εκθεσεις την ενοθεσια, και ανοθεσια της ψυχη και εξελιξη και ἀσκηση το Θεου.

Το Βατικανό εστιασμενο το ρολο του κρατους για τη διαφαλεια της, «ηθικης και μ' αυτο το λόγο χρεί την επεξεργασία της δικαιοσυνης σε κοροιδια, ταινιες, ραδιοφωνικες και τηλεοπτικες εκφασεις, «που κρυαδουν την ανοθεσιοτητα και την κορυστομανια».

Στο μεταξυ, από την ἀλλη πλευρα του Ατλαντικου, με ψηφους 20 ενεργα και 14 εναντιον, ταμβιας απόφαση στο Πανεπιστημιο του Μεριλαντ, ενα πανεπιστημιο της σεξουαλικας σχεσεις μεταξυ καθηγητων και φοιτητριων.

Σύμφωνα με την απόφαση, τέτοιες σχεσεις αποτελουν «παραβαση της επαγγελματικης ηθικης», η οποια μπορεί να επιφερει το οικοδεσποτο κρατιδιο.

Ἡ ἀγάπη στήν οἰκογένεια

Ἡ μητρική στοργή εἶναι, ἀν παρακολουθήσουμε τή στάση τῆς μητέρας ἀπέναντι στό παιδί, μέσα ἀπό τούς αἰώνες, ἕνας μύθος[1].
Ποτέ δέν ὑπῆρξε παγκόσμια ἑνιαία στάση τῆς μητέρας. Ἀντίθετα, διαπιστώθηκε μεγάλη διαφοροποίηση τῆς στάσης της καί τῶν αἰσθημάτων της, ἀνάλογα μέ τόν πολιτισμό — τόν τόπο καί τόν χρόνο — καί μέ τή δική της ἰδιοσυγκρασία. Ἡ μητρική ἀγάπη δέν εἶναι αἴσθημα αὐτονόητο, εἶναι τό «ἐπιπλέον»[2].

Στίς μέρες μας, ἕνα καινούριο αἴσθημα ἐμφανίζεται, ἐξίσου ἔντονο μέ τή μητρική στοργή, ἡ πατρική στοργή. Οἱ πατέρες ἀγαποῦν καί φροντίζουν τά παιδιά τους ὅσο καί οἱ μητέρες. Οἱ κοινωνιολόγοι καί ψυχολόγοι ἀναρωτιοῦνται μήπως τό φαινόμενο αὐτό ἀποδεικνύει πώς δέν ὑπάρχει διαχωρισμός ἀνάμεσα σέ μητρική καί πατρική στοργή καί ὅτι αὐτό πού ὑπάρχει εἶναι ἡ «στοργή» τήν ὁποία, σύμφωνα μέ τά κοινωνικά δεδομένα οἱ ἄνθρωποι ἐπενδύουν σέ ἕνα ὁρισμένο πρόσωπο.

Ἱστορικοί καί νομικοί σύμφωνοῦν στό ὅτι ἡ δυτική οἰκογένεια χρωστά στήν Ἰνδία τό πρότυπο τῆς πατρικῆς — συζυγικῆς ἐξουσίας. Σύμφωνα μέ τά κείμενα[3], ἡ οἰκογένεια θεωρεῖται ὡς θρησκευτική μονάδα μέ ἀρχηγό τῆς τόν πατέρα — σύζυγο. Αὐτός φέρει τήν εὐθύνη, ἀπέναντι στήν ὑπόλοιπη κοινωνία, γιά τή στάση τῶν μελῶν τῆς οἰκογενειάς του.
Τίς ἴδιες ἐξουσίες ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας συναντᾶμε καί στήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί τή Ρώμη[4]. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ πρῶτος πού ἑδραίωσε φιλοσοφικά τήν πατρική ἐξουσία. Οἱ ἀρχές τῆς φιλοσοφικῆς του θέσης εἶναι καθαρές: Ἡ ἐξουσία τοῦ ἄντρα εἶναι νόμιμη γιατί στηρίζεται στή φυσική ἀνισότητα τῶν ὄντων. Ἡ σύζυγος (Ἀθηναία) εἶναι κατώτερη ἀπό τό σύζυγό της. Τό μόνο της προσόν εἶναι ὅτι δίνει ζωή σέ Ἀθηναίους πολίτες[5]. Ἀγορασμένη ἀπό τό σύζυγό της, ἀποτελεῖ μέρος τῶν ἀγαθῶν του. Ἡ κατάσταση αὐτή θά ἀλλάξει, τουλάχιστον θεωρητικά, μέ τήν ἄνοδο τοῦ Χριστιανισμοῦ. Σύμφωνα μέ τό λόγο τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἀγάπη θριαμβεύει στίς ἀνθρωπινες σχέσεις. Ἔτσι ἡ πατρική ἐξουσία ὑπάρχει γιά νά προστατεύει τό παιδί καί ἡ συζυγική σχέση παύει νά εἶναι σχέση ὑποταγῆς (γιά τή γυναίκα) γιά νά γίνει σχέση ἀμοιβαίας ἀγάπης. Ὁ γάμος, τό ἱερό αὐτό (πιά) μυστήριο — καί ὄχι μισθάλαιο — θασίζεται στήν ἀγάπη καί τήν ἰσότητα τῶν συζύγων. Ὁ σύζυγος δέν ἔχει δυνατότητα πολυγαμίας. Ἡ χριστιανική ἠθική εἶναι σαφής: Οἱ σύζυγοι εἶναι ἴσοι καί φέρουν ἴσες εὐθύνες καί δικαιώματα ἀπέναντι στά παιδιά τους.
Παρόλο ὅμως πού ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ ἦταν ἀγάπη καί ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἑβραϊκή προέλευση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας θαραίνει στή διατήρηση τῆς πατρικῆς / συζυγικῆς ἐξουσίας. Καί αὐτό φαίνεται καθαρά μέσα ἀπό τρία δεδομένα τῆς Γένεσης (κεφ. 2 καί 3): α) Ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου: Ὁ πρωτόπλαστος ἄντρας ἀπογοητεύεται ὅταν, ἀνάμεσα στά ζωντανά πού ὀνομάζει, δέ βρίσκει τό ταίρι του. Τότε ὁ Θεός ἀπό μιά πλευρά τοῦ ἄντρα φτιάχνει τή γυναίκα. β) Ἡ γυναίκα φέρει τήν εὐθύνη γιά τό προπατορικό ἁμάρτημα καί γιά τήν τύχη τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Γνωρίζουμε τό λόγο τοῦ πειρασμοῦ, ὅταν τό φίδι ὑπόσχεται στή γυναίκα παντογνωσία καί θεϊκή δύναμη. γ) Ἡ τιμωρία: Τό πάθος θά σέ σπρώχνει πρός τόν ἄντρα σου καί αὐτός θά σέ ἐξουσιάζει. Μέ τόν ὅρο πάθος ἐννοεῖται παθητικότητα, ὑπακοή καί ἀλλοτρίωση (χαρακτηριστικά τῆς γυναικείας τάξης). Ἀπό τά κείμενα αὐτά ἀπορρέει ἡ εἰκόνα πού εἶχαν γιά τή γυναίκα: Τρωτή στούς πειρασμούς τῆς σάρκας καί στήν ἀλαζονεία ἔγινε αἰτία τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους.
Μέ τόν καιρό ἡ Ἐκκλησία ταυτίζει τή γυναίκα μέ τό κακό. Ἡ ἐπιστολή πρός τούς Ἐφεσίους, τοῦ ἀποστόλου Παύλου, εἶναι ἐνδεικτική. Σ' αὐτήν ἀναφέρεται πώς ὁ ἄντρας εἶναι ἀρχηγός τοῦ ζεύγους, γιατί αὐτόν πρῶτο ἔπλασε ὁ Θεός. Ὁ πατέρας - σύζυγος κρατά ἐξουσία σχεδόν ἱερή, ἀφοῦ μιά ἀπό τίς συμβουλές πρός τή γυναίκα εἶναι νά ὑπακούει στόν ἄντρα της ὅπως στόν Κύριο.
Ἀλλά καί τά παιδιά ἔπρεπε νά ὑπακούουν στούς γονεῖς καί ὅπως λέει ἡ 4η ἐντολή τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου, «Τίμα τόν πατέρα σου καί τήν μητέρα σου, ἵνα εὖ σοι γένοιτο καί ἵνα μακροχρόνιος ἔσοι ἐπί τῆς γῆς». Γιατί ὅμως αὐτή ἡ συμβουλή νά θέλει ἀντάλλαγμα τό ὅτι μόνο ἄν τήν ἀκολουθήσει κανείς θά ζήσει καλά καί πολλά χρόνια; Μήπως σημαίνει ὅτι ὁ σεβασμός καί ἡ ἀγάπη πρός τούς γονεῖς διδάσκονται καί ἑπομένως δέν εἶναι φυσικά καί αὐτονόητα;

Σημειώσεις

1. El. Badinter, L' amour en plus, Paris 1980.
2. Βλέπε σημ. 1
3. Κείμενα τῆς Βέδας, τῶν Βραχμάνων, τῆς Σούτρα.
4. Ὁ Κικέρων (Pro Domo, 30) λέει πώς ὁ πατέρας εἶχε ἐξουσία ζωῆς καί θανάτου πάνω στό γιό του.
5. Τά περισσότερα μωρά πού ἄφηναν ἔκθετα οἱ γονεῖς τους ἦταν κορίτσια.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ΑΓΗΝΟΡΑ ΑΣΤΕΡΙΑΔΗ καί ἡ ἀναστήλωση ἀπό τόν Ε. ΤΣΙΛΛΕΡ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς

ΠΑΛΑΙΑΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΣΤΗΝ ΤΕΓΕΑ

Ὁ δρόμος πού ἑνώνει τήν Κόρινθο μέ τή Σπάρτη εἶναι ὁ ἴδιος πού ὁδηγεῖ καί στήν Τεγέα. Ἐκεῖ, στόν ἴδιο σχεδόν χῶρο πού καταλάμβανε ἡ ἀρχαία Τεγέα μέ τό ναό τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς, τήν ἀγορά καί τό θέατρο, ἀργότερα ἀναπτύχθηκε καί ἀπό τόν 6ο αἰώνα καί μετά συμπτύχθηκε γύρω ἀπό τήν ἕδρα τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς — μικρός οἰκισμός στήν ἀρχή — πού ἀργότερα ἐξελίχθηκε σέ εὐημερούσα πολίχνη μέ ἕδρα Ἐπισκόπου[1] καί ὁλόγυρα ὀχυρώθηκε σέ μικρό κάστρο τό Νυκλί ἤ Ἀμύκλι[2].

Ἡ περιοχή κατοικήθηκε ἀπό σλάβικα φύλα (567-805 μ.Χ.) γιά νά περιέλθει καί πάλι στούς Βυζαντινούς καί διαδοχικά νά περάσει στήν κατοχή τῶν Φράγκων ἀπό τό 1208-1294 καί στή συνέχεια στόν Ἕλληνα διοικητή τοῦ Μυστρᾶ Ἀνδρόνικο Ἀσάν ἀπό τό 1296 ἕως τό 1458[3], ὁπότε περιέρχεται ὁριστικά πιά στούς Τούρκους ἕως τήν ἀπελευθέρωση. Ἀπό τά ἀρχιτεκτονικά μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς περιόδου σώζονται ἐρείπια ἀπό τό κάστρο καί ἐν σπέρματι μνῆμες τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ὁσίου Νίκωνα (σήμερα Ἁγίου Νικολάου) καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προβαντινοῦ, συγκεντρωμένα στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Τεγέας. Μόνο ὁ ναός τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς ὑψώνει μεγαλόπρεπα τό ἀνάστημά του γιά νά θυμίζει τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς.

Ὁ ταξιδευτής, ἀφοῦ φτάσει στήν Τρίπολη, στό σταυροδρόμι αὐτό τοῦ Μωριᾶ, καί πάρει μιά ἀνάσα, θά συνεχίσει τό δρόμο νοτιοανατολικά γιά τό Μυστρά. Στά 15 χιλιόμετρα περίπου, μιά πινακίδα ἀριστερά τοῦ δρόμου δείχνει τήν κατεύθυνση γιά τήν Τεγέα, ἐνῶ ἕνας γραφικός δρόμος μέ δεντροστοιχία ὁδηγεῖ στό χῶρο πού βρίσκεται κτισμένος ὁ βυζαντινός ναός τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, πού σήμερα εἶναι ἀφιερωμένος στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.

Νίκου Γρηγοράκη

Μέλους τῆς Ἑνώσεως Κριτικῶν καί Ἱστορικῶν τῆς Τέχνης

Ἱστορικό χρονικό καί ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα

Ὁ ἀρχικός βυζαντινός ναός κτίσθηκε σέ ἀπόσταση 140 μέτρων ἀπό τήν ἀρχαία ἀγορά καί πάνω στό κοῖλο τοῦ ἀρχαίου θεάτρου[4] τῆς Τεγέας πού εἶχε ἀνεγερθεῖ κατά τή ρωμαϊκή περίοδο (146-330 μ.Χ.), μέ χορήγηση τοῦ Σύρου βασιλιᾶ Ἀντίοχου Δ' τοῦ Ἐπιφανῆ. Γιά τήν κατασκευή τοῦ ναοῦ χρησιμοποιήθηκε ἀρκετό ὑλικό τοῦ θεάτρου καθώς καί ὑλικά ἀπό τίς γειτονικές παλαιοχριστιανικές ἐκκλησίες καί τό μεσαιωνικό τεῖχος.

Οἱ γνῶμες γιά τήν ἀκριβῆ ἡμερομηνία τῆς δόμησης τοῦ ναοῦ διχάζονται. Ὁ Γ. Σωτηρίου[5] τόν προσδιορίζει στά τέλη τοῦ 11ου ἤ ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα, ἐνῶ ὁ Α. Ὀρλάνδος[6] μετά ἀπό παρατηρήσεις σέ λεπτομέρειες τῆς τοιχοδομίας καί τῆς ἀρχιτεκτονικῆς δόμησης τόν χρονολογεῖ στά μισά τοῦ 10ου αἰώνα.

Ἡ γνώμη τοῦ Ν. Μωραΐτη καί ἄλλων πού τοποθετοῦν τήν ἡλικία τοῦ ναοῦ στόν 7ο αἰώνα θεωρεῖται ἀβάσιμη.

Ὁ πεντάτρουλος βυζαντινός ναός ἔχει σχῆμα ἐπίμηκες ὀρθογώνιο (14x15x19,15 μ.), πού ἀνατολικά καταλήγει σέ τρεῖς ἡμικυκλικές ἀψῖδες τοῦ ἱεροῦ. Ἐσωτερικά ἡ μεσαία μεγάλη ἀψῖδα στό ἱερό εἶναι 4,05 μ. καί οἱ δύο μικρότερες 2 μέτρα. Ὁ ναός διαιρεῖται στή θεμελιώδη διάκριση τοῦ α) στενόμακρου νάρθηκα (πρόναου), ἀπό ὅπου δυτικά φέρει μιά κεντρική πόρτα, καί ἄλλες δύο στά πλάγια στή νότια πλευρά, καί β) κυρίως ναοῦ σέ τετραγωνικό σχῆμα πού καταλήγει στό ἱερό μέσα ἀπό τίς τρεῖς ἐσωτερικές κυκλικές καμάρες[7].

Ὁ ναός αὐτός, σταυροειδής, τετράστυλος, ταξινομεῖται στούς ναούς ἀνατολικοῦ τύπου μέ νάρθηκα. Ὁ κεντρικός του τρούλος, διαμέτρου 5,70 μ., πυρώνεται στή διασταύρωση τῶν τεσσάρων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ οἱ ἄλλοι τέσσερις μικρότεροι τρούλοι πού τόν περιστοιχίζουν ὑψώνονται στίς τέσσερις γωνίες τοῦ κτίσματος πάνω σέ κυλινδρικά τύμπανα.

Ἡ δόμηση στή βάση τοῦ κτιρίου ἀρχίζει ἐξωτερικά ἀπό μεγάλους πέτρινους καί μαρμάρινους κατεργασμένους λίθους, ἐνῶ ὅσο ἀνεβαίνει ἡ δομή ἀποτελεῖται ἀπό πλίνθινες ταινίες, κόκκινα τοῦβλα καί κομμάτια ἀπό ἄλλες κοντινές παλαιοχριστιανικές ἐκκλησίες, πού περιτρέχουν τήν ἐξωτερική διάμετρο τοῦ ναοῦ διακοσμώντας ἔτσι τόν ἐπιθλητικό ὄγκο, πού κάθε τόσο διακόπτεται τό ἀνοιγμα τῶν δίλοθων παράθυρων στίς πλευρές τῶν τοίχων. Ψηλότερα ἀκόμη, κορυφώνεται ἡ ἔνταση, μέ τά τύμπανα τῶν πέντε τρούλων πού ἐντυμπανεῖ πλαισιώνονται ἀπό τίς ἀετωματικές στέγες πού σκεπάζουν τίς τέσσερις καμάρες τοῦ ναοῦ καί τίς χαμηλότερες στέγες τῶν γωνιακῶν κτισμάτων τοῦ κτιρίου, δημιουργώντας ἔτσι ἕνα ἀπό τά ὡραιότερα δείγματα βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τόν πεντάτρουλο τύπο τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ὁ ναός τῆς Ἐπισκοπῆς, πού ἕως τό 1883 ἦταν ἐρειπωμένος, ἀναφέρεται ἀπό τόν Α. Blouet σάν μιά ἐκκλησία μέ ἐρείπια, μέ τά γραφικά σωζόμενα τμήματα αὐτῆς[8]. Ὁ J. Buchon ἀναφέρει ὅτι τό 1842 ποῦ ἐπισκέφθηκε τό Νυκλί[9], ὁ κεντρικός τρούλος τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε καί, πραγματικά, φαίνεται πώς ἔπεσε ἀργότερα, γύρω στά 1850. Ὁ βυζαντινός αὐτός ναός στά χρόνια τῆς τουρκικῆς κατοχῆς, εἶχε παραμεληθεῖ. Μετά τήν ἀπελευθέρωση ὅμως, ἀπό τά πρῶτα κιόλας χρόνια οἱ Τεγεάτες καθιέρωσαν κάθε Παρασκευή τοῦ Πάσχα, στή γιορτή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, πανηγύρι. Τό πανηγύρι αὐτό ἐξακολούθησε νά γίνεται ἕως καί τό 1849. Τό 1850 ὁ κεντρικός τροῦλος καταρρέει[10], ὁπότε ἄρχισε γενικά ἡ μεγάλη φθορά καί σταμάτησε ἡ ὁποια λειτουργία τοῦ ναοῦ.

Ὁ Ν. Ἀλεξόπουλος[11] ἀναφέρει πώς τούς ἐρειπωμένους χώρους του οἱ χωρικοί τούς χρησιμοποιοῦσαν γιά σταῦλο φυλάγοντας ἐκεῖ τά ζῶα τους. Κάπως ἔτσι θά πρέπει νά συνεχιζόταν ἡ κατάσταση στά πρῶτα μεταπελευθερωτικά χρόνια.

Ἡ Παλαιά Ἐπισκοπή ἦταν σταυροπηγιακή καί ἀνῆκε ὀργανικά στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, τό ὁποῖο διόριζε ἀντιπροσώπους του, τούς λεγόμενους «λογοθέτας», γιά νά διαχειρίζονται τά εἰσοδήματα τοῦ ναοῦ καί τά γύρω ἀπό αὐτόν κτήματα. Μετά τήν ἐπανάσταση ὅμως, τά κτήματα γύρω ἀπό τό ναό τά εἶχαν ἀγοράσει οἱ Τεγεάτες Γ. Χριστόπουλος, Στ. Λιμπεράκης κ.ἄ.[12] καί σταδιακά περιῆλθαν τελικά στόν Τεγεατικό Σύνδεσμο, ἄλλα μέ ἀγορές καί ἄλλα μέ δωρεές (πρόκειται γιά ἕνα χῶρο συνολικῆς ἐκτάσεως 30 στρεμμάτων περίπου ποῦ περιλαμβάνει καί τά μεσαιωνικά τείχη).

Ρωτοῦ μέλημα τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, τοῦ φιλοπρόοδου σωματείου ποῦ συγκροτήθηκε τό 1883, ἦταν νά ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἀναδόμηση τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ. Ἐμπνευστής καί ὁραματιστής τῆς ἰδέας αὐτῆς ὁ ἰδρυτής του καί πρώτος πρόεδρος Λεωνίδας Σβῶλος, πού μαζί μέ τόν ταμία Γιῶργο Λόγγο, μετά ἀπό ἐπίμονες καί ἐπίπονες προσπάθειες κατάφεραν νά ὑλοποιήσουν τό μεγα-

Δυο φωτογραφίες του βυζαντινου ναου της Παλαιας Επισκοπης Τεγεας. Πριν και μετα την αναστηλωση.

λύτερο μέχρι σήμερα μνημειακό ἔργο τοῦ Συνδέσμου.

Ὁ Τεγεατικός, μέ πρωτόκολλο πού κοινοποιεῖ πρός τούς προέδρους ὅλων τῶν χωριῶν τῆς Τεγέας, παραλαμβάνει τό ναό ὡς ἰδιοκτησία του καί μετά ἀπό τόν καθαρισμό τοῦ γύρω χώρου διοργανώνει τό πρῶτο πανηγύρι γιά τό Δεκαπενταύγουστο τοῦ 1885. Παράλληλα καλεῖται ἀπό τήν Ἀθήνα ὁ διάσημος ἀρχιτέκτονας τῆς ἐποχῆς Τσίλλερ μέ σκοπό τήν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ.

Πράγματι, ἡ ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ πραγματοποιεῖται σέ σχέδια τοῦ Τσίλλερ καί τελειώνει στίς 20 Νοεμβρίου τοῦ 1888.

Ἡ ἀναστήλωση καί στέγαση τοῦ ναοῦ ἀπό σχέδια τοῦ Τσίλλερ στά 1888

Ὁ Ἐρνέστος Τσίλλερ (1837-1923)[13], ὁ Αὐστριακός ἀρχιτέκτονας πού ἔδρασε στήν ἑλληνική πρωτεύουσα κυρίως στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα καί τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ, ἄφησε ἕνα πολύμορφο ἔργο πού συνοψίζεται σέ ἀρχιτεκτονικά σχέδια γιά δημόσια κτίρια ὅπως ἡ Ἐθνική Βιβλιοθήκη, ἡ Ἀκαδημία, τό Δικαστικό Μέγαρο, κ.ἄ., σέ ἀρχοντικά (οἰκία Μελᾶ 1882, Ἰλίου Μέλαθρον - Σλῆμαν 1878, Σταθάτου 1895, Βουγᾶ καί Κοῦπα 1885) καί ἐπαύλεις — περισσότερα ἀπό 500 — στήν Κηφισιά, τό Λαύριο, τό Φάληρο καί Πειραιᾶ· σέ θέατρα ὅπως τό Δημοτικό Θέατρο Ἀθήνας (δέν σώζεται), τό Ἐθνικό Θέατρο τῆς Ἀθήνας καί τά Δημοτικά τῆς Πάτρας καί τῆς Ζακύνθου· σέ ἐξωραϊστικά ἔργα, ὅπως: ἡρῶα, ταφικά οἰκοδομήματα, σέ ἀρχαιολογικά σχέδια καί σχέδια γιά νεοκλασικά κεραμεικά[14], διακοσμητικά καί ἔπιπλα. Τέλος, ἔκανε τά σχέδια γιά ναούς τῶν Ἀθηνῶν ὅπως ὁ Ἅγιος Γεώργιος Λυκαβηττοῦ (1885), ὁ Ἅγιος Λουκᾶς Πατησίων, ἡ Ἁγία Τριάδα τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς (1915) τό ὁποῖο εἶναι καί τό τελευταῖο ἐκκλησιαστικό του ἔργο.

Ἡ φήμη τοῦ διαπρεπῆ ἀρχιτέκτονα ἀκτινοβολεῖ καί ἔξω ἀπό τά «τείχη» τῆς Ἀθήνας, καί πολλές πόλεις τῆς Πελοποννήσου τόν καλοῦν νά σχεδιάσει τό ἐξέχον ἀρχιτεκτονικό μνημεῖο τους πού δέν εἶναι παρά ὁ ναός τῆς πόλης. Ἔτσι, φιλοτεχνεῖ τά σχέδια γιά τήν ἀναστήλωση καί στέγαση τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς Τεγέας (1888),τό ναό τῆς Φανερωμένης (1890) καί τό ναό τῶν Εἰσοδίων (1893), στό Αἴγιο, τό ναό στό χωριό Βέλλο Κορινθίας καί Βίλλια Ἀττικῆς, τό ναό τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (1911) στόν Πύργο καί κάνει τά σχέδια γιά τό μαρμάρινο ἄμβωνα, τό τέμπλο καί τό δεσποτικό θρόνο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Τριπόλεως (1912). Ἀπό τήν ἀναφορά, παράλληλα, καί τῶν ἄλλων ναῶν πού φιλοτέχνησε ὁ Τσίλλερ διαπιστώνουμε ὅτι τά σχέδια καί ἡ ἐπίβλεψη τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς εἶναι χρονολογικά ἡ πρώτη ἐργασία ἐκκλησιαστικοῦ ἔργου πού ἀναλαμβάνει ἔξω ἀπό τήν Ἀθήνα κι ὅτι οἱ πόλεις τῆς Πελοποννήσου ἀρκετά συχνά τόν καλοῦν γιά νά ἀναλάβει τήν ἐκτέλεση ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων. Στήν Ἀρκαδία φαίνεται πώς ὁ Τσίλλερ ἀνέλαβε περισσότερα ἔργα ἀπ' ὅ,τι σέ ἄλλους νομούς τῆς Πελοποννήσου γιατί, ἐκτός ἀπό τό βυζαντινό ναό τῆς Τεγέας πού ἀποτέλεσε μᾶλλον τό ἐρέθισμα γιά τή φήμη του στήν περιοχή, ἀργότερα τόν καλοῦν καί πάλι οἱ Τεγεάτες γιά νά φιλοτεχνήσει αὐτή τή φορά τά σχέδια τοῦ νοσοκομείου ἡ «Εὐαγγελίστρια» στήν πρωτεύουσα τῆς Ἀρκαδίας, στήν Τρίπολη, τοῦ ὁποίου ὁ θεμέλιος λίθος τέθηκε τό 1896[15]. Μετά τό 1900 βρίσκουμε στόν Ἅγιο Βασίλειο, τό μητροπολιτικό ναό τῆς Τρίπολης, τό μαρμάρινο τέμπλο τοῦ ναοῦ, τόν ἄμβωνα καί τό δεσποτικό θρόνο νά ἔχουν γίνει μέ σχέδια τοῦ Τσίλλερ στά χρόνια 1911-1912 μέ χορηγία τῶν ἀδελφῶν Λαΐμη.

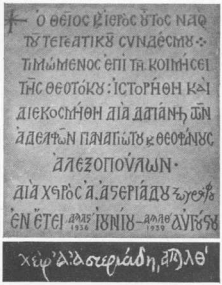

Ὁ Ἀγήνωρ Ἀστεριάδης. Ἐπιγραφή ὅπου ἀναφέρεται ὁ ζωγράφος. Ὑπογραφή τοῦ Ἀστεριάδη.

Ἀλλά ἄς γυρίσουμε στήν Ἐπισκοπή τῆς Τεγέας γιά νά παρακολουθήσουμε τό ρυθμό καί τό χρονικό τῆς ἐπισκευῆς καί ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ.

Δέν γνωρίζουμε τό σχεδίασμα τῆς ἐκκλησίας, πρίν ἀπό τήν ἀναστήλωση. Στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα σώζεται σχέδιο τῆς ἐποχῆς, ἄγνωστου καλλιτέχνη πού τήν σχεδίασε. Τό σχέδιο αὐτό ἔχει μεταφέρει λιθογραφικά ἢ μέ τή μέθοδο τῆς τσιγκογραφίας ὁ Ε. Καζάνης γνωστός τότε χαράκτης - καλλιτέχνης. Στή φωτογραφία πού δημοσιεύεται ἐδῶ καί εἶναι παρμένη ἀπό ἐπιστολικό δελτάριο τῆς ἐποχῆς φέρει τήν ὑπογραφή του.

Ἀπό τό 1884 βασική φροντίδα τῶν μελῶν τοῦ Τεγεατικοῦ εἶναι ἡ τελική ἀποκατάσταση τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ. Τά πρακτικά ἐκείνης τῆς ἐποχῆς καί τῶν ἑπόμενων χρόνων μᾶς παρέχουν πληροφορίες γιά τίς διάφορες προπαρασκευαστικές ἐνέργειες καί τίς γενικές δαπάνες πού καταβάλλονται γιά τήν ὁλοκλήρωση αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Ἔτσι τό 1884, γιά ἐργασίες καθαριότητας καί εὐπρεπισμοῦ τοῦ ναοῦ δαπανῶνται 1.028 δρχ.[16]

Ὁ ναός τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς ἦταν διακοσμημένος μέ τοιχογραφίες, ἄγνωστο ποιᾶς ἐποχῆς, ἀλλά μέ τίς ἐργασίες ἐπισκευῆς του χάθηκαν καί τά τελευταῖα ἴχνη τά ὁποῖα ὑπῆρχαν ἕως τό 1884. (Βλέπε γιά τήν ὕπαρξη ἁγιογραφικῶν τοιχογραφιῶν, καί Ν. Μωραΐτη, «Ἱστορία τῆς Τεγέας», 1932, σελίδα 240).

Σέ ἔκτακτη σύγκληση τοῦ Συμβουλίου τῆς 9ης Αὐγούστου 1887 ὁρίζεται ἡ ἐπιτροπή πού θά ἔρθει σέ ἐπαφή μέ «τέκτονες ἐπιστήμονες ἢ ἐμπειροτέχνες...», μέ σκοπό νά τούς ἀναθέσει τή σύνταξη μελέτης καί ἐκπόνησης σχεδιαγράμματος τῆς στέγασης καί τή μελέτη τοῦ προϋπολογισμοῦ δαπάνης τοῦ ἔργου.

Τήν ἴδια ἐποχή ἐγκρίνεται ἡ μετάβα-

ση τοῦ ἔφορου ἀρχαιοτήτων Γ. Λαμπάκη, στὴν Τεγέα, γιά νά ἐξετάσει τό ναό «ὑπό ἀρχαιολογικήν ἄποψιν» καί νά δώσει ἀναφορά γιά τό ὕψος τῆς δαπάνης τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ.

Ἡ ὅλη φάση ὅμως τῆς προπαρασκευῆς γιά τήν ἐπισκευή τοῦ ναοῦ ὁλοκληρώνεται μέ τήν πρόσκληση τοῦ γνωστοῦ ἀρχιτέκτονα Ε. Τσίλλερ, ὁ ὁποῖος προτείνει τήν προμήθεια διάφορων δομικῶν ὑλικῶν ἀπό τόν Πειραιά, ὁπως ἐλαφρόλιθων, πορσελάνης κ.λ.π., καθώς καί τή φωτογράφιση τοῦ ναοῦ. Τό διοικητικό συμβούλιο ἐγκρίνει τίς προτάσεις τοῦ ἀρχιτέκτονα καθώς καί τήν ἔκθεση προϋπολογισμοῦ 11.285 χιλιάδων δραχμῶν ποῦ ὑπέβαλε ὁ Τσίλλερ γιά τήν ἐπίθλεψη τοῦ ναοῦ (5 Ἰουνίου 1888, σελ. 108). Στή συνέχεια ἐγκρίνει τή δαπάνη γιά τήν ἐκ νέου μετάβαση τοῦ ἀρχιτέκτονα στήν Τεγέα καί τό ποσό τῶν 300 δραχμῶν γιά τούς κόπους καί τά σχεδιαγράμματα ποῦ συνέταξε.

Σέ διαχειριστικό σημείωμα λογοδοσίας καί διαχείρισης[17] βρήκα καί τήν ἀμοιβή τοῦ ἀρχιτέκτονα. Ὁ Τσίλλερ ἔλαβε τελικά γιά μέν τά σχέδιά του τό ποσόν τῶν 600 δραχμῶν, γιά δέ τίς δύο μεταβάσεις του στήν Τεγέα καί ἐπιστροφή στήν Ἀθήνα τό ποσόν τῶν 365 δρχ.

Ἀπό τά πρακτικά καί πάλι τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου 1888-89 πληροφορούμαστε ὅτι γιά τήν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ καί τή γενική ἐπισκευή του οἱ δωρητές Μιχ. Κατσίμαλης καί Νικ. Δεικτάκης ἔδωσαν τό ἀρχικό ποσό τῶν 8.000 δρχ.

Στίς 14 Ἀπριλίου 1889, ἡμέρα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, γίνονται τά ἐγκαίνια τοῦ ἀναστηλωμένου πλέον ναοῦ καί ἀφιερώνεται τό μέν καθολικό στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, τό δέ ἐκ δεξιῶν μέρος τοῦ ναοῦ στόν Ἅγιο Σπυρίδωνα καί τό ἀριστερό στή Ζωοδόχο Πηγή.

Τά πρακτικά τοῦ Δ.Σ. τῆς 29 Ἰανουαρίου 1895 μᾶς δίνουν μιά σημαντική εἴδηση. Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Γεράσιμος δωρίζει στό ναό τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς Τεγέας «...Χρυσοκέντητο καί χρυσοῦφαντο ἐπιτάφιον μετά πολυτίμων λίθων κεκοσμημένον μέ τήν εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου...».

Συμπληρωματικές ἐργασίες ἐπισκευῆς καί φιλοτέχνησης τοῦ ναοῦ στά χρόνια 1930-40

Ἡ προσπάθεια, ὅμως, τῆς συντήρησης, ἐπισκευῆς καί ἐξοπλισμοῦ γενικά συνεχίζεται.

Τό 1932 ὁ ναός ἐπισκευάζεται, γιατί εἶχε φθορές ἀπό τήν ὑγρασία, μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ μηχανικοῦ Β.Ν. Γεωργούλη. Ἄς δοῦμε ὅμως τήν ἐπισκευή αὐτή μέσα ἀπό τά πρακτικά τοῦ Συνδέσμου στά χρόνια 1931-32.

«Μόλις ἐσχάτως κατά τό πρῶτον 15ον Αὐγούστου 1932 τῇ ἀξιεπαίνῳ ἐπιμελείᾳ τοῦ μηχανικοῦ τοῦ Τεγ. Συνδέσμου Ν.Β. Γεωργούλη ἐξετελέσθη ἡ ἀπόξεσις ἀπό τῶν τοίχων τῶν ἀσβεστωμάτων καί ἡ ἐπίχρισις αὐτῶν διά μαρμαροκονίας. Ὁπτικῶς ὁ ναός ὄχι μόνον προσέλαβε καί ἐσωτερικῶς τόν ἀρχικόν βυζαντινόν ρυθμόν, ἀλλά καί μεγάλη ἐλπίς ὑπάρχει ὅτι ἐξησφαλίσθη πλέον ἀπό τῆς ὑγρασίας, ὥστε μετά τινα χρόνον ν' ἀρχίση ὁ διά ζωγραφιῶν διάκοσμος αὐτοῦ».

Ἡ τελευταία αὐτή ἐνέργεια ἐπισκευῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ μετά τήν ἀναστήλωση ἀνοίγει τό δρόμο γιά τόν ἐρχομό τοῦ Ἀστεριάδη. Ὁ Σύνδεσμος «ἐπιστρατεύει» τόν γνωστό ζωγράφο Ἀγήνορα Ἀστεριάδη νά ἀγιογραφήσει ὁλόκληρο τό ναό. Ἡ ἀγιογράφηση αὐτή κράτησε περισσότερο ἀπό τρία χρόνια, ὁπως θά δοῦμε ἀναλυτικά στό ἑπόμενο κεφάλαιο.

Ἐδῶ θά ἤθελα νά ὑπογραμμίσω ὅτι ἡ πρόσκληση ἀπό τά μέλη τοῦ Τεγεατικοῦ καί ἡ ἀνάθεση τῶν ἐργασιῶν τοῦ ναοῦ σέ δύο ἀξιόλογους καλλιτέχνες τῆς ἐποχῆς, τόν Τσίλλερ καί τόν Ἀστεριάδη, δείχνει πέρα ἀπό τή σωστή ἀπόφαση καί τόν ὀρθό χειρισμό τοῦ θέματος, νά καλέσουν δηλαδή εἰδικούς καί κατάλληλους ἀνθρώπους (κάτι ποῦ σπανίζει σήμερα ἀπό ἀνάλογα σωματεία) δείχνει παράλληλα τό ὑψηλό πολιτιστικό καί πνευματικό ἐπίπεδο τῶν ἡγητόρων τοῦ Συνδέσμου αὐτοῦ.

Ὁ χαλκέντερος, δημιουργικός καί ἀνήσυχος ἱδρυτής τοῦ Συνδέσμου δεν ἡσυχάζει μέ τίς ἔως τώρα ἐπιτεύξεις καί τόν θλέπουμε νά δίνει ὁδηγίες καί κατευθύνσεις καί ἀπό πολύ νωρίς ἀνησυχεῖ καί ἀγωνιά.

Τήν ἀγωνία τοῦ ἱδρυτή τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου Λεωνίδα Σβώλου γιά' τή συνέχιση τῆς ἀξιοποίησης τοῦ ναοῦ τή μοιραζόμαστε διαβάζοντας τά πρακτικά τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, ὅταν ὑπενθυμίζει καί παροτρύνει τά μέλη νά μήν ὑπολογίσουν χρόνο καί χρήμα καί νά δώσουν μεγάλη προσοχή στή διακόσμηση καί γενικά σέ ὅλα τά συμπληρωματικά ἔργα ποῦ θά πλαισιώσουν τήν ἀξιοποίηση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοῦ μνημείου, πού τό παρομοιάζει μέ τό ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως[18].

Πραγματικά οἱ παραινέσεις καί οἱ προσδοκίες του δέν διαψεύδονται. Τό 1939 παράλληλα μέ τήν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ ἀπό τόν Ἀστεριάδη φτιάχνεται: α) Ἀπό τόν καλλιτέχνη - μαρμαρογλύπτη Νίκο Σκαρῆ, τό μαρμάρινο τέμπλο καί ὁ δεσποτικός θρόνος ἀπό ἀτόφιο πεντελήσιο μάρμαρο καί στοιχίζει 270.000 δραχμές, β) Ἀπό τήν καλλιτέχνιδα Ἔλλη Βοΐλα, δύο μωσαϊκά ἔργα (ἀγιογραφίες) ἐνσωματωμένα στό τέμπλο, ποῦ στοιχίζουν 34.000 δρχ. καί γ) Ἀπό τόν γνωστό ξυλογλύπτη ἐκκλησιαστικῶν ἐπιπλώσεων Θανάση Νομικό τά θημόθυρα τῆς ὡραίας πύλης καί τῶν πλαϊνῶν θυρῶν καί στοιχίζουν 45.000 δρχ.

Τήν ἐπίθλεψη τῶν ἔργων αὐτῶν ἀνέλαβε, μέ συμβολική ἀμοιβή, ὁ ἀρχιτέκτονας Εὐστάθιος Στίκας ὑπό τήν ὑψηλή ἐπιστασία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ, καθηγητῆ καί τότε προϊσταμένου τῶν ἀναστηλώσεων στό Ὑπουργεῖο Παιδείας, Ἀναστάσιου Ὀρλάνδου[19].

Ἔτσι, τό κατώφλι τῆς δεκαετίας τοῦ '40 βρίσκει ὁλοκληρωμένο τό μεγαλύτερο μακρόπνοο καί σπουδαιότερο ἔργο τοῦ Συνδέσμου.

Ὁ ναός αὐτός στήν Παλαιά Ἐπισκοπή τῆς Τεγέας σήμερα δέν ἔχει μείνει μόνο σάν ἔκφραση θρησκευτικῆς πίστης· ἀποχτᾶ συγχρόνως καί μιά ἄλλη διάσταση: Αὐτήν τοῦ εἰκαστικοῦ χώρου, ἀφοῦ διασῴζει τό μεγαλύτερο μάλλον καί σημαντικότερο ἀγιογραφικό ἔργο τοῦ Ἀγήνορα Ἀστεριάδη.

Οἱ τοιχογραφίες καί ἡ ἀγιογράφηση τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς Τεγέας ἀπό τόν Ἀγήνορα Ἀστεριάδη στά χρόνια 1936-1939

Ὁ Ἀγήνορας Ἀστεριάδης (1898-1977) ἐμφανίζεται στό προσκήνιο τῆς ἑλληνικῆς εἰκαστικῆς τέχνης ταυτόχρονα μέ τή στροφή τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ καλλιτεχνικοῦ κόσμου πρός τή λαϊκή καί βυζαντινή παράδοση, ἐνῶ παράλληλα ὁ ἴδιος μελετά καί ἀντιγράφει θέματα ἀπό τήν ὡς τότε παραμελημένη λαϊκή ζωγραφική καί θέματα ἀπό τό βυζαντινό πολιτισμό.

Ἡ θητεία του προπολεμικά πάνω στήν ἑλληνική παράδοση ἀφήνει τά χνάρια της πάνω στό προσωπικό του ἔργο, ἐνῶ ἡ πίστη του στήν τάση αὐτή τόν κατατάσσει σ' ἕναν ἀπό τούς πρωτεργάτες τῆς ἀνθίσης καί γενικότερα τῆς ἀνανεωτικῆς πορείας στόν τομέα τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς.

Τό τέμπλο ἀπό πεντελίσιο μάρμαρο πού φιλοτέχνησε ὁ μαρμαρογλύπτης Ν. Σκαρής. Τά θημόθυρα εἶναι τοῦ ξυλογλύπτη Θ. Νομικοῦ καί τά ψηφιδωτά (στή ψωτογραφία φαίνεται μόνο τό ἕνα) τῆς Ἐλ. Βοΐλα.

Ὁ Παντοκράτορας πού ἔχει ὑποστεῖ σημαντικές φθορές.

Παρέα μέ τόν Σπύρο Βασιλείου πού τούς ἑνώνει, ἐκτός ἀπό τή φιλία, ἡ κοινή ἀντιμετώπιση εἰκαστικῶν προβλημάτων, ἡ συμμετοχή σέ κοινές καλλιτεχνικές ὁμάδες «Τέχνη» καί «Στάθμη», καί κοινή παρουσίαση σέ αἴθουσες ἐκθέσεων, εἶχαν ζωγραφίσει σκαρφαλωμένοι πάνω σέ σκαλωσιές θόλους ἐκκλησιῶν· ἀνήκουν στή χορεία ἐκείνων τῶν πρώτων Ἑλλήνων ζωγράφων πού ἀναζήτησαν τά στοιχεῖα τῆς τέχνης τους στήν πηγή πού λέγεται «Ρωμιοσύνη».

Ὁ Ἀστεριάδης καί ἡ προσφορά του στήν τέχνη ξεπερνάει τή διάρκεια μισοῦ αἰώνα καί τό πολυσχιδές καί πολύμορφο ἔργο τοῦ καταξιωμένου καλλιτέχνη συνοψίζεται σέ ἕνα μεγάλο ὄγκο ἀπό ἔργα ζωγραφικῆς, ἐκδοτικό, τυπογραφικό, ἁγιογραφικό καί τοιχογραφικό.

Μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νά παρουσιάσουμε καί νά δημοσιεύσουμε γιά πρώτη φορά ἕνα ἀπό τά σπουδαιότερα ἁγιογραφικά ἔργα πού ἔκανε στά πρώτα χρόνια τῆς καλλιτεχνικῆς του διαδρομῆς, καί εἶναι ἴσως ἀπ' τά ἀξιολογότερά του οἱ τοιχογραφίες τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς τῆς Τεγέας.

Ἄς παρακολουθήσουμε τά στάδια τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ ἀπό τόν Ἀστεριάδη μέσα ἀπό τή λογοδοσία τοῦ Γραμματέα τοῦ Συνδέσμου Εὐθ. Ν. Γεωργούλη πού ἔγινε στή γενική συνέλευση τῶν μελῶν τῆς 16 Μαΐου 1937: «... Ἡ ἁγιογράφηση ἔχει ἀνατεθῆ εἰς τόν διακεκριμένον καλλιτέχνην κ. Ἀγήνορα Ἀστεριάδην. Οὗτος ἔχει φιλοτεχνήσει πολλάς καλλιτεχνικάς ἐργασίας. Ἡ ἐσωτερική ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ ἔχει διαιρεθῆ εἰς τρία τμήματα. Τό πρῶτον ἐστοίχισεν 82 χιλιάδας δρχ., τό δεύτερον 60 καί τό τρίτον τμῆμα, τοῦ ὁποίου τήν ἁγιογράφησιν ἤρχισεν πρό μικροῦ, θά στοιχίση 145.000. Ἡ ἁγιογράφησις, πλουσιωτάτη ἀπό ἀπόψεως ἁγιογραφιῶν καί κοσμημάτων καλλιτεχνικοῦ τύπου ἀναλόγου πρός τόν ρυθμόν τοῦ ναοῦ, ἐπέσυρε τήν ἐπιδοκιμασίαν τῶν ἁρμοδίων καί τοῦ κοινοῦ. Παρελείφθη ἡ ἐσωτερική ἐπιφάνεια τῶν τρουλλίσκων, ἡ ὁποία εἶναι ἀφανής εἰς τόν ἐπισκέπτην τοῦ ναοῦ, τό κάτω μέρος τοῦ τοίχου τῆς Πλατυτέρας καθώς καί ἡ κάτω ἐπιφάνεια ὑπό τήν κορνίζαν ἥτις περιτρέχει τόν ναόν ἐσωτερικῶς...».

Σέ ἄλλη συνεδρίαση (29 Μαΐου 1937) ὁ ἴδιος ὁμιλητής παροτρύνει τά μέλη καί τούς Τεγεάτες κατοίκους τῆς Ἀθήνας ἀντί νά κάνουν τόν κόπο νά κατέβουν στήν Τεγέα, γιά νά λάβουν γνώση τῆς προόδου τῆς φιλοτέχνησης καί νά θαυμάσουν τίς ὡραῖες

τοιχογραφίες, νά ἐπισκεφθοῦν τόν Ἅγιο Διονύσιο τόν Ἀρεοπαγίτη, ὅπου ἔχουν φιλοτεχνηθεῖ παρόμοια ἔργα, καί μάλιστα τούς ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ καλλιτεχνική διαμόρφωση τοῦ πολιούχου τῆς Ἀθήνας στοίχισε «μυθώδη» ποσά σέ σχέση μέ τίς δαπάνες τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς.

Ἡ πρόοδος τῶν ἐργασιῶν τῆς φιλοτέχνησης τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς προχωρεῖ μέ ἐντατικό ρυθμό καί ἡ ἁγιογράφηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ περιλαμβάνει καί τέταρτο τμῆμα, τοῦ ὁποίου ἡ ἐργασία ἀρχίζει στίς 12 Ἰουλίου τοῦ 1938 μέ χορήγηση τοῦ Θ. Κ. Ἀλεξόπουλου.

Ἕως τότε ἀπό τούς ἀδελφούς Παναγιώτη καί Θεοφάνη Ἀλεξόπουλους εἶχε διατεθεῖ γιά τήν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ τό ποσό τῶν 369.000 δρχ.

Στόν Ἀστεριάδη ὅμως, πέρα ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ, ἀναθέτουν καί τήν ἁγιογράφηση ὀκτώ δεσποτικῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου, σέ ἀντικατάσταση τῶν παλιῶν, ποῦ στοίχισαν 56.000 δρχ. ὅπως μάς πληροφοροῦν τά πρακτικά τῆς συνελεύσεως τῆς 28 Μαΐου 1939 (ἅλ. σελ. 592)[19].

Γιά νά μπορέσουμε νά ἐκτιμήσουμε σωστά καί νά κατατάξουμε ἀνάλογα τό ἁγιογραφικό αὐτό ἔργο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς Τεγέας κρίνω σκόπιμο νά παραθέσω ἀναλυτικά καί μέ χρονολογική σειρά κατάλογο τοῦ ἁγιογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ἀγήνορα Ἀστεριάδη, ποῦ θά μᾶς βοηθήσει νά καταλήξουμε σέ ὁρισμένα συμπεράσματα.

Ἐκκλησίες πού ἁγιογράφησε ἐξ ὁλοκλήρου μέ τοιχογραφίες εἶναι: Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στήν Παλαιά Ἐπισκοπή Τεγέας (1936-1939), ἡ Ἁγία Βαρβάρα στή Θεσσαλονίκη (1939), τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στούς Τράχωνες Ἀττικῆς (1942-43), ὁ ναός Μεταμορφώσεως στή Λάρισα (1949-52), τό παρεκκλήσι τοῦ «Ναυτικοῦ Ἱδρύματος Ἐργατῶν Θαλάσσης» (1952) καί τό παρεκκκλήσι τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος στή Λάρισα (1959-60).

Ἐκκλησίες τῶν ὁποίων ἁγιογράφησε μόνο τμήματα εἶναι: Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας τοῦ Πτωχοκομείου τῆς Ἀθήνας (1938), ἡ Ἁγία Βαρβάρα τοῦ Ζαννείου Ὀρφανοτροφείου στόν Πειραιά (1940), ὁ Ἅγιος Δημήτρης στό Ν. Φάληρο — τοιχογράφηση τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (1948), ἡ Ἁγία Βαρβάρα στό Δαφνί — τοιχογράφηση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (1948), ὁ Ἅγιος Βλάσιος στό Ξυλόκαστρο — τοιχογράφηση ἀνατολικοῦ κλίτους σέ συνεργασία μέ τόν Σπύρο Βασιλείου (1948), ὁ Ἅγιος Δημήτρης στήν Κψέλη — τοιχογράφηση τοῦ Παντοκράτορα τοῦ τρούλου (1949) καί τοῦ νάρθηκα (1952), ὁ Ἅγιος Νικόλαος στό Βόλο — τοιχογράφηση τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (1952), ὁ Ἅγιος Νικόλαος στό Χαλάνδρι — τοιχογράφηση κεντρικῶν πεσσῶν (1956), ὁ Ἅγιος Δημήτρης στό Σκαραμαγκά (1957), ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στίς Ρίζες Τεγέας (1957-58) καί ὁ Ἅγιος Δημήτρης στό Στάδιο (1968-69). (Ἔχω παραλείψει τίς ἐκκλησίες στίς ὁποῖες σχεδίασε ψηφιδωτά καί φιλοτέχνησε φορητές εἰκόνες καί εἰκόνες τέμπλων).

Ἀπό τήν παράθεση τῶν στοιχείων αὐτῶν θγαίνουν τά ἑξῆς συμπεράσματα: Ἡ ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου εἶναι χρονολογικά (1936) ἡ πρώτη ἐκκλησία τῆς ὁποίας ἀναλαμβάνει νά τοιχογραφήσει ὁλόκληρο τόν ἐσωτερικό διάκοσμο καί εἶναι ἡ ἀρχαιότερη (θυζαντινή, 100ς αἰώνας).

Ἡ φιλοτέχνηση αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας κράτησε περισσότερο χρόνο ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες (περισσότερο ἀπό τρία χρόνια) προβάδισμα ποῦ μόνο ὁ ναός τῆς Μεταμορφώσεως στή Λάρισα (1949-52) (στήν πόλη ποῦ γεννήθηκε) ἀργότερα συναγωνίζεται· καί εἶναι ἡ πρώτη ἐκκλησία ποῦ φιλοτεχνεῖ στήν Πελοπόννησο καί στήν Ἀρκαδία.

Μιά ἄλλη ἐκκλησία ποῦ βρίσκουμε στήν Πελοπόννησο, τόν Ἅγιο Βλάσιο στό Ξυλόκαστρο, δέν τήν φιλοτεχνεῖ μόνος του ἀλλά παρέα μέ ἕνα ἀκόμα μεγάλο ζωγράφο, τό φίλο του Σπύρο Βασιλείου.

Τώρα στήν Ἀρκαδία, ἑκτός ἀπό τό ναό τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Τεγέας βρίσκουμε ἀργότερα νά φιλοτεχνεῖ τμήματα τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στίς Ρίζες Τεγέας (1957-58) καί τόν Ἅγιο Δημήτριο στό Στάδιο Τεγέας (1968-69). Οἱ ἐκκλησίες αὐτές ἀνήκουν στά γειτονικά χωριά πού συνορεύουν μέ τήν Π. Ἐπισκοπή καί ἡ τύχη νά φιλοτεχνηθοῦν ἀπό τόν Ἀστεριάδη ὀφείλεται κατ' ἀρχήν στή φήμη καί τήν ἀκτινοβολία ποῦ εἶχε τό ἔργο του στή γειτονική περιοχή καί ὡς ἐκ τούτου στή διάθεση καί τό πνεῦμα ἀνταγωνισμοῦ καί ἀντιζηλίας τῶν γειτονικῶν χωριῶν νά μήν ὑστεροῦν οἱ ἐκκλησίες τους καί πολύ ἀπό ἐκείνη τῆς Π. Ἐπισκοπῆς.

Ὁ Ἀστεριάδης, πού εἶχε μελετήσει ἰδιαίτερα τή λαϊκή καί αὐζαντινή παράδοση, δανείσθηκε πολλές φορές στοιχεῖα ἀπό αὐτή προσαρμόζοντας τα ὅμως στό ἔργο του μέ ἐντελῶς προσωπικό ὕφος. Τό ἴδιο συνέβη καί στήν ἱστόρηση τοῦ θυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς. Ἐδῶ ὁ καλλιτέχνης γίνεται ἁγιογράφος πού ἐνῶ εἶναι ὑποχρεωμένος νά τηρήσει πιστά τούς εἰκονογραφικούς κύκλους τῆς ἁγιογραφίας καί τούς τυπικούς κανόνες τῆς ἁγιογραφικῆς τέχνης, κατορθώνει μέσα ἀπό αὐτούς νά μᾶς δώσει ἔνα ρωμαλέο μνημειακό ἔργο στό ὁποῖο ἡ ζωγραφική του μᾶς μεταδίδει τό νόημα τῆς θυζαντινῆς τέχνης φιλτραρισμένο μέσα ἀπό τή φρεσκάδα τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς.

Στήν ἀριστερή πλευρά τοῦ τοίχου τῆς εἰσόδου τοῦ θυζαντινοῦ ναοῦ ἡ ἐπιγραφή μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «Ὁ θεῖος καί ἱερός οὗτος ναός τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, τιμώμενος ἐπί τῇ Κοιμήσει τῆς Θεοτόκου, ἱστορήθη καί διεκοσμήθη διά δαπάνης τῶν ἀδελφῶν Παναγιώτου καί Θεοφάνους Ἀλεξοπούλου, διά χειρός Ἀ. Ἀστεριάδου, ζωγράφου, ἐν ἔτει 1936 Ἰουνίου - 1939 Αὐγούστου».

Ἡ παρουσίαση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀστεριάδη, πού ἔγιναν μέ τή μέθοδο τῆς ἠρογραφίας (ὄχι φρέσκο) καί δημοσιεύονται σ' αὐτό τό τεῦχος γιά πρώτη φορά σάν ἑνότητα, θά ἀκολουθήσει τή σειρά τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων[20] τῆς ἁγιογραφίας, στά περιθώρια πού μᾶς ἐπιτρέπει ὁ χῶρος αὐτός.

Α) Τοιχογραφίες δογματικοῦ κύκλου:

α) Παντοκράτορας τοῦ κεντρικοῦ θόλου. Μέ τό ἀριστερό χέρι κρατάει τό Εὐαγγέλιο καί μέ τό δεξί εὐλογεῖ, ἐνῶ περιστοιχίζεται ἀπό οὐράνια ἀκολουθία. Τό θρόνο τοῦ Κυρίου τόν ὑποβαστοῦν οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστές ζωγραφισμένοι στά σφαιρικά τρίγωνα. Ἡ συμβολική αὐτή παράσταση τῆς παντοδυναμίας τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἀποθέωση τῆς σύλληψης τῆς θυζαντινῆς τέχνης.

β) Πλατυτέρα. Στήν κεντρική κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἀπεικονίζεται ἡ Θεοτόκος ὡς δεομένη (Πλατυτέρα) καί βρεφοκρατοῦσα μαζί.

Β) Τοιχογραφίες λειτουργικοῦ κύκλου: Οἱ τοιχογραφίες αὐτές ἐκτυλίσσονται μέσα στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ καί πάνω ἀπό τό χῶρο τοῦ ἱεροῦ θήματος. Ἔτσι, α) στό τόξο πού ἑνώνει τόν κεντρικό τροῦλο μέ τήν ἀψίδα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχει ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ, β) κάτω ἀπό τήν ἀψίδα τῆς Πλατυτέρας εἰκονίζονται οἱ Ἱεράρχες καί ἡ θεία λειτουργία, γ) στήν πρόθεση εἰκονίζεται ὁ Χριστός νά ἐξέρχεται τοῦ μνημείου μέ τό σταυρικό σύμβολο (συμβολισμός τῆς ἄκρας ταπείνωσης), δ) στό διακονικό καί ε) στά πλάγια τῆς ὀροφῆς στήν ἀριστερά πλευρά τοῦ

Ἁγιογραφήσεις τοῦ Ἀγήνορα Ἀστεριάδη στό ναό τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς Τεγέας.

ναοῦ, στό σημεῖο πού ἑνώνεται μέ τό ἱερό θῆμα, ὑπάρχουν τοιχογραφίες τῆς Ἀναστάσεως καί τῆς Μεταμορφώσεως.

Γ) Τοιχογραφίες ἑορταστικοῦ κύκλου: Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν οἱ εἰκονογραφήσεις τοῦ νάρθηκα καί τοῦ κυρίως ναοῦ καί περιλαμβάνουν: Στό νάρθηκα στό πάνω μέρος τῆς κεντρικῆς εἰσόδου δεσπόζει ἡ τοιχογραφία τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου. Στόν κυρίως ναό, τό Δωδεκάορτο, δηλαδή οἱ δεσποτικές γιορτές — Γέννηση, Σταύρωση, Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ — καί σκηνές ἀπό τή ζωή καί τά θαύματα τοῦ Χριστοῦ ὅπως, «Ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου», «Ἡ Λίμνη τῆς Τιβεριάδος», «Ἡ Βαϊοφόρος» κ.ἄ., καί σκηνές ἀπό τά πάθη, «ὁ Μυστικός Δεῖπνος», «Ὁ Νιπτήρ» κ.ἄ.

Στήν εἴσοδο στό κάτω μέρος τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι ζωγραφισμένοι ὁλόσωμοι οἱ μάρτυρες καί οἱ ὅσιοι.

Στή δεξιά πλευρά τοῦ τοίχου, ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἐφιππος, ὁ Ἅγιος Κωνσταντίνος καί ἡ Ἁγία Ἑλένη, στήν κάτω σειρά, πάνω οἱ Ἅγιοι Πέτρος καί Παῦλος.

Στήν ἀπέναντι ἀριστερή πλευρά τοῦ τοίχου, κάτω, ἔχουμε τόν Ἅγιο Δημήτριο ἐφιππο καί τούς Ἁγίους Ἀναργύρους (Κοσμᾶ καί Δαμιανό), ἐνῶ στό πάνω μέρος ἡ Ἁγία Μαρίνα καί ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη.

Οἱ ἀλλεπάλληλες αὐτές εἰκόνες τῶν ἁγιογραφικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀστεριάδη ἄν καί καλύπτουν διαφορετικές ἐπιφάνειες τοίχου εἶναι σφιχτοδεμένες μεταξύ τους λές καί πρόκειται γιά μιά ἑνιαία τοιχογραφία. Ἄν καί ἱστορήθηκαν σέ διαφορετικούς χρόνους καί περιέχουν διαφορετικές σκηνές καί ἐπειδόβλα εἰκονογραφίες, ἔχουν μιά ἀλληλεξάρτηση καί εἶναι συνδεδεμένες σέ μιά ἁρμονική σύνθεση λές καί πρόκειται γιά ἕνα μόνο ἔργο.

Καθώς εἰσέρχεσαι στό ναό, σέ προετοιμάζουν, γιά νά ἀκολουθήσει μετά μιά ἀνάπτυξη καί μιά τέτοια προετοιμασία χαλάρωσης, ὥστε ὅταν φθάνεις στό κέντρο τοῦ ναοῦ καί σοῦ ἀποκαλύπτεται ὁ κεντρικός τρούλος, ἐκεῖ τά πόδια λυγίζουν ἀπό τό βάρος τοῦ σώματος ἐνῶ ἡ ψυχή ἀνάλαφρη κατευθύνεται πρός τά ἄνω καί μεταρσιώνεται σέ προσευχή πηγαίνοντας νά συναντήσει τό ἱερό, τό ἄδυτο, γιά νά τῆς ἀποκαλυφθεῖ ἡ μεγάλη ἀλήθεια[21].

Ὁ ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στήν Ἐπισκοπή τῆς Τεγέας δέν εἶναι ἁπλῶς μιά ἐκκλησία τυποποιημένης λατρείας. Εἶναι ἕνα χριστιανικό ἀρχιτεκτονικό μνημεῖο πού πάνω του στό διάβα τοῦ χρόνου συμπυκνώθηκαν τρεῖς μεγάλες ἱστορικές περίοδοι τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Πράγματι, στό ναό αὐτό μέ μαρμάρινο ὑλικό τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, στριμωγμένο ἀπό τίς πέτρες τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας, συγκατοικεῖ ἀδελφωμένα τό πνεῦμα τοῦ ἀρχαίου καί τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

Ἑνῶ μέ ἀνανεωμένους τοὺς «ἁρμοὺς» ἀπό τήν ἀναστήλωσή του ἀπό τόν Τσίλλερ στήν περίοδο τοῦ κλασικισμοῦ καί ἀγιογραφικά ἱστορημένος στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας ἀπό τόν Ἀστεριάδη, ἄξιο πρωτομάστορα τῆς Ρωμιοσύνης, συνεχίζει νά ἐκπέμπει τό μήνυμα τῆς βυζαντινῆς τέχνης μέσα ἀπό τήν ἀκτινοβολία τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Σημειώσεις - Βιβλιογραφία

1. Ἀπο τόν 5ο αἰώνα ἡ Τεγέα εἶναι ἕδρα Ἐπισκόπου. Ἀπό ἐπιγραφή πού βρέθηκε στό 1910 ἀπό χώρο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Προδαντινοῦ καί ἀπό τίς πράξεις τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451 μ.Χ.) στήν ὁποία ἔλαβε μέρος, γνωρίζουμε τόν Ὑφέλιμο τό μόνο γνωστό Ἐπίσκοπο τῆς πόλεως τῆς Τεγέας Νυκλίου.

2. Γιά τή μετονομασία ἀπό Τεγέα σέ Ἀμύκλι ἡ Νυκλί δέ γνωρίζουμε πότε ἀκριβῶς ἔγινε. Πρέπει νά ἔγινε σταδιακά μετά τίς σλαβικές ἐποικήσεις στήν ἀρχή σάν τοποθεσία καί ἀργότερα σάν μικρός οἰκισμός. Ἀπό χρονικό τοῦ Μωρέως ἀναφέρεται συχνότατα τό Νύκλι (6λ. στίχους 1715, 1752, 2027, 3332, 4878, 5147, 6711 κ.ἄ.). Ἐκδ. Καλονάρου.

3. Στήν τελευταία αὐτή περίοδο πρίν ἀπό τήν τουρκική κατοχή τό Νυκλί ἢ Ἀμύκλι καταστρέφεται ἀπό τόν νέο δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ Ἀσάν καί οἱ κάτοικοι μετακοῦν στό πλησιόστερα ὑψηλό μεμονωμένο θουνό πού ὀχυρώνεται μέ τριπλό ἰσχυρό τεῖχος καί γίνεται ἡ νέα πόλη «Μουχλί». Ἔτσι, τό τοπωνύμι Νυκλί ἐξαφανίζεται καί τή θέση του παίρνει ἡ «Παλαιά Ἐπισκοπή».

4. Αὐτό πιστοποίησαν ἔρευνες τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς πού ἔγιναν πρώτα τό 1888-89 καί ἀργότερα ἀπό τόν René Vallois τό 1926.

5. Βλέπτε καί Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική καί Βυζαντινή Ἀρχαιολογία, τομ. Α', 1942, σελ. 418.

6.Βλέπτε καί Α. Ὀρλάνδο, «Παλαιοχριστιανικά καί βυζαντινά μνημεῖα Τεγέας - Νυκλίου», Α.Β.Μ.Ε., τόμ. ΙΒ', 1973, σελ. 141-162.

7. Βλέπτε καί Α. Ὀρλάνδο, Α.Β.Μ.Ε., τόμ. Α', 1935, σελ. 146, ὅταν δημοσίευσε πρώτα ἤν ἀποτύπωση καί καταμέτρηση τοῦ ναοῦ.

8. Βλέπτε, Expédition Scientifique de Morée, II, Paris 1833, σελ. 84.

9. Βλέπτε: La Grèce Continentale et la Morée, Paris, 1843, σελ. 420.

10. Φαίνεται ὅτι στήν ἐπίσειωση τῆς κατάρρευσης τοῦ ναοῦ ἐκτός ἀπό τήν ἐγκατάλειψη, βοήθησε καί κάποιος σεισμός πού ἔγινε στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα (1850).

11. Βλέπτε Ν. Ἀλεξόπουλο, Ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου, 1951, σελ. 89.

12. Βλέπτε καί Ν. Μωραΐτη, Ἱστορία τῆς Τεγέας, 1932, σελ. 72.

13. Βλέπτε καί Δ. Παπαστάμου, Τσίλλερ, 1973 ("Ἐκδοση Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ). Ὁ Ernst Ziller ἦλθε στήν Ἑλλάδα τό 1861 γιά νά ἐποπτεύσει τά σχέδια τοῦ Χάνσεν γιά τήν Ἀκαδημία καί μένει ὁριστικά. Παντρεύτηκε Ἑλληνίδα καί πέθανε στήν Ἑλλάδα πού τόσο ἀγάπησε ἀφήνοντας ἕνα μεγάλο ἀρχιτεκτονικό ἔργο. Στή βιβλιογραφία τό μικρό ὄνομα τοῦ Τσίλλερ συναντιέται ἄλλες φορές σάν Ἐρνέστος (ξενική προέλευση) καί ἄλλοτε σάν Παῦλος.

14. Βλέπτε καί Ν. Γρηγοράκη, Τά ἀκροκέραμα καί ἄλλα νεοκλασικά κεραμουργήματα, 1981, σελ. 19,34,127,(154-157).

15. Βλέπτε καί Δ. Ἀθανασιάδη, «Τά πρώτα νοσοκομεῖα τῆς Τρίπολεως», «Ἀρκαδικός τύπος» φ. 374, 7 Ὀκτωβρίου 1951.

16. Βλέπτε καί Δ. Ἀθανασιάδη: «Ἀρκαδικός τύπος» φ. 384 καί 385, Ἰανουάριος τοῦ 1952.

17. Βλέπτε λεπτομέρειες καί ἐξοδολόγιο στά Πρακτικά τοῦ Διοικ. Συμβουλ. τοῦ Συνδέσμου τῆς 7 Μαΐου 1889 (σελ. 110-112).

18. Βλέπτε Πρακτικά Διοικητικοῦ Συμβουλίου Τεγεατικοῦ Συνδέσμου (1883-1904), σελ. 270. Πράξη, 1 Αὐγούστου 1904.

19. Βλέπτε Πρακτικά Γενικῆς Τακτικῆς Συνελεύσεως, 28 Μαΐου 1939, σελ. 591-592.

20. Βλέπτε καί Γ. Σωτηρίου, «Οἱ εἰκονογραφικοί κύκλοι τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ», περιοδικό Νέα Ἑστία, 1955, σελ. 406-415.

21. Βλέπτε καί Μαρίνο Καλλιγᾶ, Ἡ αἰσθητική τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στό Μεσαίωνα, 1946.

— Οἱ φωτογραφίες τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ εἶναι ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ συγγραφέα.

— Οἱ ἔγχρωμες διαφάνειες τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἔγιναν ἀπό τό φωτογράφο Κώστα Παπακωνσταντίνου.

— Εὐχαριστῶ τόν Τεγεατικό Σύνδεσμο καί ἰδιαίτερα τήν εἰδική γραμματέα κυρία Ἄννα Μαλλίρη γιά τήν πρόθυμη διάθεση στοιχείων ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ Συνδέσμου, χρησιμη πηγή σπανίων λεπτομερειῶν πού συμπληρώνουν τή σύνταξη τῆς μελέτης αὐτῆς.

The Byzantine Church of the Old Episcopate at Tegea: Building Restoration and Wallpainting Decoration

In the 6th century AD. Amykli is a small settlement located in the area of ancient Tegea, but nevertheless a fortified village and the episcopate of the district.

The original byzantine church of the village had been erected on the ancient theater of Tegea (roman phase: 146-330 AD). In the nineteenth century and according to contemporary travellers the church lied in ruins. In 1888, however, the architect Ziller was commissioned with the execution of the plans for the restoration of the church, the first project he undertook outside the Greek capital. In 1932 the decoration of the church with wall paintings started, after a new restoration of the building. This challenging work was executed by Agenor Asteriades and it represents the major artistic product of the painter's career. Asteriades had a perfect knowledge of the folk and byzantine tradition, there fore, both the repertoire and style he employed for the wallpaintings originate from this dual source.

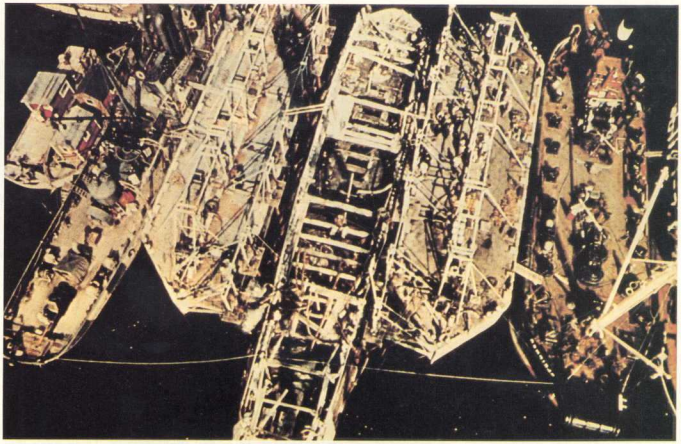

1. Τό «Wasa» ἀνάμεσα στά δύο πλωτά ἀνυψωτικά μηχανήματα κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιχείρησης διάσωσής του.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΦΥΔΡΟΥ ΞΥΛΟΥ

Μέ τόν ὅρο ἔφυδρο ξύλο, ἐννοεῖται κάθε ξύλο πού ἔχει διαποτιστεῖ τελείως ἀπό νερό, μετά ἀπό παραμονή κάποιας διάρκειας σέ διαποτισμένο μέ νερό περιβάλλον. Ἔφυδρο ξύλο συναντᾶμε σέ ἀρχαιολογικούς χώρους, βυθισμένο σέ πηγάδια ἤ στή θάλασσα, σέ βάλτους καί θαλάσσιους χώρους. Στό μικρό αὐτό ἄρθρο ἀρχικά θά ἐξετάσουμε τίς διαδικασίες ἐκφυλισμοῦ καί τίς ἰδιότητες τοῦ ἔφυδρου ξύλου καί κατόπιν τούς παράγοντες πού καθορίζουν τίς ἀπαιτούμενες μεθόδους συντήρησης. Ὡς ἀντιπροσωπευτικός τύπος ἔφυδρων ξύλινων ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων ἐπιλέχτηκε τό «ναυάγιο». Παρουσιάζεται μέσα ἀπό τό ἱστορικό τῆς περίπτωσης τοῦ πλοίου «Wasa», περιλαμβάνοντας τή διάσωση καί τή διατήρησή του.[1,2].

Ἀντώνης καί Ἀλίκη Πατεράκη

Συντηρητές

2. Τό «Wasa» μέσα στή στεγανή δεξαμενή.

3. Τό σημερινό νεώριο τοῦ «Wasa» ὅπου περίβλημα ἀπό ἀλουμίνιο καλύπτει τό πλοῖο.

Δύο κύριοι παράγοντες καθορίζουν τόν τύπο καί τήν ἔκταση τῆς ἀλλοίωσης πού παρατηρεῖται στό ξύλο κατά τή διάρκεια τῆς ταφῆς. Ὁ πρῶτος παράγοντας ἀφορᾶ τήν ἀρχική σύσταση καί δομή τοῦ ξύλου καί ὁ δεύτερος τό ρόλο πού παίζουν οἱ περιβαλλοντολογικές συνθῆκες πρίν καί κατά τή διάρκεια τῆς ταφῆς. Ἡ παρουσία ὀξυγόνου πρίν ἀπό τήν ταφή καί ἡ ἐλλειψή του κατά τή διάρκειά της ἐπιτρέπουν τήν προσβολή τοῦ ξύλου ἀπό διάφορους μικροοργανισμούς. Ἡ διάρκεια καί ἡ ἔκταση τῆς ἀλλοίωσης πρίν τήν ταφή θά ἐπηρεάσουν καί ἐκείνη πού θά ἀκολουθήσει κατά τή διάρκειά της.

Ἡ προσβολή ἀπό μικροοργανισμούς προκαλεῖ χημικές καί δομικές ἀλλαγές στό ξύλο. Οἱ τρεῖς τύποι βιολογικοῦ ἐκφυλισμοῦ, κοινοί στό ἔφυδρο ξύλο, εἶναι: Βακτηρίδια, μύκητες καί σκώληκες διαφόρων ἐντόμων πού εἰσχωροῦν στό ξύλο.

Τά συστατικά τοῦ ξύλου, ἀποσυντίθενται μέ τήν ἀκόλουθη σειρά: 1) εὔκολα διαλυτά κομμάτια ξύλου, 2) ἡμικυτταρίνη, 3) κυτταρίνη, 4) λιγνίνη. Τά τοιχώματα τῶν κυττάρων τοῦ ξύλου παρέχουν τή δομική καί μηχανική δύναμη καί ἡ ἀποσύνθεσή τους προκαλεῖ ἐξασθένηση, ἔτσι ὥστε τό ξύλο νά ὑποστεῖ συρρίκνωση καί νά καταρρεύσει κατά τή διάρκεια τοῦ στεγνώματος.

Ἡ προχωρημένη ἀλλοίωση στό ἔφυδρο ξύλο συνεπάγεται αὐξημένη ἀπώλεια κυτταρικοῦ ὑλικοῦ, αὔξηση τοῦ πορώδους τῆς ὑφῆς καί τῆς διαπερατότητας, καθώς καί ἐλάττωση δύναμης. Τό περιεχόμενο σέ ὑγρασία καί ἡ συρρίκνωση τοῦ ἔφυδρου ξύλου ἐπηρεάζονται ἀπό τήν ἔκταση τοῦ ἐκφυλισμοῦ του, δηλαδή ὅσο μεγαλύτερη ἔκταση ἔχει ὁ ἐκφυλισμός, τόσο ψηλότερο εἶναι τό περιεχόμενο σέ ὑγρασία καί μεγαλύτερη ἡ συρρίκνωση. Ὁ καθορισμός τοῦ περιεχομένου σέ ὑγρασία, στό ἔφυδρο ξύλο, ἔχει μεγάλη σημασία πρίν ἐπιχειρηθεῖ ὁποιαδήποτε ἐπεξεργασία, ἀφοῦ ἡ ἀπορροφητική ἱκανότητα τοῦ ξύλου θά ἐπηρεάσει τήν ἐπιλογή τῆς μεθόδου συντήρησης. Γεγονός πού θά ἔχει ἐπίδραση ὄχι μόνο στόν τύπο τοῦ στερεοποιητικοῦ πού θά ἐπιλεγεῖ, ἀλλά καί στήν ποσότητα τοῦ στερεοποιητικοῦ πού θά διαπεράσει τό ξύλο. Τό στέγνωμα τοῦ ἔφυδρου ξύλου γίνεται ἔως ὅτου ἰσορροπήσει τό περιεχόμενο ὑγρασίας στό ξύλο μέ τή σχετική ὑγρασία στόν ἀέρα πού τό περιβάλλει. Ὅσο μεγαλύτερη ποσότητα νεροῦ ἐξατμίζεται, τόσο μεγαλύτερη εἶναι καί ἡ δυνατότητα συρρίκνωσης.

Ὁ στόχος τῆς συντήρησης[1,3] τοῦ ξύλου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ περιττοῦ νεροῦ, χωρίς νά προκληθεῖ ἀλλαγή στίς διαστάσεις του (συρρίκνωση). Γιά νά τό πετύχουμε, ἐφαρμόζουμε μιά μηχανική ἐνίσχυση τοῦ ξύλου, στερεοποιώντας (ἐμποτίζοντάς) το μέ κάποιο ὑλικό. Ἡ στερεοποίηση ἡ τό γέμισμα τοῦ ξύλου, μπορεῖ νά γίνει εἴτε πρίν εἴτε μετά τό στέγνωμά του. Στήν πρώτη περίπτωση, τά κενά γεμίζονται μέ ἕνα στερεό ὑλικό πού ἀντικαθιστᾶ τό νερό μέσα στό ξύλο καί ἐμποδίζει τή συρρίκνωση κατά τό στέγνωμα. Στή δεύτερη περίπτωση, τό νερό ἀφαιρεῖται ἀπό τό ξύλο προτοῦ εἰσαχθεῖ σ' αὐτό τό συμπαγές ὑλικό, τό ξύλο διατηρεῖ ἐξαιρετικά πορώδη δομή, ἡ ὁποία ἴσως ἀπαιτήσει καί ἀνάλογη στερεοποίηση, ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά στηρίξει τό βάρος του καί νά εἶναι δυνατόν νά τό ψηλαφίσει κανείς. Ἡ ἐπιλογή ἀνάμεσα στίς δύο κατηγορίες ἐπεξεργασίας θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό 1) τίς ἰδιότητες τοῦ ξύλου, 2) τίς ἰδιότητες τοῦ στερεοποιητικοῦ παράγοντα, καί 3) τίς κλιματολογικές συνθῆκες ἀποθήκευσης. Οἱ μέθοδοι πού διαθέτουμε γιά τό στέγνωμα τοῦ ξύλου, πρίν ἀπό τήν ἐνίσχυσή του, εἶναι: 1) ἀντικατάσταση τοῦ νεροῦ στό ξύλο μέ ἕνα μεταβλητό διαλυτικό πρίν ἀπό τό στέγνωμα, 2) ψύξη - στέγνωμα τοῦ ξύλου πού ἔχει διαποτισθεῖ μέ νερό ἤ ἄλλο διαλυτικό, καί 3) ψύξη - στέγνωμα τοῦ ξύλου ἀφοῦ ἔχει ἤδη, ἐν μέρει, στερεοποιηθεῖ. Κατά τήν στερεοποίηση τοῦ ξύλου πρίν ἀπό τό στέγνωμα, ἀντικαθίσταται ἀπό τό νερό ἕνα μή μεταβλητό στερεοποιητικό, πού ἀναμειγνύεται μέ ἤερό ἤ ἄλλο διαλυτικό πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ νεροῦ στό ξύλο.

Ἀκολουθεῖ τώρα μία ποιοτική καί ποσοτική περιγραφή τῶν στερεοποιητικῶν καί τῆς χρήσης τους στό ἔφυδρο ξύλο[1]. Ὁ στερεοποιητικός παράγοντας μπορεῖ νά εἶναι ἕνα λειωμένο στερεό (κερί) ἤ μία διάλυση ρητίνης (φυσικής ἤ συνθετικής), ἀλατι ἤ ἠθραντικό λάδι σε κατάλληλο διάλυμα. Οἱ ρητίνες χωρίζονται σέ δύο κατηγορίες, τίς προ-πολυμερισμένες (ὁλή τοῦ τύπου PEG) καί ἐκεῖνες πού πολυμερίζονται in situ (δηλαδή μελαμίνη, φορμαλδεΰδη). Οἱ ρητίνες τῆς δεύτερης κατηγορίας τοποθετοῦνται ὡς μονομερή μόρια καί τό πλεονέκτημά τους εἶναι τό μικρό μοριακό τους μέγεθος, πού ἐπιτρέπει μεγαλύτερη διαπερατότητα. Ἡ ἐπίθυμητή ἔκταση τῆς στερεοποίησης μπορεῖ νά καθορισθεῖ, σέ μεγάλο βαθμό, ἀπό τίς κλιματολογικές συνθῆκες που ἐπικρατοῦν στό χῶρο ἀποθήκευσης. Ἡ μερική στερεοποίηση τοῦ ξύλου εἶναι ἀποδεκτή σέ ἐλεγχόμενο κλίμα. Τό γέμισμα ἤ ἡ πλήρης στερέωσή του εἶναι ἀπαραίτητη σέ μεταβαλλόμενες κλιματολογικές συνθῆκες.

4. Δεξαμενές ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὸν ἐμβαπτισμὸ τῶν ἀντικειμένων τοῦ «Wasa» σὲ PEG.

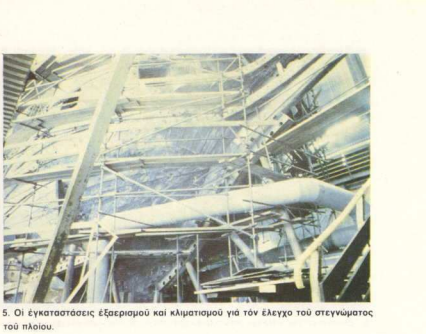

5. Οἱ ἐγκαταστάσεις ἐξαερισμοῦ καὶ κλιματισμοῦ γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ στεγνώματος τοῦ πλοίου.

"Υπάρχουν πολλές μέθοδοι 'απομάκρυνσης τοῦ νεροῦ εἴτε μὲ ἀκοπό τό στέγνωμα τοῦ ξύλου, εἴτε πρὸν τήν τελική του στερεοποίηση, εἴτε μὲ τήν εἰσαγωγή ἑνός καταλληλου διαλυτικοῦ (γιά τή διάλυση ἑνός στερεοποιητικοῦ). Τό πλεονέκτημα τῆς ἀντικατάστασης τοῦ νεροῦ μὲ ἕνα πτητικό διάλυμα εἶναι ὅτι ἡ πολύ ταχύτερη ἐξάτμιση μειώνει τόν κίνδυνο τῆς συρρίκνωσης.

Οἱ κύριες μέθοδοι περιλαμβάνουν τή χρήση ἀλκοόλης - αἰθέρα"[1,5], καμφοράς", χλωριμαίνων ὑδρογονανθράκων", καὶ διχλωρομεθανίου". Μία ἀκόμη μέθοδος ἀπομάκρυνσης τοῦ νεροῦ εἶναι ἐκείνη τῆς ψύξης - στεγνώματος" Ἀκολουθώντας αὐτή τή μέθοδο, τό ξύλο ψύχεται μὲ τή χρήση στερεοῦ διοξειδίου τοῦ ἀνθρακα ἢ ὑγροῦ ὀξυγόνου καὶ ὁ πάγος ἀφαιρεῖται ἐν κενῷ. Τό ξύλο στή συνέχεια στεγνώνεται, κατευθείαν στήν κατάσταση ψύξης, ὅπως εἶναι, ἀποφεύγοντας ἔτσι τή συρρίκνωση ἀπό τήν ἐξάτμισή τοῦ ὑγροῦ νεροῦ. Ὑπάρχει καὶ μία ἐλαφρά παραλλαγή τῆς μεθόδου αὐτῆς ποὺ ἀποσκοπεῖ στήν μείωση τῆς δυνατότητας συρρίκνωσης καὶ συνίσταται στήν ἀντικατάσταση, πρὶν ἀπό τή διαδικασία ψύξης - στεγνώματος", τοῦ νεροῦ ποὺ ὑπάρχει στό ἀντικείμενο μὲ τριμεθυλίκη ἀλκοόλη. Ἄλλη ἐναλλακτική μέθοδος τῆς ψύξης - στεγνώματος εἶναι ἡ μερική στερεοποίηση τοῦ ἐρυδρου ξύλου μὲ PEG 400 πρὶν ἀπό τήν ἐπεξεργασία τῆς ψύξης - στεγνώματος"[1]. Τα PEG εἶναι συνθετικές ρητίνες, μὲ τίς φυσικές ἰδιότητες τοῦ κεριοῦ, ποὺ ὅμως διαλύονται στό νερό. Ὑπάρχουν σέ ποικίλα μοριακά βάρη ἀπό 200 ὡς 6000. Ἡ εἰσαγωγή PEG 4000 προστατεύει τό ξύλο ἀπό τή συρρίκνωση χάρη στήν μεγάλη του ἀπορροφητικότητα καὶ τή μειωμένη ἐπέκταση του στήν κατάσταση ψύξης, σε σύγκριση μὲ τόν παγο'.

Ἡ στερεοποίηση τοῦ ξύλου μὲ προπολυμερισμένα στερεά, σε ὁποιες ἐπεξεργασίες ἀπαιτοῦν ἀντικατάσταση τοῦ νεροῦ πρὶν ἀπό τήν στερεοποίηση, περιλαμβάνει τή μέθοδο τῆς ἀλκοόλης - αἰθέρα - Damar, σύμφωνα μὲ τήν ὁποία ἡ Damar, ρητίνη, προστίθεται στο τελικό λουτρό σέ αἰθέρα ὡς συνδετικό"[1], καὶ ἐκείνη τῆς ἀστενούχου ρητίνης (κολοφωνίου) κατά τήν ὁποία τό κολοφώνιο προστίθεται στό λουτρό ἀσετόνης ὡς συνδετικό"[1,10]. Ἡ τελευταία αὐτή μέθοδος ἀναπτύχθηκε γιά τήν ἐπεξεργασία τοῦ ἐρυδρου ξύλου ποὺ προέρχεται ἀπό τό ἐσωτερικό μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ δέντρου, ποὺ τά PEG δέν διαπερνοῦν ἀποτελεσματικά. Μία ἄλλη μέθοδος ποὺ ἀπαιτεῖ χρήση κολοφωνίου, εἶναι ἡ μέθοδος τοῦ ἐλαιούχου κολοφωνίου, ἡ ὁποία συνίσταται στόν ἐμποτισμό τοῦ ξύλου μέ ἕνα μείγμα σπορελαίου, κολοφωνίου, νεφτιοῦ καὶ κάποιου μυκητοκτόνου[11,12]. Ἡ μέθοδος αὐτή ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μὲ ἐπιτυχία σε μικροῦ μεγέθους ἀντικείμενα. Ἡ πολύστερη μέθοδος γιά τήν ἐπεξεργασία συντήρησης τοῦ ἐρυδρου ξύλου ἦταν ἡ μέθοδος μὲ στυπτηρία, ἡ ὁποία σήμερα ἐχει πάψει νά χρησιμοποιεῖται σέ μεγάλη ἔκταση"[11,13,14]. Ἡ στυπτηρία εἶναι ἀλουμινούχο θειϊκό ἅλας ποὺ σέ μία κορεσμένη διάλυση νεροῦ χρησιμοποιεῖται γιά τό γέμισμα τοῦ ξύλου μέσω τῆς στερεοποίησης τῶν κενῶν. Ἄλλη διαλυτή σέ νερό οὐσία ποὺ χρησιμοποιεῖται γιά τή στερέωση τοῦ ἐρυδρου ξύλου, εἶναι καὶ ἡ μελβικίνη κυτταρίνη, (μέ ἐπιτυχία ποὺ ποικίλει)[15]. Μέθοδοι, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες χρησιμοποιεῖται στερεά ἀλκοόλη κητοσέρματος, «CE-LATOL S.A.» καὶ «JASPEROL», ἀναφέρεται ὅτι ἔχουν μικρή ἐπιτυχία"[1]. Ἡ ἐπεξεργασία μέ ἕνα μείγμα γλυκερόλης καὶ ἀλκοολούχου πολυθυλίου καθιστά δυνατή τήν μερική ἀντικατάσταση τοῦ νεροῦ, ποὺ ὑπάρχει στό ξύλο, ἀπό τήν γλυκερίνη καθώς καὶ τόν μερικό ἐμποτισμό του μέ ἀλκοολούχο πολυθυλίου ρητίνη"[1]. Ἡ παραπάνω μέθοδος δέν ἐχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τό 1959. Ἡ χρήση ὑδατικῶν γαλακτωμάτων βασισμένων σέ δύο συνθετικές ρητίνες, πολυθυλίου ἀξικοῦ ἅλατος καὶ μεθακρυλικοῦ πολυδουτιλίου, ἀναφέρεται ὡς μή ἱκανοποιητική"[1]. Καταλήγοντας, σέ ὅ,τι ἀφορά τό γέμισμα τοῦ ξύλου μέ προπολυμερισμένα στερεά, θά ἐξετάσουμε τό πιό κοινά ἀπό ὅλα τά στερεοποιητικά, δηλαδή τά PEG.

Τό PEG 400 μέ χαμηλό μοριακό βάρος χρησιμοποιεῖται συχνά στήν ἀρχική ἐπιτόπια ἐπεξεργασία τοῦ ἐρυδρου ξύλου. Ὅταν συνδυάζεται μέ τή μέθοδο ψύξης - στεγνώματος, ἀναφέρεται ὡς μία ἀπό τίς τρεῖς πιό πετυχημένες ἐπεξεργασίες τοῦ ἐρυδρου ξύλου. Ἄλλη μέθοδος εἶναι ἐκείνη μέ PEG 540, μία ἐλάχιστα ὑψηλότερο μοριακό βάρος, ὅταν δοκιμάζεται γιά τό γέμισμα μέ ἐμποτισμό". Ἡ ἐπεξεργασία μαλακῆς καὶ σκληρῆς ξυλείας ἐνός πλοίου 200 ἐτῶν μέ PEG 1000 μέ ἐμποτισμό καὶ λουτρό ἀναφέρεται ἀπό τόν Seborg"[1]. Ἐπιτυχημένη ἐπεξεργασία μικρῶν ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων μέ PEG 1500 ἀναφέρεται καὶ ἀπό τήν Gerasimova"[1]. Ἕνα πολύχρωμο σκαλιστό ξύλο ἐπεξεργαστῆκε, μέ ἐπιτυχία, ὁ Stark μέ PEG 1540. Τό PEG 4000 εἶναι τό πιό διαδομένο σε χρήση γιά τήν ἐπεξεργασία τοῦ ἐρυδρου ξύλου. Ἡ χρήση του, στά ἐρυδρα ἀρχαιολογικά ἀντικείμενα, περιγράφτηκε ἀπό τους Organ" καὶ Birkner"[1]. Ἡ χρησιμοποίηση ἐμβαπτισμοῦ ἀντί τοῦ ψεκασμοῦ περιγράφεται ἀπό τόν Moren"[1], ἐνώ τό θούρτσισμα συγκρίνεται μέ τόν ἐμβαπτισμό ἀπό τόν Lefeve"[1]. Σέ πέντε πλοῖα τῶν Βίκινγκς ἔγινε ἐπεξεργασία μέ PEG 4000 τό ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε σέ δύο παραλλαγές". Γιά τήν ἀντικατάσταση τοῦ νεροῦ χρησιμοποιήθηκε μεθανόλη προτοῦ εἰσαχθεῖ τό PEG καὶ τριμεθυλίκη ἀλκοόλη ἀντί τοῦ νεροῦ ὡς διαλυτικό γιά τό PEG 4000, τό ὁποῖο στή συνέχεια ψύχθηκε-στέγνωσε. Ἡ ἐπεξεργασία ἑνός ἄλλου πλοίου τῶν Βίκινγκς περιγράφτηκε ἀπό τόν Rosenquist"[1]. Χρησιμοποιήθηκε αἰθανόλη γιά τήν ἀπομάκρυνση τοῦ νεροῦ πρὶν τήν εἰσαγωγή τοῦ PEG 4000 σέ ἀντικείμενα πλοίων, μικροῦ ἐως καὶ μεσαίου μεγέθους"[1]. Ο Mckerrell χρησιμοποίησε ἀσετόν γιά τήν ἀπομάκρυνση τοῦ νεροῦ στή διάρκεια ἐπεξεργασίας σκληροῦ ξύλου μέ PEG 4000". Δοκιμές γεμίσματος μέ PEG 4000 σέ νερό, τριμεθυλίκη ἀλκοόλη καὶ μεθανόλη ἔγιναν μέ τή μέθοδο τῆς μεθανόλης καὶ ἔδωσαν ἐξαιρετικά εὐνοϊκά ἀποτελέσματα". Ἡ ἐπεξεργασία μέ PEG 4000 θεωρεῖται μία ἀπό τίς πιό ἐπιτυχημένες μεθόδους συντήρησης τοῦ δοκιμάστηκε ἀπό τόν Grattan".

Στό γέμισμα τοῦ ξύλου μέ μονομερη ὑορία, ὁ πολυμερισμός πραγματοποιεῖται ἐπιτόπιο ἢ ἐπιτόπιο. Ἡ μελαμινούχος φορμαλδεΰδική ρητίνη, «Arigal C», εἶναι διαλυτή σε νερό καὶ χρησιμοποιεῖται στήν ἐπεξεργασία ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων". Στή διάλυση τῆς ρητίνης προτίθεται ἕνας καταλύτης καὶ πολυμερίζεται μέ θέρμανση. Ἀντικείμενα ποὺ συντηρήθηκαν μέ παρόμοια μελαμινούχο φορμαλδεΰδη, ἔδωσαν καλά ἀποτελέσματα". Ἡ ὑδατοδιαλυτή ρητίνη, φορμαλδεΰδική οὐρία, υἰοθετήθηκε (μέ παρόμοιο τρόπο) καὶ ἀπό τόν Biek"[1]. Ἕνα ὑδατοδιαλυτό μονομερές μόριο, μεθακρυλικό ὑδροξεῖδιο τοῦ αἰθυλίου, που χρησιμοποίησε ὁ Munnikendam, δοκιμάστηκε καὶ ἀπό τόν Grattan". Ὁ ἴδιος συγγραφέας περιγράφει τή χρήση ἑνός ἄλλου μονομεροῦς μορίου, τοῦ N-Vinyl Pyrrolidone". Ἕνα μονομερές μόριο ποὺ ἀπαιτεῖ ἀντικατάσταση τοῦ νεροῦ μέ ἀσετόν, τό μεθακρυλικο βουτίλιο, χρησιμοποιήθηκε γιά τό γέμισμα ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων μικροῦ ὄγκου που πολυμεριστήκαν μέ θέρμανση". Γιά τό γέμισμα ἀντικειμένων ποὺ στέγνωσαν πρὶν τήν στερεοποιησή τους, χρησιμοποιήθηκαν ἐποξικές ρητίνες, ὅπως «Araldi-

6. Ἐσωτερικό τοῦ «Wasa» (στό περίθλημα ἀπό ἀλουμίνιο) ὑπό ἐλεγχόμενες συνθήκες.

7,8. Μετά τόν ἐμβαπτισμό σέ PEG, τά ἀντικείμενα

te»[25/26]. Ἐναλλακτική μέθοδος πολυμερισμοῦ in situ εἶναι τό γέμισμα μέ ὑδρόλυση[27]. Τό Teos (ὀρθοπυριτικό ἄλας τοῦ τετρααιθυλίου) ὑδρολύεται ἀφήνοντας πυριτία μέσα στό ξύλο. Δεύτερη ἐναλλακτική ἐπιτόπια μέθοδος πολυμερισμοῦ εἶναι τό γέμισμα διά καθιζήσεως[28]. Στήν ἐπεξεργασία αὐτή ἡ σόδα τοῦ πυριτικοῦ ἁλατος καί τό χλώριο τοῦ ἀσβεστίου, διά τῆς ἠλεκτροδόμησης, σχηματίζουν καθίζηση τοῦ πυριτίου τοῦ ἀσβεστίου στό ξύλο.

Σ' αὐτή τήν ἀνασκόπηση τῶν μεθόδων παρατηροῦμε διάφορες ἀναφορές σέ συγκεκριμένα πλοῖα. Οἱ προσπάθειες διάσωσης ναυαγίων[27] πολλαπλασιάστηκαν μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, γεγονός πού ἀποδόθηκε σέ τέσσερις παράγοντες: 1) ἐπέκταση τῶν πόλεων, 2) αὐξημένα δημόσια ἔργα, 3) ἀξιοποίηση τῆς γεωργικῆς γῆς, 4) ἐξέλιξη τῆς τεχνικῆς τῆς κατάδυσης.

Οἱ προσπάθειες διάσωσης ἑνός ναυαγίου περιλαμβάνουν τά ἑξῆς στάδια: 1) τεκμηρίωση, 2) ἀνασκαφή, 3) συντήρηση, καί 4) διατήρηση. Παράγοντες πού καθορίζουν τήν ἀπόφαση γιά τήν ἀνέλκυση ἢ τήν ἐγκατάλειψη ἑνός ναυαγίου εἶναι: 1) κονδύλια γιά τή διάσωση, 2) μέγεθος τοῦ πλοίου, 3) διαθεσιμότητα χώρου καθώς καί κονδύλια γιά τή δημιουργία του, καί 4) ἡ ἱστορική καί ἀρχαιολογική σημασία τοῦ ἴδιου τοῦ πλοίου.

Ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιά τήν ἀνέλκυση ἑνός ναυαγίου θεωρήθηκαν ἐκεῖνες πού ὑπῆρχαν στήν περίπτωση τοῦ πλοίου «Wasa»[28/29]. Τό πλοῖο αὐτό ναυπηγήθηκε τό 1625 γιά τόν βασιλιά Γουσταῦο Ἀδόλφο τῆς Σουηδίας καί τό 1628 μετά ἀπό ταξίδι δύο ναυτικῶν μιλίων ἀνατράπηκε καί θυθίστηκε μέσα στό λιμάνι τῆς Στοκχόλμης. Ἡ ἱστορική καί ἀρχαιολογική σημασία τοῦ «Wasa»[30] ἔγκειται στό ὅτι εἶναι ἕνα ἀπό τά παλαιότερα, ἐξακριβωμένης ταυτότητας, πλοῖα τοῦ κόσμου. Ἐπιπλέον δέν ὑπάρχουν, ἐκτός ἀπό τό ἴδιο τό πλοῖο ἄλλες πληροφορίες σχετικά μέ τή ναυπήγησή του. Ἡ γνώση σχετικά μέ τή ναυπήγηση πλοίων πρίν τόν 18ο αἰ., εἶναι περιορισμένη. Ἐπίσης, τό γεγονός ὅτι τό «Wasa» θυθίστηκε μέσα στό προφυλαγμένο λιμάνι τῆς Στοκχόλμης καί ὄχι ἔξω, στήν Βαλτική θάλασσα, ἔκανε τή διάσωση τοῦ πλοίου δυνατή, καθώς καί οἱ καλές συνθήκες διατήρησής του. Διασώθηκε τό 1961, μετά ἀπό 333 χρόνια παραμονῆς στό θυθό. Ἡ ἐπιχείρηση διάσωσης συνεπάγετο τήν ἀνύψωση τοῦ πλοίου στήν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ, τήν ἀντληση τοῦ νεροῦ καί τή ρυμούλκησή του στήν προβλήτα τοῦ λιμανιοῦ, (α) ὅπου τοποθετήθηκε πάνω σέ ἕνα συμπαγές πλωτό θάθρο (6), καί ἀρχισε ἡ ἀρχαιολογική ἀνασκαφή τοῦ κύτους τοῦ πλοίου.

Ἀφοῦ τοποθετήθηκε στό πλωτό θάθρο, τό «Wasa» περικλείστηκε σέ ἕνα σκελετό ἀπό ἀλουμίνιο, τό φθινόπωρο τοῦ 1961, καί ρυμουλκήθηκε στό σημερινό ναυπηγεῖο στή Στοκχόλμη (γ). Ἔχει συνολικό μήκος 70μ., ὄγκο ἔφυδρου ξύλου 25.000 κυθικά πόδια καί ὁλική ἐπιφάνεια 15.000 τετραγωνικά μέτρα. Οἱ τρεῖς κύριοι παράγοντες πού καθόρισαν τίς μεθόδους συντήρησης ἦταν: 1) τύπος ξύλου, 2) τύπος καί θαθμός φθορᾶς, καί 3) μέγεθος τοῦ εὐρήματος. Βρέθηκε πώς τό 90% τοῦ ὁλικοῦ ὄγκου τοῦ ξύλου ἦταν ἀπό δρύ. Τό ἐξωτερικό τμῆμα τοῦ δρύινου κύτους τοῦ πλοίου εἶχε προσθληθεῖ σέ θάθος 1-2 ἑκ. ἀπό ἀποσαθρωτικούς μήκυτες. Τό ἐσωτερικό τμῆμα τοῦ ξύλου χαρακτηρίζονταν ἀπό προσθολή θακτηριδίων καί χημική ἀποσύνθεση. Ἡ γενική κατάσταση τοῦ πλοίου ἦταν καλή λόγω τοῦ ὅτι: 1) δέν εἶχε προσθληθεῖ ἀπό σκώληκες, 2) ἦταν ἐντελῶς καινούριο ὅταν θυθίστηκε καί 3) θρισκόταν σέ θάθος 30μ. ὅπου ἦταν προφυλαγμένο ἀπό τυχόν μηχανικές καταστροφές πού θά προκαλοῦσαν τά θαλάσσια ρεύματα καί ὁ πάγος.

Τό PEG ἐπιλέχτηκε γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς μηχανικῆς σταθεροποίησης τοῦ ξύλου καί γιά τήν διατήρηση ἐπιθυμητῆς ποσότητας ὑγρασίας σ' αὐτό μετά τό τελικό στέγνωμα τοῦ πλοίου. Σκοπός τῆς συντήρησης τοῦ κύτους ἦταν ἡ μείωση τοῦ κινδύνου συρρίκνωσης καί θραύσεων. Ἐφόσον τό ἐσωτερικό τμῆμα τοῦ ξύλου ἦταν ἀρκετά συμπαγές, δέν χρειαζόταν γέμισμα τοῦ κύτους τοῦ πλοίου. Ἔγιναν δοκιμές στερεοποίησης στά ἀρχικά δείγματα μέ PEG 600, 1500, καί 4000 γιά τόν καθορισμό τῆς καλύτερης δυνατῆς ἀγωγῆς συντήρησης τῶν ἀντικειμένων καί τοῦ ἴδιου τοῦ κύτους. Τό 1963 (δ) ἄρχισε ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἀντικειμένων μέ PEG 4000 μέ ἐμβαπτισμό. Ἀπό τό 1962 μέχρι τό 1965, τό κύτος τοῦ πλοίου ψεκαζόταν καθημερινά μέ PEG 1500 ἀπό ἀεραντλίες. Μετά τό 1965, ἡ χρήση μιᾶς ἐντελῶς αὐτόματης μονάδας ψεκασμοῦ ἐπιτάχυνε τήν ἐπεξεργασία αὐτή. Τό 1972 ἔγινε μιά ἐγκατάσταση πού συνδύαζε ἐξαερισμό καί, κλιματισμό ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ τό ἐλεγχόμενο στέγνωμα (ε). Τό 1973 ἀποφασίστηκε ὅτι ὁ ἐμποτισμός τοῦ κύτους τοῦ πλοίου μέ PEG ἦταν ἐπαρκής. Ἔτσι, ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ἄρχισε μία διαδικασία ἀργοῦ ἐλεγχόμενου στεγνώματος, μέ σκοπό τήν διατήρηση ἑνός ποσοστοῦ 20-25% νεροῦ στό ξύλο, ὁμοιόμορφο στέγνωμα σε ὁλα τά τμήματα τοῦ πλοίου, καί μιά ἰσορροπία τοῦ ξύλου μέ μία σχετική ὑγρασία 65% σέ θερμοκρασία 20°C.

Ὅπως εἴδαμε, οἱ παράγοντες πού καθορίζουν τή μέθοδο ἐπεξεργασίας συντήρησης στό ἔφυδρο ξύλο περιλαμβάνουν: 1) τό στάδιο ἀλλοίωσης

στεγνώνονται άργά σέ έλεγχόμενες κλιματολογικές συνθήκες.

τού ξύλου, 2) τό μέγεθος τοῦ ἀντικειμένου, 3) τίς συνθῆκες ἀποθήκευσης καί 4) τά διαθέσιμα ὑλικά γιά τή συντήρηση. Καταλήγοντας μποροῦμε νά προσθέσουμε δύο ἀκόμη παράγοντες. Ὁ ἕνας εἶναι ἡ τοποθεσία καί ἡ ἐγγύτητα τοῦ εὑρήματος σέ σχέση μέ τό εἰδικευμένο στή συντήρηση προσωπικό.

Τελικά, πρέπει νά ἑξεταστοῦν τά διαθέσιμα κονδύλια γιά τή συντήρηση, σέ σχέση μέ τό μέγεθος τοῦ ἀντικειμένου. Μεγάλου μεγέθους ἀντικείμενα, ὅπως τμήματα ξυλεϊάς ἀπό ἀρχιτεκτονικές κατασκευές ἢ πλοῖα, ἐνδέχεται νά ἀπαιτήσουν τήν κατασκευή δεξαμενῶν ἐπεξεργασίας. Βέβαια, ἡ ὕπαρξη τῶν διαθεσίμων κονδυλίων θά ὑπαγορεύσει καί τό ἐφικτό τῆς πραγματοποίησης τῆς ἐπεξεργασίας συντήρησης. Συχνά ἀναγκαζόμαστε νά υἱοθετήσουμε ἐναλλακτικές μεθόδους καθώς καί ὑλικά.

Βιβλιογραφία

1. MÜHLETHALER, B., «Conservation of Waterlogged Wood and Wet Leather», ICOM Travaux et Publications, no. XI, ed. Eyrolles, Paris (1973).
2. DE JONG, J., «The Deterioration of Waterlogged Wood and its Protection in the Soil», Conservation of Waterlogged Wood, International Symposium on the Conservation of Large Objects of Waterlogged Wood, Amsterdam (1979) 31-40.
3. AMBROSE, W.R., «Freeze-Drying of Swamp-Degraded Wood», Conservation of Stone and Wooden Objects, IIC, 2nd ed., Vol. 2, London (1970) 53-57.
4. CHRISTENSEN, B.B., Aarbøger for Nordisk Old'Kyndighed og Historie, (1952) 56.
5. WERNER, A.E., «The Conservation of Leather, Wood, Bone and Ivory, and Archival Materials», The Conservation of Cultural Property, UNESCO, Paris (1968) 271-274.
6. CHRISTENSEN, B.B., «Developments in the Treatment of Waterlogged Wood in the National Museum of Denmark during the Years 1962-1969», Conservation of Stone and Wooden Objects, IIC, 2nd ed., Vol. 2, London (1970) 27-44.
7. GRATTAN, D.W., «A Practical Comparative Study of Several Treatments for Waterlogged Wood», Studies in Conservation 27 (1982) 124-136.
8. ORGAN, R.M., «Carboax and Other Materials in the Treatment of Waterlogged Paleolithic Wood», Studies in Conservation 4 (1959) 96-105.
9. MCKERRELL H., ROGER, E., VARSAN I, A., «The Acetone / Rosin Method for Conservation of Waterlogged Wood», Studies in Conservation 17 (1972) 111-125.
10. BRUCE, T., MCKERRELL, H., «The Acetone-Rosin Method for the Conservation of Waterlogged Wood and Some Thoughts on the Penetration of PEG into Oak», Problems of the Conservation of Waterlogged Wood, Maritime Monographs and Reports, No. 16, National Maritime Museum, London (1975) 35-43.
11. GARCZUNSKI, W., «The Transport and the Conservation of an Early Medieval Boat from Czarnowsko, Lebork District», Materialy Zachodnio-Pomorskie 4 (1958) 393-397 in IIC Abstracts, No. 3964, Vol. III (1969) no. 1.
12. GERASIMOVA, N.G., NIKJTINA, K.E., GAGEN D.P., «The Preservation of Archaeological Waterlogged and Carved Charred Wood in the State Hermitage Museum», ICOM Committee for Conservation, Madrid, October (1972) 6/3.
13. MOSS, A.A., «The Preservation of a Saxon Bronze-Bound Wooden Bucket with Iron Handle», Museums Journal 52 (1952) 175-177.
14. PLENDERLEITH, H.J., Conservation of Antiquities and Works of Art, London (1956) 134-143.
15. ROSENBERG, G.H., «The Preservation of Antiquities of Organic Material», Museums Journal 33 (1933) 432-436.
16. ROSENQUIST, A.M., «The Stabilizing of Wood Found in the Viking Ship of Oseberg, Part II», Studies in Conservation 4 (1959) 62-
17. SEBORG, R.M., INVERARITU, R.B., «Conservation of 200 Years Old Waaterlogged Boats with Polyethylene Glycol», Studies in Conservation 7 (1962) 111-119.
18. STARK, B.L., «Waterlogged Wood Preservation with Polyethylene Glycol», Studies in Conservation 21 (1976) 154-158.
19. BIRKNER, L., BOSTRÖM, T., THUNELL, B., «Preservation of the Vasa», Skogen 48, 4 (1961) 66-67.
20. MOREN, R.E., CENTERWALL, K.B.S., «The Use of Polyglycols in the Stabilizing and Preservation of Wood», Meddelanden Fran Lunds Universitets Historiska Museum (1960) 176-196.
21. LEFEVE, R., «Conservation Treatment with Polyethylene Glycol of a Wooden Roman Bucket excavated at Wemmel», Bulletin Institut Royal du Patrimoine Artistique 4 (1961) 96-108.
22. ALBRIGHT, A.B., «The Preservation of Small Waterlogged Wood Specimens with Polyethylene Glycol», Curator 9, no 3 (1966) 228-234.
23. MÜLLER-BECK, H., HAAS, A., «A Method for Wood Preservation Using 'Angal C'», Studies in Conservation (1960) 150-157.
24. BIEK, L., ANSTEE, I.W., CRIPPS, E.S., «A Wooden Bucket Restored», Museums Journal 57 (1958) 257-261.
25. PLENDERLEITH, H.J., WERNER, A.E.A., The Conservation of Antiquities and Works of Art, 2nd ed., London (1976) 138-146.
26. WERNER, A.E.A., «Consolidation of Fragile Objects», Recent Advances in Conservation, IIC, London (1963) 125-127.
27. VAN DER HEIDE, G., «The Present Situation with Respect to Shipwrecks», Conservation of Waterlogged Wood, International Symposium on the Conservation of Large Objects of Waterlogged Wood, Amsterdam (1979) 9-16.
28. BARKMAN, L., «The Preservation of the Warship 'Wasa'», Problems of the Conservation of Waterlogged Wood, Maritime Monographs and Reports, No. 16, National Maritime Museum, London (1975) 65-105.
29. BARKMAN, L., The Preservation of the Wasa, Wasastudier 5, Statens Sjöhistoriska Museum, Stockholm (1965).
30. FRANZEN, A., «The Salvage of the Swedish Warship 'Wasa'», Underwater Archaeology, a Nascent Discipline, UNESCO, Paris (1972) 77-83.

Waterlogged Wood

The term «waterlogged wood» refers to any wood that has been saturated by water after it has remainded long in a perfectly watery environment.

This article examines the procedure of wood's degeneration and the new qualities that the wood possesses as well as the factors that dictate the neccessary methods to be applied for its conservation. As an example we refet here to the Swedish wreck of the ship Wasa that was sunk in 1628.

Τό καθολικό τῆς μονῆς Βαρνάκοβας καί ὁ ἀρχιτέκτων Ἀνδρέας Γάσπαρης Κάλανδρος

Τό μοναστήρι τῆς Βαρνάκοβας εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό παλιά μοναστήρια τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας. Βρίσκεται κτισμένο 28 χλμ. περίπου ἔξω ἀπό τή Ναύπακτο, στά σύνορα Ναυπακτίας καί Δωρίδας σέ ὑψόμετρο 800 μ.

Σύγχρονο περίπου μέ τά Μετέωρα, ἱδρύθηκε τόν 12ο αἰ. στά χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' τοῦ Παραπινάκη.

Ἀνήκει στά κανονικά μοναστηριακά συγκροτήματα, δηλαδή σ' αὐτά πού τό περίγραμμα τοῦ περιβόλου παίρνει σχῆμα κανονικοῦ ὀρθογωνίου (στή Βαρνάκοβα ὁ περίβολος σχηματίζει ἕνα μεγάλο ἀντεστραμμένο Π) μέ τό καθολικό στό κέντρο τοῦ συνόλου[1]. Τό ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους τά συγκροτήματα χτίστηκαν ἀπό τόν 19ο αἰ. καί ὕστερα, καί τό ὅτι ἡ μονή Βαρνάκοβα δέν ἀκολουθεῖ παρά ἐν μέρει τήν τυπική αὐτή διάταξη, ὀφείλεται στήν καταστροφή τοῦ πρώτου περίβολου τῆς μονῆς τοῦ 12ου αἰ. τό 1826, καί στό ξαναχτίσιμό της στά ἀμέσως ἑπόμενα χρόνια, σύμφωνα μέ τίς ἀρχές πού ἐπικρατοῦσαν τότε.

Τό καθολικό τῆς μονῆς χτίστηκε στά 1077, ὅπως γνωρίζουμε ἀπό τήν κτητορική ἐπιγραφή πού βρίσκεται ἐντειχισμένη πάνω ἀπό τήν πύλη τοῦ ἐσωνάρθηκα καί ἀνακαινίσθηκε τό 1148.

Μάρω Καρδαμίτση - Ἀδάμη

Ἀρχιτέκτων

Από τον κώδικα της μονής τοῦ 18ου αἰ. ποὺ δημοσίευσε ὁ Σ. Λάμπρου ξέρουμε ὅτι (ὁ μέσα ναός) τό καθολικό μέ τό ἅγιο θυσιαστήριο ζωγραφίστηκε ἀπό τόν ὁσιότατο Παρθένιο τόν καιρό τοῦ πατριάρχη Νικολάου τοῦ Γ' τοῦ Γραμματικοῦ (1084-1111 μ.Χ.) δηλ. 11-38 χρόνια μετά τήν ἵδρυσή του. Ὁ ἐσωνάρθηκας χτίστηκε καί ζωγραφίστηκε ἐπί Μανουήλ Κομνηνοῦ τό 1151, δηλαδή 3 χρόνια μετά τήν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ. Τέλος ἀπό τόν ἴδιο κώδικα μαθαίνουμε ὅτι τό 1229 ἤ τό 1230 ἐπί ἡγουμένου τῆς μονῆς Τιμοθέου κτίστηκε καί ζωγραφίστηκε ὁ ἐξωνάρθηκας μέ δωρεά τοῦ δεσπότη τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου τοῦ Δούκα[2].

Τό μοναστήρι εἶχε τή μεγαλύτερη ἀκμή του γύρω στόν 12ο αἰ. Τό 1194 εἶχε 96 μοναχούς, χωρίς νά λογαριάσουμε αὐτούς ποὺ μέναν στά μετόχια, κι ἀπέραντη κτηματική περιουσία. Σιγά σιγά ὅμως στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἀρχίζει καί χάνει τή μεγάλη του δύναμη, χωρίς ὅμως νά πάψει νά εἶναι πνευματικό κέντρο τῆς περιοχῆς.

Τήν ἄνοιξη τοῦ 1826, ὅταν ἡ Ἐπανάσταση φουντώνει στή Στερεά Ἑλλάδα, τό μοναστήρι ἔχει ἑξί καλόγερους, τόν ἡγούμενο Κοσμά Θεοχάρη καί τούς ἱερομόναχους Παρθένιο, Ἀνατόλιο, Ἰωάσαφ, Κυπριανό καί Καλλίστρατο.

Ὁ Κιουταχής, ἰσχυρός μετά τήν πτώση τοῦ Μεσολογγίου, ἐξασφαλίζει τήν κυριαρχία του στή δυτ. Στερεά Ἑλλάδα καί στρέφεται στήν ἀνατολική. Στά τέλη τοῦ Μάη, ὁ Κεχαγιάμπεης καί ὁ Μουσταφάμπεης μέ 4.000 ἄνδρες πολιορκοῦν τό μοναστήρι τῆς Βαρνάκοβας[3]. Ὀχυρωμένοι μέσα βρίσκονται οἱ ὁπλαρχηγοί Φραγκιότας, Καλύβας, Σκαλτσοδήμος καί Ζάφακας, μαζί μέ 150 ἄντρες τους καί τούς 6 καλόγερους[4] (σύμφωνα μέ ἄλλη ἔκδοχή, τό μοναστήρι ὑπεράσπισαν οἱ Καραϊσκάκης, Ζάτας καί Γιαλδάσης. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ πρώτη ἐκδοχή εἶναι ἡ σωστότερη. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύουν τά ὀνόματα τῶν μοναχῶν ποὺ εἶναι τά ἴδια ποὺ ἀναφέρονται στήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ 1831 καί στά ἔγγραφα ποὺ ἀναφέρουμε)[5]. Μήν μπορώντας νά καταλάβουν τό μοναστήρι οἱ Τούρκοι, ἀποφασίζουν νά τό ἀνατινάξουν κι ἀρχίζουν νά σκάβουν ὑπόνομο. Οἱ Ἕλληνες πληροφοροῦνται τόν σκοπό τῶν Τούρκων καί κρυφά τή νύκτα τῆς 25 Μαΐου ἐγκαταλείπουν τό μοναστήρι.

Τό ἄλλο πρωί, ὅταν οἱ Τοῦρκοι καταλαβαν τή φυγή τῶν Ἑλλήνων, μπαίνουν μέ λύσσα στό μοναστήρι, κατεδαφίζουν μέρος ἀπό τόν περίβολο καί τά κελλιά καί ἀνατινάζουν μέ πυρίτιδα τό καθολικό. Λίγα μόνο τμήματα ἀπό τόν παλιό ἑξωνάρθηκα σώθηκαν.

Ὁ ἑπόμενος χρόνος εἶναι ἴσως ἑνας ἀπό τούς πιό κρίσιμους γιά τήν Ἐπανάσταση. Τόν Ἀπρίλη τοῦ 1827 ἡ Ἐθνοσυνέλευση τῆς Τροιζήνας ἐκλέγει τόν Καποδίστρια σάν πρώτο κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδας.

Ὁ Καποδίστριας ἀποδέχεται τήν ἐκλογή του καί τό Γενάρη τοῦ 1828 ἀποβιβάζεται στό Ναύπλιο. Ἀρχίζει ἔτσι ἡ τελευταία φάση τοῦ Ἀγώνα ποὺ τελειώνει ἐπίσημα τό 1830 μέ τήν ἀναγνώριση τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους.

Ἤδη ὅμως ἀπό τό 1828, ἀμέσως μόλις ὁ Καποδίστριας παίρνει στά χέρια τή νεοσύστατη ἑλληνική πολιτεία, προχωρεῖ μεθοδικά καί μέ σύστημα στή γρήγορη ὀργάνωσή της. Ἕνα ἀπό τά πρῶτα θήματα εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης[6]. Ἡ τρίτη Ἐθνοσυνέλευση τῆς Τροιζήνας στίς 13 τ' Ἀπρίλη τοῦ 1828 διαιρεῖ τήν Ἑλλάδα σέ 13 τμήματα, ἐπαρχίες. Ἑπτά στήν Πελοπόννησο καί ἑπτά νησιά. «Παρόμοιος ὀργανισμός ἐπί τῶν αὐτῶν ἀρχῶν, ἀφορῶν εἰς τόν αὐτόν σκοπόν θέλει ἐφαρμοσθῆ καί εἰς τήν Στερεάν Ἑλλάδα, καθ' ὅσον ἡ ἐκβασις τοῦ πολέμου ἠθέλε τό συγχωρήσει», γράφει στό τέλος τό Ἰ ψήφισμα τῆς Ἐθνοσυνέλευσης.

Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τό Μάρτη τοῦ 1829, ἡ δυτική Στερεά παραχωρεῖται καί ἐπίσημα στήν Ἑλλάδα μέ τό πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου. Λέω δέ καί ἐπίσημα, γιατί στήν πραγματικότητα οἱ περιοχές αὐτές βρισκόντουσαν ἤδη κάτω ἀπό τήν ἑλληνική κατοχή. Τόν Ἰούλιο τοῦ 1829, μέσα στίς γενικότερες προσπάθειες τοῦ κυβερνήτη γιά τήν ὅσο πιό γρήγορη καί σωστή ἀνοικοδόμηση τῆς χώρας, ἱδρύεται τό σῶμα τῶν «ἐπί τῶν ὀχυρωματοποιῶν καί ἀρχιτεκτονικῆς ἀξιωματικῶν»[7]. Σύμφωνα μέ τόν «ὀργανισμό» του, ποὺ ψηφίζεται στίς 28 Ἰουλίου τοῦ 1829 «καμμία οἰκοδομή οὔτε ἐπισκευή πολεμικῶν ἢ πολιτικῶν κτιρίων δέν θέλει γίνεσθαι παρά ἀπό τό σῶμα τῶν ὀχυρωματοποιῶν καί ἀρχιτεκτονικῆς ἢ ὑπό τήν διεύθυνσιν αὐτῶν».

Τό ψήφισμα αὐτό ἐνισχύεται ἀπ' τήν ὑπ' ἀριθ. § 473° τῶν Γενικῶν διατάξεων περί δικαστηρίων ποὺ ἀναφέρεται στίς οἰκοδομές καί λέει ὅτι «ὅστις θέλει νά οἰκοδομήσῃ, ἢν καί ἐπί παλαιῶν θεμελίων, ἢ νά ἀνακαινίσῃ ἢ νά ἐπιδιορθώσῃ ὀφείλει πρίν ἀρχίσῃ τό ἔργον νά παρουσιάσῃ εἰς τόν Διοικητήν τοῦ τόπου ἢ εἰς τόν τοποτηρητήν αὐτοῦ, ἄν δέν ὑπάρχει διοικητής, ἀναφοράν περιέχουσαν τί σκοπεύει νά κατασκευάσῃ ἐξηγών τό πράγμα λεπτομερέστατα καί αἰτῶν τήν περί τούτου ἄδειαν».

Ἄν καί τόσο στό ψήφισμα τοῦ 1829 ὅσο καί στή διάταξη τοῦ 1830 δέν γίνεται λόγος γιά ἐκκλησιαστικές οἰκοδομές, φαίνεται ὅμως ὅτι ἴσχυε τό ἴδιο γι' αὐτές. Ἐπιστολές ἡγουμένων ἢ δημογερόντων ποὺ ζητάν στόν Ἔκτ. Ἐπίτροπο τῆς περιοχῆς τους ἢ καί στόν ἴδιο τόν κυβερνήτη νά τούς στείλει ἀρχιτέκτονα, γιά νά δώσει ὁδηγίες γιά τήν κατασκευή ἢ τήν ἀναστήλωση ναοῦ ἢ μονῆς, βρίσκουμε συχνά στά ἔγγραφα τῶν ΓΑΚ τῆς καποδιστριακῆς περιόδου[8].

Ὁ Δημ. Σταυρίδης, ὑπολογαγός τοῦ σώματος τῶν ὀχυρωματοποιῶν,[10] ὁ Λάμπρος Ζαβός[11] καί ὁ Ἀνδρέας Γάσπαρης Κάλανδρος[12] εἶναι τά ὀνόματα ποὺ συναντᾶμε στήν περιοχή αὐτή νά γνωμοδοτοῦν καί νά συμβουλεύουν τούς τεχνίτες, γιά τήν κατασκευή ἢ ἀνακαίνιση ἐκκλησιαστικῶν κτιρίων. Ἐνδιαφέρον μάλιστα εἶναι ὅτι ὁ Δημ. Σταυρίδης ἀναφέρεται σάν ἀρχιτέκτονας τῆς δυτ. Ἑλλάδας, ὁ δέ Κάλανδρος τῆς ἀνατολικῆς.

Αὐτή λοιπόν τήν ἐποχή οἱ καλόγεροι τῆς Βαρνάκοβας ἔχουν γυρίσει στό μοναστήρι, ποὺ στό μεταξύ ἔχει χρησιμεύσει σάν στρατόπεδο τοῦ Ἀνδρίτσου Σαφάκα (1827—Μαρ. 1829) καί ἀποφασίζουν νά ἀνακαινίσουν τό καθολικό τῆς μονῆς. Πράγματι, τό 1831 ὁ ναός ἐανακτίζεται, ὅπως διαβάζουμε στή νέα κτητορική ἐπιγραφή ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπό τό παράθυρο τοῦ ἱεροῦ στήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ ναοῦ: «Νέος κτιτωρ πηιρσιν τις θίας ταφτις μονις ο κιθερνιτις Ιοανις Αντονιου Καποδιστριας ηνε εις αφτίν τιν μονιν ιερομοναχι ονομαζομενι Κοσμας, Παρθένιος, Ανατόλιος, Χρίσανθος, Καλίστρατος η ασοφι ήπερετες ετος 1831»[13] [14].

Τό ναό αὐτό εἶδε κι ἀποτύπωσε ὁ Ὀρλάνδος τό 1919. Πρόκειται γιά τρίκλιτη βασιλική μέ νάρθηκα καί κυρίως ναό. Ὁ κυρίως ναός καί ὁ νάρθηκας διαιροῦνται κατά πλάτος σέ 3 δρόμους, ἀπό δύο παράλληλες σειρές κολόνες, ποὺ ἐνώνονται μέ τόξα. Τό νάρθηκα ὑπάρχουν ἀπό μιά κολόνα δεξιά καί ἀριστερά. Στόν κυρίως ναό ἀπό 4 καί ἕνας τετράγωνος στύλος πρός τό μέρος τοῦ ἱεροῦ.

Ὁ Ὀρλάνδος πιστεύει ὅτι οἱ πεσσοί αὐτοί δέν εἶναι παρά τό τέλος δύο μικρῶν τοίχων ποὺ ἔκεινούσαν ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο καί χώριζαν τό κυρίως ἱερό ἀπό τήν πρόθεση καί τό

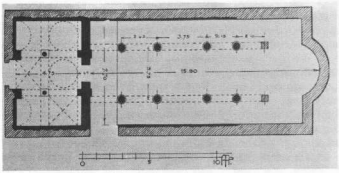

1. Κατοψη του νέου καθολικου της μονης Βαρνακοβας Ἀποτύπωση Α. Ὀρλάνδου, 1919.

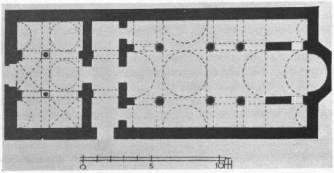

2. Ἀναπαράσταση τῆς κατοψης του παλαιου καθολικου τῆς μονῆς ἀπό τόν Α. Ὀρλάνδο.

διακονικό, ὅπως σέ κάθε βυζαντινό ναό, καί πού κατεδαφίστηκαν γιά νά ἀποκτήσει περισσότερη εὐρυχωρία τό ἱερό. Γιά τόν ἴδιο λόγο πιστεύει ὅτι σχηματίστηκε καί ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ σέ τόξο κύκλου, ἀντί τῆς παλιᾶς πού πρέπει νά εἶχε σχῆμα ἡμιεξαγώνου.

Οἱ ἀποστάσεις ἀνάμεσα στά μεταξόνια ἀπό τίς κολόνες δέν εἶναι σταθερές. Ἀρχίζοντας ἀπό τήν τελευταία πρός τά Δ εἶναι 2,63, 3,75, 2,15, καί 2,03 ἀπό τόν ἄξονα τῆς τελευταίας κολόνας μέχρι τόν ἄξονα τοῦ τετράγωνου στύλου.

Ἀπό αὐτές, ἡ ἀπόσταση 3,75 συμπίπτει ἀκριβῶς μέ τήν ἀπό ἄξονα σέ ἄξονα ἀπόσταση τῶν δύο παραλλήλων κιονοστοιχιῶν. Σχηματίζεται δηλαδή ἕνα τετρακιόνιο πού συγκρατεῖ τόν τροῦλλο.

Ἀπό αὐτό συμπεραίνει ὁ Ὀρλάνδος ὅτι καί ἡ πρώτη βασιλική ἦταν τρουλλαία, χωρίς ὅμως νά ξέρουμε ἄν ὁ καινούριος τροῦλλος ἀνταποκρίνεται στόν παλιό. Τήν διαφορά τῶν ἀποστάσεων 2,63 καί 2,15 ἐξηγεῖ μέ τήν ὕπαρξη δεύτερου ἐσωνάρθηκα. Τοποθετώντας στή θέση τους ἕνα τοῖχο d=,65 m μέ μικρή προεξοχή παστάδος ἐξισώνει τήν κατά 0,48 (2,63—2,15) διαφορά τους.

Τήν θέση τοῦ ἐσωνάρθηκα αὐτοῦ, πού ἀναφέρει ἄλλωστε ὅπως εἴδαμε καί ὁ κώδικας τῆς μονῆς, προσδιορίζει καί τό μαρμάρινο δάπεδο τοῦ ναοῦ πού σώθηκε ὁλόκληρο. Παρατηροῦμε δηλαδή ὅτι τό δάπεδο χωρίζεται σέ δύο ἐπίπεδα. Ἕνα ὑψηλότερο ἀνατολικά καί ἕνα χαμηλότερο κατά 10 cm δυτικά μέ πλάτος 2,15. Στόν ἄξονα μάλιστα τοῦ ναοῦ, πάνω στή βαθμίδα πού σχηματίζεται, ὑπάρχει μεγάλος μαρμάρινος λίθος διαμορφωμένος σάν κατώφλι μέ σημάδια δεξιά καί ἀριστερά ἀπό ὀπές πού ὀφείλονται στίς στρόφιγγες πόρτας. Σχετικά μέ το μῆκος τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ὁ Ὀρλάνδος δέν τό θεωρεῖ γνωστό.

Ἐκτός ἀπό τήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ 1831, δέν παρουσιάζει ὁ Ὀρλάνδος κανένα στοιχεῖο σχετικό μέ τή νέα οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ.

Σώζονται ἐντούτοις στά ἀρχεῖα τῆς μονῆς[15] δύο σχετικά ἔγγραφα.

Τό ἕνα εἶναι ἀντίγραφο τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 2001 ἐγγράφου τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια πρός τόν Ἔκτακτο Ἐπίτροπο τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας μέ ἡμερομηνία 5 Μαρτίου, ὅπου δίνει τήν ὑπόσχεση ὅτι θά χορηγήσει 2.400 φοίνικες γιά τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ ναοῦ.

Τό δεύτερο εἶναι μία ἀναφορά τοῦ ἡγουμένου Κοσμᾶ (τοῦ ἴδιου πού ἔλαβε μέρος στή μάχη τοῦ 1826, καί πού ἀναφέρεται καί στήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ 1831) πρός τόν Ὄθωνα, μέ ἡμερομηνία 22 Μαρτίου 1837, καί στήν ὁποία τοῦ κάνει γνωστό ὅτι τό ποσόν πού δαπανήθηκε γιά τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ ναοῦ ἀνέβηκε στούς 1.800 φοίνικες ἀκριβῶς.

Μιά σειρά ἀπό 6 ἔγγραφα πού βρίσκονται στά γενικά ἀρχεῖα τοῦ κράτους (ΓΑΚ ἐκκλ. φ39Α) ἔρχεται νά μᾶς δώσει περισσότερες πληροφορίες σχετικά μέ τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Ἀπό τά ἔγγραφα πού ὑπάρχουν στά ΓΑΚ καί ἀναφέρονται στό ὑπ' ἀριθμ. 2001 καποδιστριακό ἔγγραφο, καί ἀπό ἄλλα παρόμοιου θέματος πού βρίσκονται στά ἴδια ἀρχεῖα, μπορεῖ μέ ἀρκετή ἀσφάλεια νά συμπληρωθεῖ τό κενό.

Φαίνεται λοιπόν ὅτι οἱ καλόγεροι τῆς μονῆς ἀποφασίζοντας νά ξανακτίσουν τό καθολικό τῆς μονῆς γράψανε στόν κυβερνήτη ζητώντας τή συνδρομή του. Αὐτός προσφέρει 2.400 φοίνικες καί ζητᾶ ἀπό τόν Ἔκτακτο Ἐπίτροπο τῆς Ἀνατ. Ἑλλάδας νά τόν ἐνημερώσει σχετικά μέ τό θέμα. Ἔκτακτος Ἐπίτροπος τῆς Ἀνατ. Ἑλλάδας εἶναι τήν ἐποχή αὐτή ἕνας ἀπό τούς πιό ἄξιους συνεργάτες τῆς Κυβέρνησης, ὁ Κ. Μεταξᾶς[16]. Ἄνθρωπος ἱκανός, πού ἔχει δείξει τήν ἱκανότητά του σάν Ἔκτακτος Ἐπίτροπος Κυκλάδων ἀναπτύσσει καί τώρα πρωτοβουλία.

«Κατά συνέπειαν τῆς ὑπ' ἀρ. 2001 τῆς 5ης Μαρτίου σημειουμένης Σ. διαταγῆς προσκαλεσάμενος τούς Πατέρας τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας νά μᾶς παρουσιάσουν τό μεταξύ τῶν οἰκοδόμων καί τῶν πατέρων συμφωνητικόν περί τῆς οἰκοδομῆς τοῦ κατεδαφισθέντος ναοῦ, ἡ ἐπαρχιακή Δημογεροντία Λοιδωρικίου μέ τήν ἐσώκλειστον ὑπ' ἀρ. 1333 μᾶς διηύθυνε τό συμφωνητικόν τούτων, ἀντίγραφον τοῦ ὁποίου ἐσωκλείω. Διατεταγμένος νά προσέξω καί τό ἔγγραφον τοῦτον, ἐνόμισα ἀναγκαῖον νά ζητήσω τήν γνώμην τοῦ Ἀρχιτέκτονος τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος...»

γράφει ὁ Κ. Μεταξᾶς στήν τελική του ἀναφορά τῆς 5 Μαΐου 1831 πρός τόν κυβερνήτη.

Μελετώντας κατά χρονολογική σειρά τά ἔγγραφα τά σχετικά μέ τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ ναοῦ, ἔχουμε ἀρχικά ἕνα συμφωνητικό τῶν πατέρων τῆς μονῆς, μέ τούς μαστόρους «μαστροζήκο ἀπό Κόνιτζα, ἀρχιμάστορα, μαστορο-Παναγιώτη ἀπό Γρεβενά καί μαστορόγιαννη Ζεπενίδη ἀπό Ἀνασελίτζα» μέ ἡμερ. Βαρνάκοβα 24 Ἀπριλίου 1831[17]. Τό συμφωνητικό αὐτό ὑπογράφουν ἐκτός ἀπό τούς τρεῖς μαστόρους οἱ μοναχοί Κοσμάς, Παρθένιος, Ἀνατόλιος, Χρύσανθος, Καλλίστρατος καί διάκος. Πρόκειται δηλ. γιά τούς ἴδιους μοναχούς πού βρίσκονται στήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ νέου ναοῦ.

Οἱ μαστόροι ὑπόσχονται νά φτιάξουν «τόν ναό τόν καθολικόν τοῦ μοναστηρίου ὀνομαζομένου τῆς Κίμησις τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου», στά θεμέλια τά πρῶτα ἀντί 10.700 γρ. σέ μετρητά καί 400 ὀκ. τυρί, 160 σφακτά, 22 φορτώματα κρασί, 150 ὀκάδες ρακί, σαρακοστιανά δέ καί ψωμί ὅσο φᾶνε.

«Θά εὐγάλομε τρεῖς ἀσβεσταριαῖς καινούριαις, θά φτιάσουμε δύο κολόνας καινούριας, τό λιθάρι ὅσον λείψη νά τό εὐγάλωμε καί νά τό φέρομε ὁμοίως καί ἄμμον καί πορί ὅσον λείψη...».

«Ἡ ἐκκλησία» συνεχίζει τό συμφωνητικόν, «εἶναι πήχεις τριάντα καί μισή μάκρος, πλάτος δώδεκα καί μισή, μέσα εἰς τήν ἐκκλησίαν θά γίνη πέντε κολώνες μαρμαρένιες ἀπό τό ἕνα μέρος, καί πέντε ἀπό τό ἄλλο μέρος, τό ὕψος καθώς

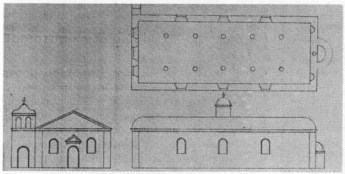

3. Τό σχέδιο τοῦ καθολικοῦ τοῦ Α. Κάλανδρου (1831).

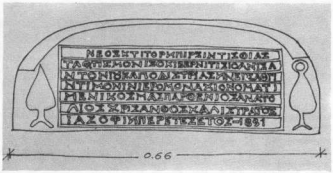

4. Ἡ κτητορική ἐπιγραφή τῆς ἀνατ. ὄψης τοῦ ναοῦ.

ἦταν τό πρῶτο καί ἔχει νά σηκωθή ἕνα πήχη ὕψος, καί οὕτω ἐδώσαμε τήν ὑπόσχεσίν μας».
Τό συμφωνητικόν αὐτό μαζί μέ τήν ἀναφορά τῆς Δημογεροντίας Λιδωρικίου τῆς 25 Ἀπρ. 1831 ὅπου ἀναφέρεται ὅτι «οἱ τέκτονες εἶναι ἕτιμοι πᾶσαν ἐτιμασίαν καί τήν ἐρχομένην δευτέραν μέλη νά δώση ἀρχήν» φέρνει ὁ μοναχός Ἀνατόλιος προσωπικά στήν Ἐπιτροπεία.
Ἀμέσως ὁ Μεταξᾶς τά κατευθύνει καί τά δύο στόν Κάλανδρο μέ τό ὑπ' ἀρ. 5378 ἔγγραφο «Πρός τόν Ἀρχιτέκτονα Κύριον Κάλανδρον. Ἐσωκλείομεν τήν ὑπ' ἀρ. 1335 ἀναφοράν τῆς Δημογεροντίας Λοιδωρικίου, καί ἓν συμφωνητικόν τῶν Μοναζόντων τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας μέ διαφόρους τέκτονας διά τήν οἰκοδομήν, μιάς ἐκκλησίας καί σας προσκαλοῦμεν νά ἐξετάσητε περί τοῦ Καταστήματος τούτου, καί νά μᾶς δώσετε τήν γνώμην σας ἂν ἡ συμφωνηθήσα τιμή εἶναι ἀνάλογος διά τά ἀναγκαῖα ἔξοδα καί ἡμερομίσθια διά τήν οἰκοδομήν.
Τάς περί τούτου παρατηρήσεις σας θέλετε, μᾶς δώση ἐγγράφως καθώς θέλετε ὁδηγήση καί τόν ἐνταῦθα εὑρισκόμενον Καλόγηρον, διά νά γίνη ἡ οἰκοδομή στερεά, καί κατά τήν ἀρχιτεκτονικήν τάξιν.

Ἐν Σαλώνοις τῇ 27 Ἀπριλίου 1831
Ὁ Ἔκτ. Ἐπίτροπος
Κ. Μεταξᾶς

Αὐθημερόν ὁ Κάλανδρος ἀπαντᾶ, ἀφοῦ πρῶτα μελετήσει προσεκτικά τό συμφωνητικό καί ζητήσει καί προφορικά πληροφορίες ἀπό τόν Ἀνατόλιο.
«Παρατηρήσας τό συμφωνητικό», γράφει ὁ Κάλανδρος, «παρατηρῶ ὅτι οἱ τέκτονες ὑπόσχονται νά οἰκοδομήσουν ἐκκλησίαν μάκρος πηχῶν 30.1/2, πλάτος 12.1/2 ἐπάνω εἰς τά εὑρισκόμενα θεμέλια καί περί τοῦ ὕψους θέλουν τήν οἰκοδομήσουν μίαν πήχην περισσότερον ἀφ' ὅσον ἦταν τό πρότερον ἡ ἐκκλησία. Οἱ τέκτονες ὑπόσχονται νά βάλουν αὐτοί τόν ἀσβέστην ὅσον χρησιμεύση καί ὅσας πέτρας διά τήν οἰκοδομήν λείψουν νά ταῖς μεθακομίσουν οἱ τέκτονες. Παρατηρῶ εἰς τό συμφωνητικόν ὁποῦ διαλαμβάνη οὗτοι οἱ τέκτονες ὑπόσχονται νά οἰκοδομήσουν καί δυώ νέας στήλας πέτρινας. Παρατηρῶ εἰς τό συμφωνητικόν νά λέγη ὅτι οἱ τέκτονες θέλει οἰκοδομήσουν 5 στήλας ἀπό κάθε πλευράν τῆς οἰκοδομῆς, αὐτό μέ κάνει νά νομίσω, ὅτι ἡ οἰκοδομή αὕτη μέλλει νά τήν οἰκοδομίσουν μέ θολοστήλους καί θολοσκέπαστην.
Πληροφορηθής καί προφορικῶς παρά τοῦ καλογήρου ὅσα ξύλα σανίδια καί κάρφοσιν, ὁποῦ μέλλει νά χρησιμεύση διά τήν οἰκοδομήν τῶν θόλων, διά τάς στήλας διά τόν θόλον τῆς σκέπης κελιποῖας μέλλει νά τά καταβάλλη, οὗτος μ' ἀπεκρίθην, ἡμεῖς οἱ Μονάζοντες ἔχομεν νά τά δώσωμεν. Τό ἔγγραφον εἶναι πολλά ἁπλοῦν οἱ τέκτονες θέλη οἰκοδομήσουν μίαν ἐκκλησίαν χωρίς μέτρον ἀρχιτεκτονικόν καί ὡς πληροφοροῦμαι ἀπό τόν Καλόγηρον ἡ οἰκοδομή ἤρχισε νά οἰκοδομεῖται.
Παρατηρήσας μ' ἀκρίβειαν τήν πληρωμήν τῆς οἰκοδομῆς ὁποῦ μέλει νά δώσουν οἱ Μονάζοντες εἰς τούς τέκτονες, εὗρον τόν ἀρ. 20825 γροσίων, τουτέστιν εἰς μετρητά 10.700 εἰς κρέας 2400 εἰς τυρί 400, εἰς κρασί 1100, εἰς ρακήν 225 καί εἰς φαγητόν, ψωμί κτλ. μέχρι τέλους οἰκοδομῆς ὡς ἔγγιστα, 6000 γρόσια, τό δέ ὅλον γρ. 20.825.
Κάμνοντας τόν λογαριασμόν τοῦ ὅλου τῆς οἰκοδομῆς, πόσαις πήχαις τετραγωνικαῖς τοῖχοι μέλλουν νά γίνη, εὗρον πήχας 1.392 τοίχους, θόλου κτλ. Αὐτάς τάς 1.392 πήχας τοίχου ἂν τόν λογαριάσωμεν διά τήν οἰκοδομήν του, διά τήν μετακόμησιν πολλά ὀλίγων πετρῶν, ὁποῦ μέλλουν νά μετακομήσουν οἱ τέκτονες, καί διά τόν ἀσβέστην κτλ. πρός γρ. 7 τήν πήχην κάμνουν γρ. 9.744, ἃς τούς δόσωμεν καί διά εὐχαρίστησιν σιτάρι κοιλά 100, πρός γρ. 10 τό κοιλόν γρ. 1.000 τό ὅλον γρ. 10.744. Αὗται εἶναι αἱ πληροφορίαι ὁποῦ δύναμαι νά δώσω χωρίς νά γνωρίζω τήν θέσιν. Δι' ὅσον μέ διατάκτη ἡ Ἔκτ. Ἐπιτροπεία νά ὁδηγήσω καί τόν ἐνταῦθα εὑρισκόμενον Καλόγηρον διά νά γίνη ἡ οἰκοδομή στέρεα καί κατά τήν Ἀρχιτεκτονικήν. Ὁ Καλόγηρος δέν δύναται νά ἀναλάβη τοιαύτας πληροφορίας οὔτε ἐγώ εἰμπορῶ νά κάμω σχέδιον χωρίς νά γνωρίζω τήν θέσιν. Ἐπιστρέφονται δέ πρός τήν Ἔκτ. Ἐπιτροπείαν ταύτην καί ἡ ἀναφορά τῆς Δημογεροντίας Λοιδωρικίου καί τό συμφωνητικόν ἔγγραφον τῆς οἰκοδομῆς.

Μένω δέ μ' ὅλον τό προσήκον Σέβας
Ἐν Σαλώνοις τῇ 27 Ἀπριλίου 1831
Ὁ ὑπολοχαγός τῶν Ἐπιτελῶν
Ἀνδρέας Καλάνδρος'"

Ἀπό τήν ἀπάντηση τοῦ Κάλανδρου γίνεται φανερό ὅτι τοῦτος γνωρίζει καλά τήν τέχνη του. Δέν εἶναι ὅμως σέ θέση νά δώσει τή γνώμη του σχετικά μέ τήν οἰκοδομή τῆς ἐκκλησίας, γιατί τό συμφωνητικό δέν εἶναι γραμμένο μέ σαφήνεια καί ὁ καλόγερος δέν εἶναι σέ θέση νά τοῦ δώσει περισσότερες καί σίγουρες πληροφορίες. Ἀρνεῖται λοιπόν νά σχεδιάσει τήν ἐκκλησία χωρίς νά ἐπισκεφθεῖ ὁ ἴδιος τή μονή.
Ἀρκεῖται στό νά δώσει ἕνα προϋπλογισμό δαπανῶν βάσει τῶν στοιχείων πού ἀναφέρονται στό συμφωνητικό. Παράλληλα, μετατρέποντας σέ χρηματικό ποσό τήν σέ εἶδος πληρωμή, βρίσκει ὅτι τό ποσό πού ἔχουν συμφωνήσει οἱ τέκτονες μέ τούς μοναχούς εἶναι περίπου τό διπλάσιο. Ἐνῶ δηλαδή τό κόστος εἶναι 9.744 γρ. τό ὁποῖο προσαυξάνει «διά εὐχαρίστησι» μέ ἄλλα 1.000 γρ. δηλαδή συνολικά 10.744 γρ. οἱ μάστορες ἔχουν συμφωνήσει 20.825 γρ. 10.700 σέ μετρητά καί 10.125 σέ τροφές (2400 γρ. γιά κρέας, δηλ. 150 γρ/σφακτό, 400 γρ. γιά τυρί δηλ. 1γρ/όκά, 1.100 γρ. κρασί δηλ. 50 γρ/φόρτωμα καί 225 γρ. γιά ρακί δηλ. 15γρ/όκά, τά ὑπόλοιπα 10.125 γρ. εἶναι γιά τά νηστίσιμα καί τό ψωμί).
Ἀφοῦ διαβάσει τίς παρατηρήσεις τοῦ ἀρχιτέκτονα, ὁ Μεταξᾶς καλεῖ τόν ἡγούμενο τῆς Βαρνάκοβας καί τόν ἀρχιμάστορα καί τούς τίς διαβάζει. Τό ὅτι καί οἱ δύο συμφωνοῦν μ' αὐτές ἐπιβεβαιώνει τήν ἐμπειρία τοῦ Κάλανδρου. Ὁ Μεταξᾶς ἀναθέτει στόν ἀρχιτέκτονα νά σχεδιάσει τήν ἐκκλησία. Στίς 3 Μαΐου, ὁ Κάλανδρος στέλνει στόν Ἔκτακτο Ἐπίτροπο τήν παρακάτω ἐπιστολή:

«Κατά προφορικήν διαταγήν τῆς Ἔκτ. ταύτης Ἐπιτροπείας διετάχθην νά κάμω τό σχέδιον τῆς Οἰκοδομῆς τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας καί νά ὁδηγήσω τόν τέκτονα τῆς Οἰκοδομῆς ταύτης τόν τρόπον μέ τόν ὁποῖον μέλλη νά Οἰκοδομήση τήν ἐκκλησίαν.
Καθυποβάλλω εἰς τάς παρατηρήσεις τῆς Ἐκτάκτου Ἐπιτροπείας δύο ὅμοια σχέδια, τό ἓν νά τό παραδώση ἡ Ἔκτ. Ἐπιτροπεία εἰς τόν τέκτονα, καί τό ἄλλο νά μείνη εἰς τό Γραφεῖον τῆς Ἔκτ. Ἐπιτροπείας. Ἀνεφέρθην εἰς τήν Ἔκτ. Ἐπιτροπείαν καί μέ τήν ἀναφοράν τῆς 27 Ἀπριλίου 1831 μέ τήν ὁποίαν τῆς ἀνέφερα ὅλας τά παρατηρήσεις ὁποῦ ἔκαμον εἰς τό συμφωνητικόν ἔγγραφον τῆς Οἰκοδομῆς ταύτης, καί διά τήν τιμήν ὁποῦ οἱ μονάζοντες ὑπόσχονται νά πληρώσωσιν εἰς τούς τέκτονας. Ταῦτα πάντα καθυποβάλλω ὑπ' ὄψιν τῆς Ἔκτ. Ἐπιτροπείας.
Πληροφορηθείς σήμερον ἀπό τόν Ἡγούμενον τῆς Μονῆς ταύτης, ἂν ἡ θέση ὅπου εὑρίσκονται αἱ πέτραι ὁποῦ μέλλει νά μετακομίσωσιν οἱ τέκτονες εἶναι πλησίον· μέ πληροφορεῖ ὁ Ἡγούμενος, ὅτι εἶναι μακράν, καί ἡ θέσις τῶν ἄλλων ὑλῶν, καί ὅτι οἱ τέκτονες μέλλη νά μετακομίσωσι τήν ξυλικήν ὁποῦ χρησιμεύση διά τούς θόλους τῆς Οἰκοδομῆς.
Ἐπειδή ἡ ἐκκλησία ἐσχεδιάσθη μέ ὀκτώ παράθυρα καί μίαν πόρταν, καί μέ καμπαναρεῖον, διά ὅλους αὐτούς τούς ἀγῶνας καί δυσκολίας θέλει ἀπαιτήσουμεν ὡς ἔγγιστα ἔξοδα τόν ἀριθμόν 15.000 γρόσια. Πάντα ταῦτα καθυποβάλλω

ὑπ' ὄψιν τῆς Ἐπιτροπείας, καί μένω μέ τό ἀνῆκον σέβας.

Ἐν Σαλώνοις τῇ 3 Μαΐου 1831
Ὁ ὑπολοχαγός τῶν ἐπιτελῶν τοῦ Μηχανικοῦ
Α. Κάλανδρος

καί μαζί της ἐπισυνάπτει τό σχέδιο.

Τήν ἄλλη μέρα ὑπογράφεται καί τό δεύτερο συμφωνητικό μεταξύ τῶν μοναχῶν καί τοῦ μαστροΖίκου. «Ὁ ὑποφαινόμενος τέκτων ἔμπροσθεν τοῦ Ἀρχιτέκτονος τῆς Ἀνατ. Ἑλλάδος Κου Καλάνδρου, ἐσυμφώνησαν μετά τοῦ Ἡγουμένου τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας Κου Κοσμᾶ νά οἰκοδομήσω τήν ἐκκλησίαν τῆς μονῆς Βαρνάκοβας ὀνομαζομένη ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου κατά τό παρά τοῦ Ἀρχιτέκτονος δοθέν μοι σχέδιον καί κατά τάς ἀκολούθους συμφωνίας.
Αον τήν ἐκκλησίαν τῆς ρηθήσης μονῆς Βαρνάκοβας θέλω τήν οἰκοδομήσῃ ἐπάνω εἰς τά παλαιά θεμέλια, τά ὁποῖα εἶναι μάκρος πηχῶν τριάκοντα καί μισή ἔξω καί ἔξω, τό δέ πλάτος της ἔξω καί ἔξω θέλει γίνῃ πήχες δώδεκα καί μισή· τό ὕψος της ἀπό τό ἔδαφος ἕως εἰς τήν γριπίδα πήχες ἔξ καί μισή, θέλει εἶναι ἀσβεστόκτιστη.
Βον οἱ τοίχοι τῆς ἐκκλησίας ἀπό τό ἔξω μέρος ἀπό τά τέσσαρα μέρη θέλει εἶναι δουλευμέναι αἱ πέτραι πελεκιταί, καθώς ἦτον καί πρότερον αἱ ὁποῖαι πέτραι θέλει εἶναι εἰς τήν σειράν εἰς εὐθείαν γραμμήν εἰς ὅλον τό τετράγονον τῆς ἐκκλησίας, ὡς φαίνεται καί εἰς τό σχέδιον τοῦ Ἀρχιτέκτονος ὁποῦ εἶναι σχεδιασμέναι δηλαδή ἀπό τό ἔδαφος ἕως εἰς τήν γρυπίδα.
Γον Ἡ ἐκκλησία αὕτη θέλει εἶναι θολοσκέπαστος, θέλει ἔχει τρεῖς σειρας θόλων εἰς τό πλάτος της. θέλει ἔχει στίλους εἰς τό μέσα μέρος πέντε ἀπό τό ἕνα μέρος καί πέντε ἀπό τό ἄλλο, οἱ ὁποῖοι θέλει εἶναι στρογγυλοί, ἐπάνω εἰς αὐτούς θέλει κείτονται αἱ τρεῖς σειραί τῶν θόλων τῆς σκεπῆς· καί αὐτοί οἱ στῆλοι θέλει κατασκευασθοῦν εἰς τήν ἰδίαν θέσιν ὁποῦ ἦταν καί πρότερον. Ἡ σκέπη θέλει οἰκοδομηθῆ ἀσβεστόκτιστος, καί δέν θέλει τῆς λείψῃ ἄλλο, παρά μόνον τά κεραμίδια.
Δον Εἰς τήν ἐκκλησίαν ταύτην θέλω οἰκοδομήσω μέσα ἕνα Ἱερόν, ἕνα κουμπέ ἐπάνω εἰς τήν σκέπην, καί τό κωδονοστάσιον θέλει εἶναι ἀσβεστόκτιστον καί ἀσβεστοαλλειμμένον τό ὁποῖον θέλει ἔχει δύο θόλους διά δύο Κώδωνας. Τό χόνδρος τοῦ τοίχου τοῦ κωδωνοστασίου θέλει εἶναι μία πήχη καί μισή, τό πλάτος τούτου πήχεις τέσσαρες· τό ὕψος του ἀπό τήν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς ἕως ἐπάνω εἰς τόν σταυρόν πήχεις δέκα καί μισή.
Εον θέλω κατασκευάσω εἰς τήν ἐκκλησίαν δύο παράθυρα εἰς πάσαν πλευράν τοῦ μάκρους, καί μίαν πόρταν, δύο παράθυρα καί μίαν πόρταν κατά τόν Ἄρθηκα δηλ.: εἰς τόν Γυναιτίκη· τά παράθυρα καί αἱ πόρτες θέλουν ἔχουν τό ὕψος των καί τό πλάτος των κατά τάς ὁδηγίας ὁποῦ εἶναι γεγραμμέναι εἰς τό σχέδιον· θέλει κατασκευάσω καί ἕνα παράθυρον τοῦ σχήματος μισοῦ αὐγοῦ, αὐτό δέ θέλει εἶναι ἐπάνω εἰς τήν χιβάδα τοῦ Ἱεροῦ διά τοῦ ὁποίου νά εἰσέρχεται φῶς εἰς τό Ἱερόν· ἐπάνω εἰς τάς τρεῖς πόρτας τῆς ἐκκλησίας θέλει δουλεύσω ἕνα κορνιζόνι, καθώς φαίνεται σχεδιασμένον εἰς τό σχέδιον.
ΣΤ. Ἀπό τό μέσα μέρος τῆς ἐκκλησίας δηλαδή εἰς τούς τοίχους καί εἰς τούς θόλους καί εἰς τόν Κουμπέν θέλει εἶναι ὅλοι ἀσβεστοαλλειμμένοι.
Ζον Τήν οἰκοδομήν ταύτην ὑπόσχομαι νά τήν οἰκοδομήσω μέ ὅλη τήν πρέπουσαν συμμετρίαν καί κανονικόν ζύγιον, ὡς καί ὁποῦ νά μήν ἐξέχῃ γωνία ἐκτός τίς ἄλλες.
ηον Ἄν εἰς ὅλα αὐτά κάμω παραμικρά λάθη ὁ Ἀρχιτέκτων δύναται νά κρεμίζῃ καί νά χαλᾶ καί ἐγώ δέ νά τά ξαναφτιάσω τά παρ' αὐτοῦ χαλασθέντα.
θον Ὁ Ἡγούμενος τῆς ρηθείσης Μονῆς Βαρνάκοβας ὑπόσχεται νά πληρώσῃ εἰς ἐμέ τόν τέκτονα διά τήν οἰκοδομήν ταύτην.
αον εἰς χρήματα μετρητά ἑπτά χιλιάδας γρόσια βον θέλει δώσῃ εἰς τούς τέκτονας τούς ἐργαζομένους εἰς αὐτήν τήν ἐκκλησίαν διά τροφήν των τυρί ὀκάδες τετρακόσιες, σφακτά ζωντανά Αἰγιδοπρόβατα ἑκατόν ἑξῆντα, κρασί φορτόματα εἴκοσι δύο, ῥακί ὀκάδες ἑκατόν πενῆντα, καί ὅσον ψωμί ἠμπορέσουν νά φάγουν· προσέτι θέλει μᾶς δώσῃ καί φαγητόν νηστίσημον.
Ταῦτα πάντα ἐσυμφωνήσαμεν ἔμπροσθεν τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς Ἀνατ. Ἑλλάδος μέ τόν Ἡγούμενον τῆς Βαρνάκοβας· διό ἀμφότερα τά μέρη ὑποφαινόμεθα πρός ἔνδειξιν καί ἀσφάλειάν μας.

Εν Σαλώνοις τῇ 4 Μαΐου 1831
Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Βαρνάκοβας
Κοσμᾶς
Ὁ τέκτονας ζῆκος Κονιτζιώτης
Τό παρόν ἔγγραφον ἔγινε εἰς παρουσίαν ἐμοῦ τοῦ ὑπογεγραμμένου
Τήν 4 Μαΐου 1831 ἐν Σαλώνοις
Ὁ ὑπολοχαγός τῶν Ἐπιτελῶν
Α. Κάλανδρος

Τόσο τό δεύτερο γράμμα τοῦ Κάλανδρου στόν Ἐπίτροπο, ὅσο καί τό σχέδιο καί τό συμφωνητικό τῆς 4 Μαΐου, μέ κάνουν νά πιστεύω ὅτι ὁ ἀρχιτέκτονας δέν ἐπισκέφθηκε ποτέ τό μοναστήρι τῆς Βαρνάκοβας ἤ τουλάχιστον μέχρι τήν ἡμέρα πού ὑπογράφτηκε τό δεύτερο συμφωνητικό. Δέν εἶναι δυνατόν ἄλλωστε νά μήν ἀναφέρει τίποτα γιά τό πλούσιο δάπεδο τῆς μονῆς, ἄν τήν εἶχε ἐπισκεφθεῖ. Δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τό ἄν ἐπέβλεψε ἤ ὄχι τήν οἰκοδομή. Ὅλες οἱ πληφορίες πού ἔχει εἶναι ἔμμεσες. Γνωρίζει μονάχα τίς διαστάσεις τοῦ ναοῦ καί ὅτι πρέπει νά τοποθετήσει 5 κολόνες κατά μῆκος κάθε πλευρᾶς. Ἀπό ὅσα καταφέρνει νά μάθει ἀπό τόν μοναχό Ἀνατόλιο, βεβαιώνεται γιά τόν τύπο τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς καί γιά τήν κάλυψή της μέ θολωτή κατασκευή. Ἀγνοεῖ τόσο τήν ὕπαρξη τοῦ ἐξωνάρθηκα ὅσο καί τοῦ ἐσωνάρθηκα. Δέν ἀναφέρει ἐπίσης τίποτα γιά τό τετρακιόνιο[19] πού στηρίζει τό θόλο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.
Σχεδιάζει ἔτσι μιά πολύ ἁπλή βασιλική τοῦ τύπου πού συνηθιζόταν στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Διαιρεῖ στή συνέχεια τό ἐσωτερικό μῆκος τοῦ ναοῦ σέ 5 ἴσα τμήματα καί ὁρίζει ἔτσι τή θέση τῶν κιόνων (30 πήχεις: 6=5 πήχεις δηλ. 3,75 μ.) Τό μεταξόνιο αὐτό χρησιμοποιεῖ γιά νά ὁρίσει καί τό πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Στή συνέχεια σχεδιάζει σέ τόξα κύκλου τήν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ.

Τά ἴσα μεταξόνια κατά μῆκος στίς δύο παράλληλες σειρές ἀπό κολόνες ἐπιβεβαιώνουν τή θέση μου ὅτι ὁ Κάλανδρος δέν ἐπισκέφθηκε ὁ ἴδιος τό ναό. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἀναφέρει ὅτι ὁ ναός θά ἔχει καί παράθυρα καί 1 πόρτα, πράγμα πού δέν συμφωνεῖ μέ τό ε' ἄρθρο τοῦ δευτέρου συμφωνητικοῦ. Τό πιθανότερο εἶναι

5. Η δυτική οψη του καθολικού με το καμπαναριό, σημερα.

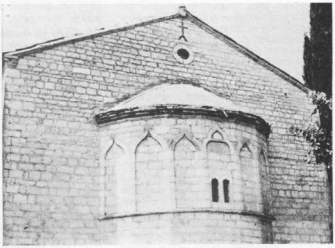

6. Η ανατολική οψη του καθολικου της Βαρνακοβας.

ότι, όταν έρχεται ο ήγούμενος καί ὁ μαστροζήκος, ὁ Κάλανδρος παίρνει μερικές ἀκόμα πληροφορίες. Μαθαίνει κατ' ἀρχήν ὅτι ὁ τόπος ποὺ βρίσκονται οἱ πέτρες ποὺ πρόκειται νά μεταφέρουν οἱ μαστόροι εἶναι μακριά ἀπό τή μονή, πράγμα ποὺ τόν κάνει ν' αὐξήσει τήν τιμή ἀπό 10.000 σέ 15.000 γρόσια. Στή συνέχεια μαθαίνει γιά τήν ὕπαρξη τοῦ κουμπέ (τετρακιονίου κεντρικοῦ θόλου), τόν σχεδιάζει ἔτσι στήν ἤδη ὑπάρχουσα ὄψη. Μόνο ἕνας διαστικός καί ἑκ τῶν ὑστέρων σχεδιασμός τοῦ θόλου μπορεῖ νά ἐξηγήσει τήν ἐντελῶς λανθασμένη τοποθέτησή του στό κέντρο τοῦ καθολικοῦ, χωρίς νά ἔχει καμία ἀντιστοιχία μέ τήν κάτοψη. Ἔτσι ἀλλωστε, δικαιολογεῖται καί ἡ ἀπουσία του ἀπό τήν πρόσοψη. Ἀποδέχεται λοιπόν καί τό ἄρθρο ε' τοῦ συμφωνητικοῦ ποὺ μιλάει γιά 2 παράθυρα σέ κάθε κατά μήκος πλευρά καί μία πόρτα, δύο παράθυρα καί 1 πόρτα εἰς τόν ἄρθηκα, δηλαδή εἰς τόν «γυναιτικι» χωρίς ὅμως νά ἀλλάξει τό σχεδιό του. Στό ἄρθρο αὐτό εἶναι ἡ μοναδική φορά ποὺ ἀναφέρεται ὁ ἐξω νάρθηκας σάν γυναικωνίτης.

Ἡ ἀσάφεια στό σημεῖο αὐτό φανερώνει ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά συμπληρώθηκαν τήν ὥρα ποὺ γραφόταν τό συμφωνητικό ἀπό τόν ἡγούμενο ἤ τόν ἀρχιμάστορα καί ὅτι ὁ Κάλανδρος δέν γνώριζε τό θέμα καί δέν προλάβαινε πιά νά διορθώσει τό σχέδιο.

Ἀντίθετα, τά ἄλλα ἄρθρα εἶναι γραμμένα ἀναλυτικά καί μέ κατασκευαστικές λεπτομέρειες, ἰδιαίτερα μάλιστα τό δ' ποὺ ἀφορά τό καμπαναριό ποὺ εἶναι ἀπό τήν ἀρχή ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα[20]. Ἡ ἀκρίβεια ἄλλωστε τῆς περιγραφῆς εἶναι κάτι ποὺ χαρακτηρίζει τόν Κάλανδρο καί σέ ἄλλα συμφωνητικά[21].

Ἡ μορφή τοῦ καμπαναριοῦ αὐτοῦ θυμίζει πολύ τά ἁπλά ἑπτανησιώτικα κωδωνοστάσια. Διαρεῖται βασικά σέ τρεῖς ζώνες καθ' ὕψος, ὅπως καί αὐτά καί ἔχει κεντρικό ἄξονα συμμετρίας[22]. Στήν πρώτη ζώνη, τή βάση, ὑπάρχει τό χαρακτηριστικό τοξωτό ἀνοίγμα. Στή δεύτερη ζώνη, δημιουργοῦνται δύο μικρότερα τοξωτά ἀνοίγματα γιά τίς καμπάνες, καί εἶναι μικρότερη σέ ὕψος. Ἡ τρίτη τέλος ἔχει τριγωνική μορφή μέ πλευρές διπλῆς καμπυλότητας. Οἱ καμπύλες ὅμως ἐδῶ δέν θυμίζουν μπαρόκια προέλευση, ὅπως στά περισσότερα ζακυνθινά. Γενικά ἡ μορφή του εἶναι πολύ ἁπλή καί κάπως βαριά, καθώς ἡ δεύτερη ζώνη δέν παρουσιάζει σέ πλάτος παρά μιά πολύ μικρή μείωση ποὺ μάλιστα δέν ὑπάρχει στό ἀρχικό σχέδιο[23]. Τόσο ἡ μορφή τοῦ καμπαναριοῦ ὅσο καί ὁρισμένοι ὅροι ποὺ ὑπάρχουν στό συμφωνητικό (ὅπως γυναιτίκι (γυναικωνίτης), κορνιζόνι, (Καμπαναρεῖο), μέ κάνουν νά πιστεύω ὅτι ἡ καταγωγή τοῦ Ἀνδ. Γάσπαρη Κάλανδρου εἶναι ἀπό τά Ἑπτάνησα. Τό ὄνομα ἄλλωστε Γάσπαρης, Γασπαρινάτος ἤ Γασπαράτος συναντιέται συχνά στήν Κεφαλονιά[24]. Ἴσως ἄλλωστε σ' αὐτό νά ὀφείλεται καί ἡ ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη ποὺ τοῦ δείχνει ὁ Κ. Μεταξᾶς ποὺ κατάγεται κι αὐτός ἀπό τά Ἑπτάνησα.

Δέν γνωρίζουμε ἄν ὁ ἀρχιτέκτονας ἐπισκέφθηκε ἀργότερα τή μονή γιά νά ἐπιστατήσει στήν ἐργασία τῶν μαστόρων καί ἑπομένως νά ἀναθεωρήσει τίς ὁδηγίες του, ἤ ἄν οἱ μάστορες δούλεψαν ἀπό μόνοι τους ἀκολουθώντας τά παλαιά θεμέλια.

Ἔτσι τά μόνα στοιχεῖα ποὺ εἶναι σίγουρα ἔργο τοῦ Κάλανδρου εἶναι τό καμπαναριό ποὺ ἀκουμπᾶ μέ τή στενή του πλευρά στόν ἐξωνάρθηκα σάν συνέχεια τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης. Στό σχέδιο βρίσκεται στά ἀριστερά τῆς ἐκκλησίας, τελικά ὅμως κτίστηκε πρός τά δεξιά ἴσως γιατί ἀπό τήν πλευρά αὐτή ὑπάρχει περισσότερος χῶρος. Ἕνα ἀκόμα σημεῖο ποὺ ἐνισχύει τήν ἀποψη ὅτι ὁ Κάλανδρος δέν εἶχε ἐπισκεφθεῖ ὁ ἴδιος τή μονή.

Ὀπωσδήποτε ἡ ἀνορθόγραφη κτητορική ἐπιγραφή ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπό τό δίλοβο παράθυρο τοῦ ἱεροῦ μέ τά δύο κυπαρίσσια δεξιά καί ἀριστερά εἶναι φανερά ἔργο τῶν λαϊκῶν μαστόρων τῆς Ἠπείρου.

Τό ἴδιο ἀλλωστε φανερώνει καί ἡ διακόσμηση ὁλόκληρης τῆς ὄψης αὐτῆς τοῦ καθολικοῦ καί τοῦ κουμπέ ὅπως καί ἡ ἀπό ἐντειχισμένους κεράμους ἐπιγραφή ΕΤΗ 1831 στό ὄρειο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ.

Μέ πρωτοβουλία δική τους ἤ μέ ὑπόδειξη τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς πρέπει νά ἔγινε καί τό καθιστικό πεζοῦλι ὕψους 50 πόντων ποὺ ὑπάρχει δεξιά καί ἀριστερά τῆς κεντρικῆς πύλης τοῦ ἐξωνάρθηκα καί συνεχίζεται στή βόρεια πλευρά μέχρι τήν πόρτα.

Ἐπίσης σημαντικό εἶναι ὅτι μέσα ἀπό τά δύο συμφωνητικά ἐπιβεβαιώνεται καί τό πρώτο μήκος τοῦ ναοῦ 31,5 πήχεις ἔξω ἔξω, δηλ. 23,7 μ., ὅσα ἀκριβῶς ἔχει ὁ νέος ναός καί δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά ἀμφιβάλουμε γιά αὐτό μιά καί οἱ πληροφορίες γιά τό πλάτος (12,5 πήχεις ἔξω ἔξω δηλ. 19,37 μ. - 7,70 + 2 x 0,75) εἶναι ἀπολύτως σωστές.

Ἀντίγραφα ὅλων τῶν προηγουμένων ἐπισυνάπτει ὁ Ἔκτακτος Ἐπίτρ. Κ. Μεταξᾶς στήν ὑπ' ἀριθμ. 5471 ἀνα-

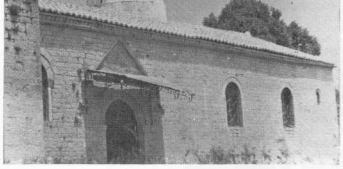

7. Ἡ Βόρεια ὄψη τοῦ ναοῦ με τον κουμπε.

8. Τμῆμα τοῦ Β τοίχου τοῦ καθολικοῦ μέ τή χρονολογία 1831.

φορά του πού γιά αὐτή ἔχουμε ἤδη μιλήσει. Καί τελειώνει ἔτσι:

«Οὕτως ὡφέλησε μέ τήν ἐπιτηδειότητά του ὁ Ἀρχιτέκτων τήν Μονήν 3.700 γρόσια, συμφωνήσας μόνον ἑπτά χιλιάδες, ἐνῷ πρώτον ἦ συμφωνία ἤτο διά 10.700, ὑποχρέωσεν προσέτι τούς τέκτονας νά κάμουν πλησίον εἰς τήν ἐκκλησίαν μέ τήν ἰδίαν τιμήν ἕνα Κωδωνοστάσιον, ὡστε ὁπού καί κατά τούτο ὁ ἀρχιτέκτων ἐξετέλεσεν ἀκριβῶς τό χρέη του. Ἀφοῦ λοιπόν ἡ οἰκοδομή γίνεσθαι μέ γρόσια ἑπτά χιλιάδες μόνο ἤοτι τά ἄλλα τά ὁποῖα ἐμπεριέχη τό συμφωνητικόν ἐννοῶ τροφάς κτλ. δίδονται εἰς εἶδος συνεισφορᾶς ἀπό τούς Χριστιανούς τῶν πλησιεστέρων Ἐπαρχιῶν ὡς μή ἦσαν ὁ Ἠγούμενος, Ἰστοχάζομαι ὅτι ἀρκεῖ μόνον ἐκ μέρους τῆς Κυθερνήσεως 1.400 φοινίκων καί ὄχι 2.400 διά νά συνεισφέρωσι καί οἱ Πατέρες τό ὑπόλοιπον ἐξ ἰδίων των.

Αὐτά εἶναι ὅσα ἔπραξεν ἡ Ἐπιτροπεία καί ὁ Ἀρχιτέκτων εἰς ἐκτέλεσιν ὑπ' ἀρ. 2001 διαταγῆς.

Ὑποσημειοῦμαι μέ τό προσήκον Σέβας
Ἐν Ζαλώνοις τῇ 5 Μαΐου 1831
Ὁ ἐκ. Ἐπίτροπος
Κ. Μεταξᾶς

Φαίνεται δέ ὅτι ὁ κυθερνήτης ἀφοῦ ἔλαβε ὑπόψη του τήν ὑπόδειξη τοῦ Μεταξᾶ ἐστειλε τελικά 1800 φοίνικες, ὅπως ἡ ἐπιστολή[25] πρός τόν Ὄθωνα πού βρίσκεται στά ἀρχεῖα τῆς μονῆς Βαρνάκοβας καί προαναφέραμε γράφει καί ἔτσι κλείνει ὁ κύκλος ἀπό τά ἔγγραφα τά σχετικά μέ τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῆς Βαρνάκοβας.

Τό 1838 συμπληρώθηκε καί ἡ ἀνοικοδόμηση τῶν κελλιῶν καί κατασκευάστηκε τό ξύλινο τέμπλο. Στά μέσα τοῦ προηγουμένου αἰώνα τό μοναστήρι γνωρίζει μιά τελευταία σχετική ἀκμή γιά νά πέσει σέ μαρασμό τό 1927 πού ἀπαλλοτρώνεται ἡ περιουσία του ἀπό τόν ΟΔΕΠ.

Τό 1957 τό μοναστήρι εἶχε 8 γέροντες καλόγερους. Σήμερα ἔχει μόνον ἕναν, καί εἶναι κρίμα πραγματικά πού μοναστήρια σάν τῆς Βαρνάκοβας πού κατάφεραν νά ἐπιζήσουν ὁτό πέρασμα τῶν αἰώνων καί νά διατηρήσουν ζωντανές τίς ἱστορικές τους μνῆμες, ἀφήνονται σήμερα ἀνυπεράσπιστα καί λεηλατοῦνται ἀπό τό χρόνο καί τούς ἀνθρώπους.

Βιβλιογραφία - Σημειώσεις

1. Ντ. Παπαϊωάννου. Τά Ἑλληνικά Μοναστήρια σάν Ἀρχιτεκτονικές συνθέσεις, Ἀθήνα 1977, σελ. 29 καί 77.
2. Α. Ὀρλάνδου, Ἡ μονή Βαρνάκοβας, 1922.
3. Δ. Κόκκινος,«Ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», τόμος 5 Ἀθήνα 1968 σελ. 476, 481.
4. Ἑλληνική ἱστορία τόμ. Β., σελ. 144.
Παπαρρηγόπουλος
5. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμος ΙΒ' Ἀθήνα 1975,Κεφάλαιο «Ἡ ἐπάνασταση κατά τό 1826», σελ. 416.
6. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμος ΙΒ, σελ. 485-486
7. Γενική Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος, ἔτος Δ' φύλ. 56.
8. Γενική Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος, ἔτος Ε' Παράρτημα τοῦ φύλ. 73.
Γενικαί διατάξεις περί δικαστηρίων.
9. ΓΑΚ - Γενικά ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.
«Κατ' ἐπιταγήν τῆς Α.Ε. παρακαλεῖσθαι νά στείλετε ἕναν τῶν Ἀρχιτεκτόνων τόν ὁποῖον ἐγκρίνετε διά νά σχεδιαγραφήση τήν πόλιν τῆς ἐπαρχίας Ἀποκόρου τήν εἰς αὐτήν Ἐκκλησίαν καί τήν σχολήν». 21 Σεπτεμβρίου 1831. Ἀπό ἑπισταλή πρός τήν Γραμματεία τῶν Στρατιωτικῶν. Ἀπ. Δασκαλάκης, Κείμενα, πηγαί τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως — Ξειρά Τρίτη: Παιδεία, σελ. 2047. 1968.
10. «... Ὑπαγορεύθη ἡ ἐξῆς ἰδέα ἀπό τόν μηχανικόν κ. Δ. Σταυρίδη καί παρεδέχθη ἀπό τούς γείτονας τῆς ἐκκλησίας ταύτης». Ἀπόσπασμα ἀπό ἀναφορά πρός τόν Κυθερνήτη σχετική μέ τό καθολικό μονῆς τῆς Τριπολιτσάς, ΓΑΚ ἐκκλ. φ. 38Α.
11. Ὁ ἀρχιτέκτων Α. Ζαβός ἔκαμε τόν ὑποθετικόν λογαριασμόν δι' ὅσα μέλλει νά δαπανηθοῦσι εἰς τό ἀνεπιτοιχισθέν τό κατά τήν ἐκκλησίαν τῆς Κουμήσεως κοινοστάσιον 10 Δεκ. 1830 ἀπό σχετική ἀναφορά, ΓΑΚ, Ὑπ. Θρησκ. φ. 34.
12. «Δέν εὑρίσκεται ἐδῶ ὁ ἀρχιτέκτων Καλανδρος οὔτε ἄλλος ἱκανός ν' ἀναλάβῃ τήν οἰκοδομήν τῆς ἐκκλησίας 8 Νοεμ. 1829 Μεσολόγγι. Ἀπ. Δασκαλάκης, τόμ. Α', σελ. 436.
13. Α. Ὀρλάνδος, Ἡ μονή Βαρνάκοβας, 1922, σελ. 5.
14. Πέτρου Α. Καλονάρου, Βαρνάκοβα, Ἀμφισσα, 1957, σελ. 118 καί 191-201.
15. Πέτρου Καλονάρου, Βαρνάκοβα , Ἀμφισσα 1957, σελ. 112.
16. Ὁ Κ. Μεταξᾶς (1792-1870) εἶναι μία ἀπό τίς χαρακτηριστικές μορφές τοῦ Ἀγώνα. Γεννήθηκε ὁτό Ἀργοστόλι τό 1792, ἔγινε στρατηγός καί ὑπουργός Δικαιοσύνης στήν ἑπαναστατική Κυθέρνηση καί τό 1823 ἐκλέγεται πληρεξούσιος τῆς Πελοποννήσου καί ἀργότερα ἔπαρχος τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας καί διοικητής Παλαμηδίου. Ὅταν ἔρχεται ὁ Καποδίστριας τόν διορίζει ἀρχικά Ἐκτακτο Ἐπίτροπο Κυκλάδων καί ἀμέσως μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Στερ. Ἑλλάδας, Ἐκτακτο Ἐπίτροπο Ἀν. Ἑλλάδας (14 Αὐγούστου 1829 Γενική Ἐφημ. φ60 ἔτος Δ). Ἄνθρωπος δραστήριος καί ἐνεργητικός, κατάφερε νά ἀπαλλάξει τήν περιοχή ἀπό τούς λῃστές πού λυμαίνοντο τό χῶρο, καί συγκεντρώσει τόν θαυμασμό ὄχι μόνο τῶν Ἑλλήνων ἀλλά καί τῶν Μπέηδων τοῦ Ζητανίου. Γεν. Ἐφημ. φυλλ. 99 ἔτος Ε). Μετά τό θάνατο τοῦ Καποδίστρια ἀποσύρεται στήν Κεφαλονιά. Ἐπιστρέφει τό 1843 στήν πολιτική. Τό 1861 ἐκλέγεται γερουσιαστής. Μετά τή διάλυση τῆς Συνοστείας ἐπιστρέφει γιά πάντα στό Ἀργοστόλι.
17. Ἀνασελίτσα ἡ Ἀνασελίτζα, ἐπαρχία τῆς Μακεδονίας.
18. Στό ἔγγραφο αὐτό ὁ Α. Καλλιόν, ὁ ὑπογράφει ὡς ὑπολογαγός τῶν ἐπιτελῶν. Στό συμφωνητικό τοῦ σχολείου τῆς Μεγαρίδας ἀναφέρεται ὡς Πολιτικός ἀρχιτέκτων τῆς Δυτ. Ἑλλάδας, 27 Μαρ. 1831. (Ἀπ. Δασκαλάκης, Κείμενα, πηγαί τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμος Γ', σελ. 2038). Τέλος στό συμφωνητικό τῶν σχολείων Ταλαντίας καί Λειβδιάδας (φ 37 ἐ ΓΑΚ Παιδεία) ὡς ὑπολογαγός τοῦ σώματος τῶν ὀχυρωματοποιῶν. Ὡς ὑπολογαγός τῶν ὀχυρωματοποιῶν ἀναφέρεται καί στή Γενική Ἐφημ. τῆς Ἑλλάδος φύλλ. ἔτος 1829.
19. Ὁ ὅρος τετρακόνιο ἀναφέρεται σύμφωνα μέ τόν Ὀρλάνδο καί ἀπό τόν Ἐπιφάνιο τόν Ἀγιοπολίτη. Παρόμοια τετρακόνια πού ὑποθετάζουν μέ τά τέσσερα τόξα τους ψηλό τρούλλο (κουμπέ) συναντάμε σέ νοσοκομεῖα μοναστηριῶν (Μ. Μετεώρου, Ἀγ. Λαύρας Ὄρους Μονῆς Βαρλαάμ κτλ.) Α.Ὀρλάνδου, Μοναστηριακή Ἀρχιτεκτονική, 6' ἔκδ., Ἀθήνα 1958, σελ. 80.
20. Ὁ Ὀρλάνδος δέν ἀσχολεῖται καθόλου μ' αὐτό στή μελέτη τοῦ ναοῦ τῆς Βαρνάκοβας.
21. Ὅπως π.χ. στά συμφωνητικά τῶν σχολείων τῆς Ἀν. Ἑλλάδας, Λειβδιάδις, Μεγάρων, κλπ.
22. Δ. Ζήβα, Ἡ ἀρχιτεκτονική τῆς Ζακύνθου, Τ.Ε.Ε. 1970, σελ. 143-144.
23. Αὐτό πιθανόν νά ὀφείλεται στό ὅτι ἡ τρίτη ζώνη τοῦ καμπαναριοῦ γκρεμίστηκε καί ἐκανκτίστηκε τό 1916, ὅπως διαβάζουμε σέ ἐντεταγμένη ἐπιγραφή πού βρίσκεται κάτω ἀπό τό τοξωτά ἀνοίγματα.
24. Μανώλη Τριανταφυλλίδη, Τά οἰκογενειακά μας ὀνόματα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 185.
25. Π.Π. Καλονάρου, Βαρνάκοβα, σελ. 112.

The Catholicon of the Monastery of Varnakova and the Architect Andreas Gasparis Kalandros.

The Monastery of Varnakova was built in the 12th century AD and prosepred greatly during the byzantine period. Its decay, beginning during the years of the Turkish occupation, was completed by the fire of 1826 set by the army of Ibrahim Pasha. The monastery was rebuilt in the years following the liberation.

A. Orlandos, who had studied the monastery in 1911, reached the conclusion that the earlier church also displayed a central dome but he had doubts whether the new dome perfectly corresponded to the older structure. He also determined the location of the outer and inner narthex, both mentioned in old codices, and considered the two pilasters adjacent the colonade and facing the bema to be the continuation of the dividing walls once existing between the prothesis and the diaconicon. Furthermore, he believed that the bema apse had a semi-hexagonal shape and the new church was equal in width to the older but unequal in length.

However, a series of documents from the National General Archives cast new light on the reconstruction of the catholicon; the reconstruction works commenced in 1831 according to the plans made by the architect Andreas Gasparis Kalandros, an army lieutenant. In the spring of the same year the monks of the monastery signed a contract with three Epirot craftsmen and applied to the Governor Kapodistrias for financial support based on the budget made by Kalandros.

Mentioned in the contract are the proportions of the new church, determined of the basis of the old foundations, the roofing of the edifice with three series of domes and with a central, dominant one and the building materials as well as the addition of a bell-tower.

The information provided by the aforementioned documents leads to the conclusion that Kalandros, who was appointed supervisor of the construction works, had never visited the monument, therefore certain mistakes he made in the plans seem natural.

The terminology employed in the contract, the form of the bell-tower and the close relation of Kalandros with the commisar of eastern Greece, Metaxas, indicate that the architect of the Monastery of Varnakova originated from the Ionian Islands.

The reconstruction of the monastery complex was completed in 1838, also the date of the execution of the wooden templon of the catholicon.

Ἀκροπολὶς Ἀθηνῶν.

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΚΛΑΣΙΚΟΥ

Ὁ ὅρος «κλασικός» ἔχει ρωμαϊκή τήν προέλευσή του, ἀπό τό classis, πού σημαίνει λατινικά «τάξη» καί ἀπό τό «CLASSICUS» πού σήμαινε τόν Ρωμαῖο πολίτη τῆς ἀνώτερης καί πλουσιότερης τάξης.

Στόν τομέα τῶν γραμμάτων καί γενικά τοῦ πνεύματος ὁ ὅρος ἀναφέρεται γιά πρώτη φορά στόν Gellio (XIX 8, 15), συγγραφέα τῶν «Noctes Atticae» ὅπου «SCRIPTOR CLASSICUS» εἶναι ὁ ἐπιφανής συγγραφέας.

Ἀργότερα τό «CLASSICI» καθιερώθηκε νά ἀναφέρεται πλατύτερα στούς παλαιούς σπουδαίους συγγραφεῖς καί καλλιτέχνες, πού εἶχαν ξεχωριστεῖ καί ἐπιλεγεῖ ἀπό τούς Ἀλεξανδρινούς γραμματικούς τοῦ 3ου καί τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τώρα ὁ ὅρος «κλασικός» σέ ὅλες τίς εὐρωπαϊκές γλῶσσες ἔχει δύο βασικές σημασίες, τή μιά, στήν ἔννοια τῆς ὑψηλῆς ποιότητας (σύμφωνα μέ αὐτή, κλασική, εἶναι κάθε δημιουργία πού ἔχει πάρει θέση στήν ἱστορία ὡς ὑποδειγματική), καί τήν ἄλλη πού ἀναφέρεται σέ ὁρισμένες περιόδους τῆς ἱστορίας μέ ἰδιαίτερα δημιουργική ἐπίδοση.

Εἰδικότερα κλασική τέχνη συνήθισαν νά ὀνομάζουν οἱ ἱστορικοί τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἀπό τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, τήν τέχνη πού δημιουργήθηκε στό χρονικό διάστημα ἀνάμεσα στά Περσικά (481-479) καί τό θάνατο τοῦ Μ.Ἀλέξανδρου (323). Τίς καλλιτεχνικές ἀλλά καί τίς ἄλλες ἐπιτεύξεις πού πραγματοποιήθηκαν στό διάστημα αὐτό, τίς ἀναγνώρισαν, σάν δημιουργίες ὑποδειγματικῆς τελειότητας, καί ἀπόλυτα μέτρα κρίσης καί σύγκρισης, γιά τίς προηγούμενες καί τίς ἑπόμενες.

Νικόλαος Γιαλούρης

Ἀρχαιολόγος τ. Γενικός Ἐπιθεωρητής Ἀρχαιοτήτων

Ακρόπολις Αθηνών (σχέδιο Marcel Laubert 1877).

Αλλά τί άκριβῶς εἶναι κλασικό καί τί δέν εἶναι: «Κλασικό δέν εἶναι ἁπλῶς ἕνα πρόθημα φόρμας» λέει ὁ Schadewaldt «ἀλλά ἕνας τρόπος ζωῆς, στήν πρωταρχική σημασία τῆς λέξης. Εἶναι ἡ καθαρότερη αὐτοπροσωπογραφία τοῦ ἀνθρώπου» καί συνεχίζει «ὁ κλασικός ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἀρχ-ἄνθρωπος (Ur-mensch) στήν ὑψιστη ἀλήθεια τῆς ἔννοιας. Ποτέ ἄλλοτε δέν ἔθρασε ὁ ἄνθρωπος σέ τέτοια ἑνότητα σώματος καί πνεύματος, ποτέ ἄλλοτε δέν θρέθηκαν οἱ δύο αὐτοί παράγοντες σέ τόσο πλήρη ἰσορροπία».

Κατά τόν Helmut Kühn «οἱ Ἕλληνες δέν κατόρθωσαν μόνο νά δαμάσουν ἕνα ἐκπληκτικό πλοῦτο διαφόρων ἀντιτιθέμενων δυνάμεων καί ἱκανοτήτων σέ μιά πειθαρχημένη μορφή (τήν κλασική), ἀλλά ἐπί πλέον νά διαμορφώσουν τόν τρόπο σκέψης, μέ τήν ὁποία τό κλασικό θά μποροῦσε νά νοηθεῖ καί νά καθιερωθεῖ». Γι' αὐτό μέ τόν ὅρο «κλασικό» λέει ὁ Helmut Kühn«δέν νοεῖται μιά ὁποιαδήποτε δημιουργία, ἀλλά πρό πάντων ἡ ὀργάνωση ἑνός κόσμου... καί εἶναι αὐτή ἡ ὀργανωτική ἱκανότητα πού στό κλασικό ἔργο γίνεται ἁρμονία καί μαζί μορφή χειροπιαστή».

Κλασικό εἶναι λοιπόν τό ἀποτέλεσμα τῆς ἰσορρόπησης, τῆς ἀσταμάτητης κίνησης καί τῆς ἀδιάκοπης γαλήνης. Εἶναι ὁ ἀγώνας γιά ἐναρμόνιση τῆς «ἀπειρίας» καί τοῦ «πέρατος», τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου. Πιό εἰδικά στήν τέχνη, κλασικό εἶναι, ἡ ἱκανότητα «νά συλλάβει κανείς τό σύνολο τῆς ζωῆς καί νά τό ἀποδώσει στίς λεπτομέρειές του» λέει ὁ Schadewaldt. Ἔτσι τό ἔργο τέχνης, καθώς καί τό ποιητικό ἔργο, εἶναι μέλη τάν ἴδιο «σάν τό χορό ὅπου τά μέλη ἐκτελοῦν καθένα τό μέρος του καί ὡστόσο θηματίζουν καί ὑπάρχουν ὅλα μαζί σέ ἁρμονική ἑνότητα».

Τοῦ κλασικοῦ ἡ ἔννοια δέν ἐξαντλεῖται στήν αἰσθητική, στή θρησκευτική ἤ τή φιλοσοφική, στή λογοτεχνική ἤ τήν πολιτικοκοινωνική του ἔκφραση, γιατί δέν εἶναι κάτι ἀπό ὅλα αὐτά μεμονωμένα, ἀλλά ὅλα αὐτά μαζί.

Τοῦ κλασικοῦ ἡ ἐπίτευξη δέν εἶναι οὐτοπία, γιατί πραγματοποιήθηκε στήν Ἀρχαιότητα καί εἶναι καθαρός καρπός τῆς ἑλληνικῆς ἀντλήψης ζωῆς στήν πιό εὐτυχισμένη στιγμή τῆς ἱστορίας της. Ἡ συζήτηση γιά τήν ἀρχή καί τή διάρκεια τοῦ κλασικοῦ εἶναι πολύ παλιά. Καί ἐνῶ γιά τόν προτενόμενο χρόνο ἐνάρξης τοῦ κλασικοῦ ἀμέσως μετά τά Περσικά (470 π.Χ. περίπου), ὑπάρχει λίγο πολύ ὁμοφωνία ἀνάμεσα στούς εἰδικούς, πολλές εἶναι οἱ ἀντιρρήσεις γιά τό τέλος του, πού, ὡς ἐπί τό πλεῖστον, τοποθετεῖται στό χρόνο τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

Θά λέγαμε πώς τό τέλος τοῦ κλασικοῦ σημαδεύεται μέ τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνέγερσης τοῦ Παρθενώνα· ὅ,τι ἀκολουθεῖ ὡς τό τέλος τοῦ δου αἰώνα, πρέπει μάλλον νά τό χαρακτηρίσουμε «ὑστερόκλασικό». Τά ἔργα τοῦ 4ου αἰώνα ἑλλ. ὁπότε πολλά εἴδη καί μορφές καλλιτεχνικῆς καί ἄλλης δημιουργίας ἐγκαταλεῖπονται, ἀλλοιώνονται ἤ ἀντικαθιστῶνται μέ νέα εἴδη καί μορφές, πρέπει νά ὀνομασθοῦν μετακλασικά. Τίς ἀπόψεις αὐτές νομίζουμε πώς ἐνισχύουν ὅσα ἐκθέτουμε παρακάτω.

Ἡ κλασική ἐποχή ἀπλώνεται ἀνάμεσα στό ναό τοῦ Διός Ὀλυμπίας καί τόν Παρθενώνα ἀνάμεσα στόν Αἰσχύλο καί τό Σοφοκλή, ἀνάμεσα στόν Ἡρόδοτο καί τόν Θουκυδίδη, ἀνάμεσα στόν Ἡρακλειτο καί τό Δημόκριτο. Ὑπάρχουν θέβαια καί, λίγο πιό πρίν καί ἐνδιάμεσα, πολλά ἀνάλογα ἔργα φορεῖς τοῦ κλασικοῦ. Στά ζεύγη ὅμως τῶν πιό πάνω δημιουργιῶν τό πρῶτο ἀπό τό καθένα, (ναός Διός, Αἰσχύλος, Ἡρόδοτος, Ἡρακλειτος), ἀποτελεῖ τό πιό ἀντιπροσωπευτικό καί πιό εὐγλωττο πρωτοφανέρωμα τοῦ κλασικοῦ καί τό δεύτερο (Παρθενών, Σοφοκλής, Θουκυδίδης, Δημόκριτος) τήν πιό ὁλοκληρωμένη ἔκφρασή του.

Γιατί στήν τέχνη, ἐνῶ πρίν ἀπό τό ναό τοῦ Διός εἶναι ἀκόμα ἡ ἀναζήτηση, μετά τόν Παρθενώνα, τό μέτρο καί ἡ ἰσορροπία ἀρχίζουν νά κλονίζονται. Πρίν ἀπό τό ναό τοῦ Διός οἱ μορφές εἶναι δαιμονικές καί συνέχονται ἀπό τό αἰνιγματικό ἀρχαϊκό μειδίαμα τῆς δροσερῆς νεανικῆς ηλικίας τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, πρό πάντων τῶν Γελειῶντων, τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξης τῶν γελαστῶν καί λαμπρῶν, πού εἶχαν τό μειδίαμα γιά ἐμβλήμα τῆς ἀρχοντιᾶς τους. Εἶναι παρατακτικές καί «κατ' ἔνωτιν» μέ τό κεφάλι σέ ἰσότιμη ὀργανική σχέση μέ τό λοιπό σῶμα.

Ὅμως στά γλυπτά τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ὅπου τά σώματα εἶναι ἀβρά καί ἀκμαῖα, ἀλλά μέ μαλακότερη καί πλησιέστερη στή φύση διάπλαση, προβάλλει ἡ ἐχχωριστή θέση τῆς κεφαλῆς σάν κέντρου τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, πού, γιά νά χρησιμοποιήσω μιά ἐπιτυχή ἔκφραση τοῦ E. Langlot, δέν εἶναι μόνο θυμός ἀλλά καί νοῦς, εἶναι πρό πάντων νοῦς.

Ὁ ἄνθρωπος εἶχε πάψει ἀπό καιρό νά εἶναι ζῶο-ἄνθρωπος· Δέν εἶναι ὅμως τώρα πιά οὔτε ἄνθρωπος-ζῶο, ἀλλά ἄνθρωπος-ἄνθρωπος.

Τό κεφαλι του, ἐνώ ἀστράφτει ἀπό πνεῦμα, δέν εἶναι ἐξαϋλωμένο. Οἱ μορφές τῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, χωρίς τήν πρόσχαρη ἀφηγηματικότητα τῶν ἀρχαϊκῶν κούρων, διατρέχονται ἀπό ἐσωτερικό μεγαλεῖο στή στάση καί κίνησή τους καί ἀκτινοβολοῦν ἤθος.

Ἀκόμα καί στό μεγαλύτερο πάθος δέν χάνεται ὁ «κόσμος» (τάξη). Καί στίς πιό ρωμαλέες μορφές δέν χάνεται τό μέτρο.

Στά γράμματα, ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ὑστεροαρχαϊκός γιά τήν πλούσια συμπαράθεση μεμονωμένων διηγήσεων (Ζόλων - Κροῖσος, Πολυκράτης - Ἀμασις κ.α.), κλασικός ὅμως, γιατί ὅλες αὐτές μαζί τίς ἔχει ὑποτάξει σέ μιά κεντρική ἰδέα, ἐκφράζοντας γιά πρώτη φορά, μιά νέα συνείδηση τῆς ἱστορίας, πού ξεπερνά τά ἑλληνικά σύνορα καί ταυτόχρονα ἀγκαλιάζει αἰώνες. Εἶναι, μποροῦμε νά ποῦμε, τό ἔργο του ἡ πρώτη παγκόσμια ἱστορία.

Ὁ Θουκυδίδης πάλι ἀντιπροσωπεύει τό ὥριμο κλασικό, μέ τή λιτή δομή τῆς διήγησης, χωρίς τά ἀρχαϊκά πλουμίδια, μέ τήν αὐστηρή καί ἀνεπηρέαστη κριτική ἀναζήτηση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας καί τῶν πραγματικῶν αἰτίων πού τήν συνθέτουν.

Ἐξάλλου, στούς δονούμενους ἀπό ἐσωτερική σύγκρουση πρωτόγονους καί θασανισμένους ἥρωες τοῦ Αἰσχύλου εἶναι διάχυτο τό τραγικό μεγαλεῖο τῶν πρώιμων κλασικῶν ἐνσέπων μορφῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Διός Ὀλυμπίας, ἐνῶ τοῦ Σοφοκλῆ, τοῦ τελειωτῆ τῆς τραγωδίας, οἱ δημιουργίες δικαιολογημένα παρομοιάζονται με τίς αἰθέριες συνθέσεις τοῦ Παρθενώνος.

Μετά τή χαρά πού χαρίζει ἡ ἀφήγηση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν εἶναι τό ἀντίκρυσμα τῆς τραγικῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου, ἀδυσώπητα ὑποταγμένου στό ἀναπότρεπτο, πού εἰσάγεται τώρα μέ τήν

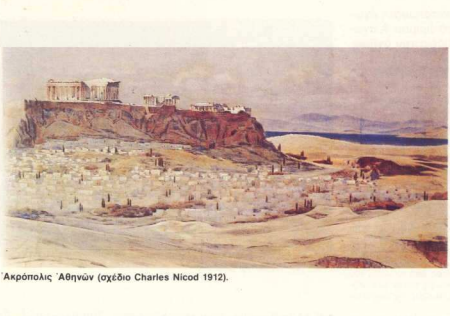

Ἀκρόπολις Ἀθηνῶν (σχέδιο Charles Nicod 1912).

τραγωδία καί τήν κωμωδία, τά νέα λογοτεχνικά εἴδη, τά νά ἀντιπροσωπευτικά τοῦ πνεύματος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

Ἀλλά καί στόν Ἡράκλειτο — κυρίως στά τελευταῖα του ἔργα — θρίσκεται ἡ πρώτη ἄμεση ἔκφραση τοῦ τραγικοῦ στή ζωή: τό ἀντίκρυσμά της προκαλοῦσε στό σοφό τή μελαγχολία καί τά δάκρυα.

Ἡ ἰδια θέαση τῆς τραγικότητας τῆς ζωῆς μέ τίς ἀπαπτλές ἐφήμερες χαρές της καί τίς ἀδιάκοπες μεταπτώσεις της στή θλίψη καί τόν πόνο, προκαλοῦσε τό γέλιο στό Δημόκριτο: «ἐγέλα πάντα» ὁ Δημόκριτος, ἀναφέρουν τά ἀρχαία κείμενα. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια ὀψη τοῦ τραγικοῦ πού ἐκφράζουν ἡ τραγωδία καί ἡ κωμωδία, μέ τό δικό της ἡ κάθε μιά τρόπο. Τά κύρια γνωρίσματα τοῦ κλασικοῦ, ἐνδιάθετα σάν σπέρματα ἤδη καί πρίν τά Περσικά, ἀναπτύσσονται τώρα γοργά καί εἶναι χάρη σ' αὐτά ποῦ ἀποκρυσταλλώνονται. Γιατί ἀκριβῶς στή νίκη αὐτή εἶναι ποῦ ὀφείλεται τό κλασικό. Καί εἶναι ἀθέβαιο ἄν χωρίς αὐτή θά ἐφθανάν ποτέ οἱ Ἕλληνες στό θαύμα τῆς πραγμάτωσής του. Ἡ ἐπική νίκη στόν ἄνισο ἐκείνο ἀγώνα κραταίωσε τήν πίστη τους στόν τρόπο ζωῆς τους καί μέσα στήν ἀτμόσφαιρα εὐκρασίας ψυχικῆς καί πνευματικῆς ὀδήγησε μέ γοργά βήματα στό μέστωμα τοῦ κλασικοῦ.

Ὁλοκληρωμένο, πιά τό κλασικό, φανερώνεται σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καί τό φανέρωμα τῆς κάθε μιάς εἶναι ἀλληλένδετο μέ τό φανέρωμα ὅλων τῶν ἄλλων: Ζτή φιλοσοφία, τή θρησκεία, τίς ἐπιστήμες (μαθηματικά, φυσική, κοσμολογία, γεωγραφία, ἰατρική), στήν τέχνη, τή λογοτεχνία, τήν πολιτική καί κοινωνική ζωή.

Θά θιγοῦν ἐδῶ, μόνο μερικοί τομεῖς τοῦ θέματος, ἐνδεικτικά, καί αὐτῶν θά ἐπισημανθοῦν μόνο μερικά χαρακτηριστικά τους.

Στήν φιλοσοφία. Οἱ Ἕλληνες προσπαθώντας νά συλλάθουν μέ τό νοῦ καί ὄχι μέ τό συναίσθημα, ὅπως ἄλλοι λαοί, τό θαῦμα τῆς δημιουργίας, ἀφοῦ ξεκίνησαν πρώτα τή μελέτη τῆς φύσης, στράφηκαν στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα στό ἀκόμα δυσκολότερο ἐγχείρημα, τήν ἐξερεύνηση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ψυχῆς του.

Εἶναι ὁ ἀνθρωποκεντρισμός, θαθιά ριζωμένος ἄλλωστε στούς Ἕλληνες ἀπό τήν αὐγή τῆς ἱστορίας τους, πού γίνεται τώρα ἀφορμή γιά ριζικές μεταθολές σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις καί ἐπιδόσεις τους. Ἀποκτά τώρα ὁ Ἕλληνας πλέρια συνείδηση τῶν ἱκανοτήτων πού διαθέτει ὁ ἄνθρωπος νά συλλάθει καί νά καθυποτάξει τή φύση.

Κάνει συνεχῶς νέες ἀποκαλύψεις καί ἐπινοεῖ νέες ἐφαρμογές γιά θελτίωση τῆς ζωῆς του. Οἱ ἐπιτεύξεις αὐτές παρατίθενται ἀπό τό Σοφοκλῆ στήν Ἀντιγόνη του (338-68) γιά νά καταλήξει ὁ ἴδιος ποιητής (Ἀντιγόνη 332), στό συμπέρασμα πώς δέν ὑπάρχει πιό τρομακτικό ὀν ἀπό τόν ἄνθρωπο.

«Οὐδέν ἀνθρώπου δεινότερον». Ἡ πίστη στίς δυνατότητές του (καί προπάντων ἡ πίστη τῶν Ἀθηναίων στήν πόλη τους) ἔχει φθάσει στό κορύφωμά της. Ἡ Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλῆ καθρεφτίζει τήν ἀτμόσφαιρα εὐφορίας καί σιγουριάς καί ἡ διδασκαλία τῶν σοφιστῶν, ἰδιαίτερα τοῦ Πρωταγόρα, τήν ἀκόρεστη δίψα γιά γνῶση, πού κυριαρχεῖ τότε στήν Ἀθῆνα. Σέ ἀπάντηση ὡστόσο στίς διδασκαλίες τῶν σοφιστῶν καί πρό πάντων τοῦ Πρωταγόρα, πού ἔκανε τόν ἄνθρωπο «μέτρον πάντων πραγμάτων» ὁ Σωκράτης ἐπιδίδεται μέ ζῆλο στή μελέτη τῆς ψυχῆς του καί τῆς διαγωγῆς του, στήν ἀναζήτηση τοῦ «κρείττονος» (ἀγαθοῦ) καί τήν ἄσκηση τῆς ἀρετῆς. Πρόδρομοί του εἶναι οἱ σοφοί καί οἱ καλλιτέχνες τῶν μεταπερσικῶν χρόνων πού μελέτησαν γιά πρώτη φορά τότε τήν ἐσωτερική, ψυχική διάθεση καί ἀπεικόνισαν τό ἤθος αὐτό πού ἀντικατέστησε τό μειδίαμα τῆς ἀρχαϊκῆς ἀμφιγνωμίας.

Σέ συνάρτηση μέ τίς ἀναζητήσεις γύρω ἀπό τόν ἄνθρωπο εἶναι καί ἡ ἰατρική, ποῦ τόν καιρό ἀκριβῶς αὐτόν ἔχει κάνει ἀξιόλογες προόδους γύρω ἀπό τά θαθύτερα αἴτια τῆς νόσου καί γύρω ἀπό τίς ψυχοσωματικές λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ, μέ κορυφαῖο ἐκπρόσωπό της τόν Ἱπποκράτη. Ἡ ἄσκηση τῆς ἰατρικῆς εἶχε γιά στόχο νά ἀφυπνίσει ἡ νά διατηρήσει σέ ἐγρήγορση τήν «ἐν ἡμῖν ὑπάρχουσαν ἰάτραν τῶν νούσων φύσιν», ὅπως ἔλεγε ὁ Ἱπποκράτης ἡ τοῦ «ἐν ἡμῖν Ἀσκληπιοῦ», γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ εὐκρασία σόν σῶμα, στήν ψυχή καί στό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀνάλογο ἐμπλωμα καί σπουδαιότητα παίρνει καί ἡ ἔρευνα τῆς φύσης τῶν οὐρανίων σωμάτων καί ἰδιαίτερα τοῦ πλανήτη Γῆ, πού τήν θεωροῦσαν μέχρι τότε ἐπίπεδη. Τώρα ἀνακαλύπτεται ἡ σφαιρικότητά της (οἱ Πυθαγόρειοι φαίνεται πώς ἦταν οἱ πρῶτοι διδάξαντες) μέ ἐπακόλουθο τή συνειδητοποίηση τῆς θέσης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στό Σύμπαν, καί συνεπῶς τό πέρασμά του ἀπό τό διοδιάστατο στόν τρισδιάστατο χῶρο, ποῦ ὄχι μόνο συνέχει τούς φιλοσόφους καί ποιητές, ἀλλά καί κατακλύζει τά ἔργα τῶν καλλιτεχνῶν.

Ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου καί τοῦ Σύμπαντος δέν ἐξηγεῖται πιά μέ τή μυθική κοσμογονία καί ἀνθρωπογονία. Οἱ παλιοί μῦθοι γίνονται τώρα φορεῖς νέων μηνυμάτων ποῦ συνέλαβε ὁ Ἕλληνας, στηριζόμενος στή διεισδυτική ἐρευνητική σκέψη του καί στήν ἔμφυτη εὐφυία καί φρόνησή του.

Παιδεία: Στό φανέρωμα τοῦ κλασικοῦ κεντρική θέση εἶχε ἡ παιδεία καί ὄχι

μόνο τοῦ νέου· ἡ ἀκατάπαυστη ἀγωγή τῆς ψυχῆς καί τοῦ ὡριμου, ἡ ἀγωγή τοῦ πολίτη, ἡ παιδεία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἀγωγή ἀντίκρυζε τόν ἄνθρωπο σάν ἕνα σύνολο πολλῶν λειτουργιῶν καί παραγόντων, ψυχικῶν καί σωματικῶν, μεταξύ τους ἀλληλένδετων, τούς ὁποίους ἔπρεπε νά ἀγκαλιάδεται. Δέν ἀφοροῦσε τήν ἀνάπτυξη μιᾶς μεμονωμένης ἱκανότητας, ἀλλά τοῦ συνόλου τῶν ψυχοσωματικῶν λειτουργιῶν καί δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου.

Οἱ μεγάλοι δάσκαλοι στό ἔργο τους εἶχαν πάντα μπροστά τους τήν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου στήν ψυχοσωματική του πληρότητα, ποιά εἶναι καρπός τῆς ἀσκησης τῆς ἀρετῆς. Επιτελοῦσαν τό ἔργο τους ὅπως οἱ γλύπτες, πού ἀπό τήν ἄμορφη μάζα τῆς ὕλης ἐθγαζαν τά ἀγάλματά τους. Ποτέ δέν ἔχανε ὁ δάσκαλος ἀπό τά μάτια του τήν ἰδεατή αὐτή εἰκόνα καί μέ αὐτήν σάν ὁπόδειγμα ἐπλαθε μέσα στά πλαίσια τῆς ἁρμονίας καί τοῦ μέτρου.

Ἡ παιδεία ἦταν στήν πραγματικότητα μόρφωση - διάπλαση - ὄχι Erziehung ἀλλά Bildung λέει ὁ Jaeger.

Ἦταν ἡ διάπλαση τοῦ «ἀγαθοῦ ἀνδρός... χερσίν τε καί ποσί καί νόῳ τετραγώνῳ ἄνευ ψόγου τετυγμένου» λέει ὁ Σιμωνίδης.

Τά θαδικά χαρακτηριστικά τῆς εἰκόνας αὐτῆς τοῦ γεωμετρημένου κλασικοῦ ἀνθρώπου, πού εἶναι «τετράγωνος» δηλαδή τέλειος καί ἀγαθός, ὄχι μόνο στό νοῦ, ἀλλά καί στά χέρια καί τά πόδια, εἶναι: Λιτότητα, φυσική ἰσορροπία, ἀέρεον πάτημα στή γή καί μαζί πνευματική ὀκμή, ἐγρήγορση καί ἀκατάπαυστη ἐνατένιση τοῦ ἀπόλυτου, τέλος εἶναι τό μέτρο, τό «μηδέν ἄγαν».

Στό στόχο αὐτό ἀπεθλέπανε οἱ δάσκαλοι τῆς Ἀρχαιότητας, δάσκαλοι μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου: Ποιητές, σοφοί, πολιτικοί: Ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Ἱπποκράτης, ὁ Σωκράτης, ἀλλά καί πρίν ἀπό αὐτούς, ὁ Σόλων, ὁ Πίνδαρος καί ὕστερα ἀπό αὐτούς ὁ Πλάτων, ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Ἀριστοτέλης. Ὅλοι ἄσκησαν παιδεία. Τό ἴδιο καί ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ ὁποίος μάλιστα σέ μιά ἀπό τίς κωμῳδίες του καλεῖ τόν Αἰσχύλο ἀπό τόν "Ἅδη νά παιδεύσει τούς ἀνοήτους «··· «καί παίδευσον τοὺς ἀνοήτους» γράφει (Βάτρ. 1582). Τόσο θαθιά ρίζωμένη ἦταν ἡ ἰδέα τῆς παιδείας σέ κάθε δημιουργό, ὥστε ὁκόμα καί ὁ Πλάτων, ὁ μεγάλος ρομαντικός νοσταλγός τοῦ ἔνδοξου παρελθόντος, δύο φορές ἄφησε τή σχολή του στην Ἀθήνα καί ταξίδεψε στίς Συρακοῦσες διακινδύνευσε καί αὐτήν τήν ἐλευθερία του καί τήν ἴδια τή ζωή του, προεκεμένου νά δοκιμάσει τήν ἐφαρμογή τοῦ ὀνείρου του — οἱ φιλόσοφοι νά βασιλεύσουν ἤ οἱ βασιλεῖς νά φιλοσοφήσουν — γιά νά μή μείνει ἡ διδασκαλία του ἀπλή ὑψηλή θεωρία. Τόσο διακαής ἦταν ὁ πόθος του, τή θεωρία του νά τή δεῖ πράξη. Καί αὐτή ὑπῆρξε ἡ τραγωδία τῆς παιδείας λέει ὁ W. Jaeger.

Ἀκόμα τραγικότερη ὑπῆρξε ἡ ὁμολογία τοῦ Πλάτωνος, ἡ ἀρχαιότερη «εἰς ἑαυτόν» ὁμολογία στήν Ἕθδομη ἐπιστολή του: «στόν ἀγώνα μέ τούς συκοφάντες νικῆθηκα»: «διαμαχόμενος δέ τοῖς διαβάλλουσιν ἡττήθην» (Πλατ. Ζ' Ἐπιστολή, 333 D5).

Θρησκεία: Στό χῶρο τῆς θρησκείας συντελοῦνται ἐπίσης καίριες μεταθολές. Ἡ κάθαρση τῶν μύθων τῶν ἡρώων καί τῆς εἰκόνας τῶν θεῶν ἀπό δόλο καί τίς ἄλλες ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, πού ἀπόδιδαν σ' αὐτούς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἀρχίζει θέθαια ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα, ὁλοκληρώνεται ὅμως στά κλασικά χρόνια.

Ἀπό τούς μύθους δεσπόζουν τώρα ἐκεῖνοι πού ἀναφέρονται στό μέτρο

Ναός τοῦ Ἡφαίστου (Θησεῖο).

Ναός τοῦ Ἡφαίστου (Θησεῖο).

καί τά ἀνθρώπινα ὅρια πού δέν πρέπει νά ξεπεράσει οὔτε καί ὁ ἥρως· ἡ ὑπέρβασή τους καί ἡ «ὕβρις» (ἔπαρση) τιμωροῦνται ἀδυσώπητα: Ἀκταίων, Τάνταλος, Νιόθη, Ἰξίων, Σίσυφος.

Τό πρῶτο συμπέρασμα πού συνάγεται εἶναι ὅτι οἱ θεοί εἶναι ὄντα πνευματικά, δέν εἶναι «γαστρίμαργοι», λέει ὁ Πίνδαρος, γιά νά ξεγελασθοῦν καί νά φᾶνε τίς σάρκες τοῦ Πέλοπα, οὔτε «κλέπτουν καί μοιχεύουν καί ἀλλήλους ἀπατεύουν», ἀντίληψη ὁμηρική πού στηλιτεύει ὁ Ξενοφάνης ὡς ἀπαράδεκτη.

Μέ τούς ἔρωτες ἐξάλλου τῶν θεῶν πρός τούς θνητούς ἐκφράζεται ἡ θεῖκή μέριμνα γι' αὐτούς. Γιατί καρπός τῶν ἐρώτων αὐτῶν εἶναι ἡ γέννηση τῶν ἡρώων, πού ἐξόντωσαν τήν ἄγρια φύση, νομοθέτησαν καί ὀργάνωσαν τήν κοινωνική ζωή: Ἡρακλῆς, Θησεύς, Τριπτόλεμος.

«In den Liebesvertolgungen bricht Ewiges ins Vergangliche»: «Στούς ἔρωτες θεῶν καί θνητῶν προθάλλει τό αἰώνιο στό ἐφήμερο» λέει ὁ Schefold.

Τό δεύτερο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ ἑλληνικός πολυθεϊσμός δείχνει τώρα τό πραγματικό του πρόσωπο. Δέν εἶναι πολλοί οἱ θεοί, ἀλλά πολλές οἱ δραστηριότητες τῆς θεότητας, πού γι' αὐτό ἐμφανίζεται ὑπό διάφορα ὀνόματα θεῶν καί δαιμόνων. Ἕνας εἶναι ὁ θεός, ὁ Ζεύς, λέει ὁ Αἰσχύλος, «Ζεύς ἐστίν αἰθήρ, Ζεύς δέ γῆ, Ζεύς δ' οὐρανός, Ζεύς τοι τά πάντα χὠτι τῶνδε ὑπέρτερον».

Δέν πρόκειται πιά γιά θρησκεία πνευμάτων (δαιμόνων), ἀλλά γιά θρησκεία τοῦ πνεύματος (Religion der Geister — Religion des Geistes) ὅπως εὔστοχα γράφει ὁ Schweitzer.

Τό τελευταῖο συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἡ θρησκεία ἦταν ὑπό τήν ἄμεση αἰγίδα τῆς πόλης-κράτους καθώς καί ἡ λειτουργία καί παιδευτική δραστηριότητα τῶν Ἱερῶν της, πού εἶχαν σάν ἔργο τήν ὀρθή πραγμάτωση τοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς: Νά μάθει ὁ θνητός τήν «διόσδοτον ἀρχάν» του (τή θεῖκή καταγωγή του) καί νά «βίου τελευτάν» (τό σκοπό τῆς ζωῆς του). Μόνο μετά τήν κλασική ἐποχή θά κυριαρχηθεῖ ὁ Ἕλληνας ἀπό τή μεταφυσική ἀγωνία γιά τά μετά τήν «βίον τελευτάν».

Στόν κλασικό ἄνθρωπο εἶναι ἀκόμη ἐναρμονισμένο τό ἀτομικό μέ τό κοινωνικό συμφέρον. Χάρη στήν καλιέργεια τῆς συνείδησης, ὅτι τό ἄτομο ὀφείλει νά ἀποτελεῖ ἐνεργό μέλος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ὁ Ἕλληνας, καί ἰδιαίτερα ὁ Ἀθηναῖος, δέν εἶναι ἁπλός παρατηρητής, οὔτε αἰσθητικός τῆς ζωῆς, οὔτε ἀκροατής, ἀλλά ὁ κριτής καί ταυτόχρονα συνυπεύθυνος γιά τά πράγματα τῆς πόλης: «Ἓν τε αὐτοῖς οἰκείοις ἅμα καί πολιτικῶν ἐπιμέλεια καί ἑτέροις πρός ἔργα τεταμμένοις τᾷ πολιτικᾷ μή ἐνδεῶς γνῶναι· μόνοι γάρ τόν τε μηδέν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν...» (Θουκ. 11,2).

Γιά νά σεμνύνεται γι' αὐτό τό γεγονός ὁ Περικλῆς στόν Ἐπιτάφιό του, σημαίνει ὅτι ἡ ἀλήθεια τοῦ λόγου αὐτοῦ ἦταν ἀναμφισθήτητη, τουλάχιστον γιά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἀκροατηρίου του.

Τό κλασικό ἑπομένως ἀπλώνεται καί στήν πολιτική, γιατί θεμελιώνεται πάνω στήν ἐξισορρόπηση ἀντιθετικῶν δυνάμεων, μέ ἀποτέλεσμα τήν ὁμόνοια, λέει ὁ Schadewaldt. Καί γιατί ἐξάλλου ἡ πολιτική τέχνη, πού ἀποθλέπει κατά τόν Πλάτωνα, στήν ἱκανότητα διαμόρφωσης μιᾶς πολιτείας,

(σχέδιο Stuart)

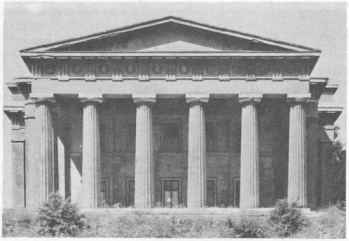

Κτίριο στό Grange Park, Alresford, Hampshire. Έργο τοῦ ἀρχιτέκτονα Wiliam Wilkins (1809) ἐμπνευσμένο ἀπό τό ναό τοῦ Ἡφαίστου (Θησεῖο).

δέν εἶναι ἄλλο παρά διακυβέρνηση ἐλεύθερων καί ὅμοιων ἀνθρώπων (Πρωταγόρας 322 Β).

Ἀναμφίβολα τό ἰδανικό τῶν Ἑλλήνων στό βάθος δέν ἦταν ἀτομικισμός (Individualism) ἀλλά ὁ οὐμανισμός (ἀπό τό Humanitas) λέει ὁ Jaeger.

Ἡ ἰσορροπία ὡστόσο τῶν δυνάμεων καί τάσεων στήν κλασική πόλη-κράτος ἦταν ἐφήμερη. Βάσταξε ὅσο ἡ πόλη-κράτος διατήρησε τίς ἀνθρώπινες διαστάσεις της, ὅσο δέν ξεπέρασε ὁ πληθυσμός της τίς λίγες χιλιάδες πολίτες καί ἡ ἔκταση τῆς πόλης μέ τήν πολιτική της χώρα ἔμεινε περιορισμένη, καί πρίν γνωρίσει τίς δυσμενεῖς συνέπειες τοῦ οὐρμπανισμοῦ. Βάσταξε ὅσο τό «μέτρο» καί ἡ «μεσότης» εἶχαν ἀποφασιστική θέση στή ζωή τοῦ κράτους· «μέτρια γάρ ἤ τε εἰς τούς ὀλίγους καί τούς πολλούς ἡ ξύγγρασις ἐγένετο».

Τέχνη: Ὁ ἀνθρωποκεντρισμός τοῦ Ἕλληνα καί τό πάθος του γιά ἀπεικόνιση τῶν πράξεων, τόσο τῶν δικῶν του ὅσο καί ἐκείνων τῶν θεῶν, στούς ὁποίους ἄλλωστε εἶχε δώσει ἀνθρώπινη εἰδή, τόν ἀνάδειξαν ὡς τόν κατ' ἐξοχήν ἀνθρωποπλάστη ἀνάμεσα σέ ὅλους τούς λαούς τῆς γῆς. Αὐτή ἡ τάση ἀγγίζει στό κορύφωμά της στά κλασικά χρόνια.

Τότε ἀποβάλλονται ὁριστικά ἀπό τήν ἑλληνική τέχνη οἱ ἀποτροπιαστικές καί δαιμονικές εἰκόνες καί τή θέση τους παίρνουν εἰκόνες παρμένες ἀπό τή φυσική πραγματικότητα. Ἀκόμα καί μορφές πού ἀπό τή φύση τους εἶναι ἄσχημες καί εἰδεχθεῖς, ὅπως ὁ Πάν, οἱ Σάτυροι, κ.ἄ., γίνονται ἠπιότερες, παιχνιδιάρικες ἤ ἁπλά σύμβολα στήν ἀνθρώπινη δεοντολογία. Ἐπίσης οἱ ζωόμορφοι θεοί, δαίμονες καί ἥρωες ὅπως ἡ Ἱππία Δήμητρα, ὁ Ἵππιος Ποσειδών (ποτάμιοι θεοί, Ἰώ κ.λ.π.), ἐξανθρωπίζονται. «Στό κλασικό φανερώνεται ἡ ὕψιστη πραγμάτωση τοῦ "ἀνθρώπου" στόν ἐνσαρκωμένο ἄνθρωπο» λέει ὁ Schadewaldt, καί συνεχίζει «σύντομη στάθηκε ἡ εὐλογημένη ὥρα ὅπου τό αἰώνιο κάλλος τῶν θεῶν καθρεφτίστηκε σέ ἀνθρώπινα κορμιά...», καί ἀλλοῦ προσθέτει ὁ ἴδιος «ἁρμονία τῶν γραμμῶν πού δέν παραπλανᾶ, μεγαλεῖο τῆς σύνθεσης πού δέν καταπιέζει, ἐσωτερική καί ἐξωτερική δόνηση πού δέν διασπᾶ, ἑορταστική διάθεση πού δέν ρηχαίνει».

Ἡ πραγμάτωση τοῦ κλασικοῦ συντελέστηκε λίγο-πολύ τήν ἴδια ἱστορική ὥρα σέ ὅλο τό χῶρο τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀλλά εἶναι γνωστό πώς τήν πιό μεστή τελείωσή του καί μάλιστα μέ ἀθρόα ἀντιπροσωπευτικά ἔργα, βρῆκε τό κλασικό στήν Ἀθήνα ὅπου συνέκλιναν καί ἀντάμωναν ὅλες οἱ καλλιτεχνικές καί πνευματικές δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, ὥστε δίκαια ὀνομάστηκε ἡ πόλη αὐτή «Σχολή τῆς Ἑλλάδος», (Θουκ. II, 41, I). Ἡ εἰκόνα της συνοψίζεται συμπυκνωμένα καί κατά τόν πιό συναρπαστικό τρόπο στόν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλῆ, πού εἶναι ἕνας ὕμνος ὄχι μόνο στόν κλασικό Ἀθηναῖο, ἀλλά καί μιά διακήρυξη πίστης στόν ἄνθρωπο, πού θέλει νά ἀσκεῖ τό ἰδανικό τοῦ μέτρου, τή φιλοκαλία, χωρίς τή ματαιόδοξη πολυτέλεια, τή φιλοσοφία ἐκείνη πού ὄχι μόνο δέν κάνει τόν ἄνθρωπο νωθρό καί ἄβουλο, ἀλλά ἀντίθετα τοῦ διατηρεῖ ἀσίγαστο τόν πόθο γιά δράση (Θουκ. II, 40, I): «Φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας καί φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας»· καί τέλος ὑπηρετεῖ τήν παιδεία γιά τήν ἐξουδετέρωση τῆς ἀμάθειας, μητέρας τῆς θρασύτητας (Θουκ. II, 40, 3): «ἀμάθεια μέν θράσος, λογισμός δέ ὄκνον φέρει».

Τά γνωρίσματα τοῦ κλασικοῦ, ὅπως τά εἴδαμε ὡς τώρα στήν τέχνη καί τίς ἄλλες μορφές δημιουργίας βρίσκουν στόν Παρθενώνα τόν πιό τέλειο ἐκπρόσωπό τους. Στό μνημεῖο αὐτό πέτυχαν οἱ Ἕλληνες νά ἀποδώσουν τήν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τήν ἐδίδασκε ἡ θρησκεία τους, «ὅμοιον θεῷ» καί ταυτόχρονα μέ σάρκα καί ὀστᾶ. Νά ἀκτινοβολεῖ μιά κατάσταση τοῦ πνεύματος, πού εἶναι πάνω ἀπό τά καθημερινά (detached), ἀλλά ὄχι ἀπόκοσμη (remote), μέ ἐπίγνωση τῆς ζωῆς (aware), ἀλλά ὄχι ἀπορροφημένος ἀπό αὐτήν (not involved).

Κατόρθωσαν οἱ Ἕλληνες νά ἐξισορροπήσουν τή γεωμετρική ἀντίληψη τῆς μορφῆς, πού ἐκφράζει τό ἀπόλυτο, μέ τό συμπτωματικό τῆς ἐφήμερης ἔκφρασής του, τίς ἰδανικές, ὅλο κάλλος καί ἀρετή μορφές (Ἀθηναῖοι πολίτες στή ζωφόρο), μέ τίς ρεαλιστικές ὅλο ἀσχήμια μορφές τῆς παροδικῆς ὑλικῆς ζωῆς (Κένταυροι μετοπῶν), τή σχετικότητα τῶν παραστάσεων πού παρέχουν οἱ ἐμπειρίες τῶν αἰσθήσεων (ὀπτικές παραμορφώσεις στήν οἰκοδομή τοῦ μνημείου) μέ τίς ἀπόλυτες ἀλήθειες καί ἁρμονίες πού ἐκφράζει τό μνημεῖο τό ἴδιο, τή συμπαράθεση τῶν θνητῶν στή ζωφόρο στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τούς ἀθανάτους, τό ἱστορικό - μυθικό γεγονός τῆς ἵδρυσης τῆς θεοβάδιστης πόλης στό δυτικό ἀέτωμα τοῦ Παρθενώνα, μέ τήν ἄχρονη καί ἀέναη παρουσία τῶν θεῶν στό Σύμπαν στό ἀνατολικό ἀέτωμα τοῦ ἴδιου ναοῦ.

Ἐκεῖ ὅμως πού φθάνει ἡ κλασική τέχνη τό ἀνυπέρβλητο εἶναι ἡ παράσταση τῆς θεότητας. Τή θεϊκή μεγαλοσύνη, τή φωτεινή ἐγρήγορση τή σοφία καί τή δικαιοσύνη πού ἀκτινοβολοῦσαν τά δύο χρυσελεφάντινα ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς καί τοῦ Διός (Παρθενώνα καί ναοῦ Διός Ὀλυμπίας ἀντίστοιχα), ἀπέδωσε ὁ Φειδίας μᾶλλον ἐμπνευσμένος ἀπό κάποιο ὅραμα τοῦ κάλλους τῆς θεότητας πού ἄντλησε ἀπό τά βάθη του, σέ μιά στιγμή εὐφορίας καί ἐνόρασης. Μήπως κάτω ἀπό ἀνάλογες συνθῆκες ἔξαρσης, δέν δημιουργοῦσαν καί οἱ ἐμπνευσμένοι ἁγιογράφοι τοῦ δυτικοῦ καί ἀνατολικοῦ Μεσαίωνα;

Μετά ἀπό τά δύο αὐτά ἔργα τοῦ Φειδία δέν ὑπάρχει κανένα πιό πέρα, οὔτε κάν ἰσάξιό τους ἔγινε ξανά. Κανένα ἄλλο ἔργο δέν μπόρεσε νά ἀποδώσει τά ρίγη πού προκαλοῦσαν ὡς τά ὕστερα χρόνια, σέ πιστούς καί ἄθεους, ὅπως ξέρουμε ἀπό τήν ἀρχαία παράδοση. Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά ἁπλή αἰσθητική ἀπόλαυση, ἀλλά γιά συγκίνηση πού συγκλόνιζε τήν ψυχή καί τό νοῦ καί ὕστερα γέμιζε γαλήνη.

Ἡ πραγμάτωση τοῦ κλασικοῦ στήν πιό ὥριμη μορφή του, στόν Παρθενώνα, διάρκεσε ὅσο καί ἡ ἀνέγερση τοῦ μνημείου. Μόλις ὁλοκληρώθηκε ὁ Παρθενών, ἀνῆκε κιόλας σέ ἄλλη ἐποχή, ἦταν κιόλας «ἀρχαῖος» λέει ὁ Πλούταρχος (Περικλ. 13,5) «κάλλει μέν γάρ ἕκαστον εὐθύς ἦν τότε ἀρχαῖον, ἀκμή δέ μέχρι νῦν πρόσφατον καί νεουργόν».

Τόσο σύντομη ὑπῆρξε ἡ ἐπίτευξη τοῦ κλασικοῦ, ὡστόσο τόσο ἀνεξίτηλη καί «νεουργός» παρέμεινε ἡ ἀκτινοβολία του ὡς τίς μέρες μας.

Μόλις ἡ Ἀθήνα ἔδειξε τί μπορεῖ νά κατορθώσει ὁ ἄνθρωπος, ἀθρόα σειρά γεγονότων ἔφεραν τόν κόσμο τῆς σκέψης καί τῆς τέχνης σέ νέες μεταβολές καί ἄλλους δρόμους.

Τό τέλος τῆς ὥριμης κλασικῆς τέχνης συμπίπτει χρονικά μέ τό πιό τραγικό ἐπεισόδιο τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, τόν Πελοποννησιακό πόλεμο. Τέσσερα λογοτεχνικά ἔργα καθρεφτίζουν τή βαθύτερη σημασία του καί τίς συνέπειές του, ὅπως ὀρθά ἐπισήμανε ὁ J. Pollit. Ἡ «Ἀντιγόνη» καί ὁ «Οἰδίπους Τύραννος» τοῦ Σοφοκλῆ, καί οἱ «Τρωάδες» καί οἱ «Βάκχες» τοῦ Εὐρυπίδη. Τῆς «Ἀντιγόνης» (παίχτηκε στά 442 π.Χ.) ὁ ὕμνος στόν ἄνθρωπο μετατρέπεται σέ ἀγωνία στόν «Οἰδίποδα» (παίχτηκε λίγο μετά τό 429). Ὁ Οἰδίπους παντοδύναμος καί σοφός κυβερνήτης, γεμάτος αὐτοπεποίθηση καί αἰσιοδοξία κυρίαρχος τῆς κατάστασης, ἀντιμετωπίζει ὅπως καί ὁ Περικλῆς, ἕνα ἀναπάντεχο καί ὀλέθριο λοιμό στήν πόλη του. Στό τέλος τοῦ ἔργου, τυφλός καί ράκος συνειδητοποιεῖ, πολύ ἀργά ὅμως, τήν ἀδυναμία του μπρός στίς ἄγνωστες καί ἀδυσώπητες δυνάμεις τῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου, πού μένουν πέρα ἀπό τόν ἔλεγχό του: Μιά ἀπάντηση στήν ὑπερφίαλη διακήρυξη τοῦ «ἄνθρωπος μέτρον πάντων πραγμάτων». Τήν ἀγωνία τοῦ Σοφοκλῆ διαδέχεται στά τελευταῖα ἔργα τοῦ Εὐρυπίδη ἡ τραγική διαπίστωση τῆς νίκης τοῦ παραλόγου πού ἐκμηδενίζει τήν φαινομενικά παντοδύναμη νοημοσύνη τοῦ ἀνθρώπου. Στίς «Τρωάδες» του πού γράφτηκαν στά 415, μετά τή σφαγή τῆς Μήλου, ὁ λόγος του εἶναι γεμάτος ἀπόγνωση γιά τήν ἀχαλίνωτη τυφλή θηριωδία πού ἔχει ἁπλωθεῖ σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα.

Τέλος στίς «Βάκχες» (γράφτηκαν στά 406), ἔχουν κυριαρχήσει οἱ ἄγριες δυνάμεις τοῦ ἄλογου καί τῆς ἀδάμαστης φύσης. Ὁ βασιλιάς Πενθέας, ἀφελής διανοητής, σκεπτικιστής καί αὐτάρεσκος, σίγουρος γιά τόν ἑαυτό του, σφαγιάζεται ἀπό τίς Βάκχες, ὄργανα τοῦ τιμωροῦ θεοῦ· ἀνάμεσά τους ἡ ἴδια ἡ μητέρα του φέρνει στή

σκηνή τά άποκομμένο κεφαλί τού άτυχου ύπερόπτη. Οί Έλληνες άρχισαν τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, κάθε ξεμπλέκμε μί τήν αύτοπεποίθηση τού Οιδίποδα: τόν τελείωσαν ξεβντλημένοι, όταν είχαν χάσει όλα καί γιά πάντα: τούς ξμείνε τό κεφαλί τού Πενθέα. Ανεπανόρθωτη διάλυση τού ίδανικού τού πλήρους, τού κλασικού άνθρώπου. Ή ούσία τού κλασικού προσδιορίζεται ίσως καλύτερα άν τό συγκρίνουμε καί μέ ξκείνο πού τό διαδέχεται.

Από τό ίδανικό τού ήθους καί τού μέτρου, μέ τήν «έπί ξηρού ακμής» ισορροπία στά κλασικά χρόνια, άρχίζουν στά τελευταία χρόνια τού 5ου αίώνα οί άποκλίσεις πρός τήν έκζήτηση, τήν ύπερβολή ή καί σιγά-σιγά τήν άμετρία καί τό πάθος, πού μέ τόν καιρό πληθαίνουν. Πολλά είναι έξάλλου τά νέα στοιχεία καί οί νέες μορφές έκφρασης πού άρχίζουν νά κάνουν τήν έμφάνισή τους.

Άντί τού ήθους σπουδαζόνται τά ήθη· κι αύτά δέν έκφράζουν τό ίδανικό τού «καλού κάγαθού», άλλά τίς έφήμερες καταστάσεις καί τίς άντιξοότητες τής ζωής πού άποτυπώνονται άκατάπαυστα στά χαρακωμένα από αύτές πρόσωπα.

Οί μορφές δέν αποδίδουν τώρα μόνο αίώνια, ίδανικά πρότυπα, άλλά συχνά ξξατομικεμένες καταστάσεις κινούνται στό χώρο καί τό χρόνο σάν όντα περιπτωσιακά ή είναι θυθισμένες στή νωχέλεια καί στό όνειρο. Άκόμα καί όταν ξχουν επιθέλτική κορμοστασιά, ή άκτινοβολία καί λαμπρότητά τους είναι συχνά περισσότερο συναισθηματική καί ρητορική, γιατί στά πρόσωπά τους άντί γιά τή γαλήνη καί τήν άχρονη υπαρξη είναι άποτυπωμένες οί δοκιμασίες καί οί άγωνίες τών φουρτουνιασμένων από τό θάρος τής μοίρας γενιών τών ύστεροκλασικών καί μετακλασικών χρόνων.

Γ'νησιος καρπός αύτής τής μεταθολής είναι καί ή έμφάνιση καί άνθηση τού πορτραίτου, συνέπεια τής άπομάκρυνσης από τό ίδανικό τής ίδεαλιστικής ανθρώπινης μορφής.

Έτσι τής «εἰκόνας» τή θέση παίρνει τώρα ή «απεικόνιση» (εἰκονιστικό) (Bild-Bildniss καί Schweitzer).

Τή συμμετρία, πού δίνει αύστηρή λογική διάθρωση, συνήθως δισδιάστατη στή φόρμα, διαδέχεται ή εύρυθμία, που είναι ό λόγος στήν κίνηση καί θρίσκεται σε στενή σχέση μέ τήν κατάκτηση τοῦ τριαδιάστατου χώρου. Άλλά καί αύτού τού τριαδιάστατου χώρου ἡ κατάκτηση, καθώς καί ἡ δήλωση τής προοπτικής που συνδέονται μέ τήν εὐρυθμία προχωρεῖ μετά τά μέσα τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ., στήν ἀρχή δισταχτικά, ὅπως καί ἡ δήλωση τοῦ φυσικοῦ περίγυρου, πού γίνεται συναντητά (μερικές γραμμές γιά τή δήλωση τοῦ ἀνώμαλου ἐδάφους, ἕνα ἢ δύο δένδρα κ.λ.π) χωρίς νά φθάνει στό νατουραλισμό καί χωρίς νά σπάει τήν ἑνότητα τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση. Αὐτό θά συμβεῖ στόν 4ο αἰώνα π.Χ., καί πιό πολύ στά ἑλληνιστικά χρόνια, ὁπότε τό φυσικό τοπίο μέ τήν προοπτική ἀέρα καί χώρου (Luft und Raum Perspectiv) θά καθιερωθεῖ στήν ἑλληνική τέχνη μέ τίς ἰλουζονιστικές τους συνθέσεις, πού ὑπάρχουν σκόρπιες ἀπό τό χρόνια ἐκείνα, πού προπάντων ὁμως διασώζει ἡ πομπηιανή ζωγραφική.

Πιό πρίν, στά κλασικά χρόνια, οἱ μορφές γεμίζουν τό χώρο, πού ὑπάρχει μόνο μέσω τοῦ ἀνθρώπου. Μετά τά κλασικά χρόνια οἱ μορφές γίνονται μικρές, σέ σχέση μέ τό φυσικό περίγυρό τους (πλαίσιο) καί εἶναι ὑποταγμένες σ' αὐτό. Στό τέλος τό φυσικό περίγυρο γίνεται ἀπεραντωσύνη (Weltall).

Ὅ,τι ἀκολουθεῖ μετά τήν κλασική ἐποχή εἶναι βαθμιαία ἀπομάκρυνση ἀπό τά ἰδανικά της ἢ εἶναι ρομαντική ἀναδρομή καί ἀπομίμηση τῶν μορφῶν τοῦ Παρθενῶνος καί τῶν σύγχρονων μέ αὐτόν ἔργων, εἶναι κλασικισμός.

Δείγματα τοῦ τελευταίου ἀναγνωρίζουμε ἤδη στό τέλος τοῦ 5ου αἰώνα: Στά γλυπτά τοῦ Ἡρώιου τοῦ Ἄργους, τῆς Θόλου τῶν Δελφῶν κ.ἄ. Τά ἔργα αὐτά κλασικίζουν, βλαδῆ ἀντιγράφουν γλυπτά τοῦ Παρθενώνος, χωρίς ὅμως τά πρώτα νά κρατοῦν τήν ἐσωτερική ζωή ποῦ διατρέχει τά δεύτερα. Γιατί, ἐνῶ στά κλασικά καθρεστίζεται κυρίαρχη ἡ τραγική ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, στά κλασικιστικά δεσπόζει μόνο ἡ αἰσθητική του παρουσία.

Τό ἴδιο συμβαίνει καί στήν τραγωδία. Μετά τόν Αἰσχύλο, τό Σοφοκλῆ καί τόν Εὐριπίδη, καμιά δραματική δημιουργία τοῦ 4ου καί τῶν ἑπομένων αἰώνων δέν μπορεῖ νά σταθεῖ δίπλα στίς παλιές. Νά γιατί ὁ Πλάτων ἀποκλείει κατ' ἀρχήν τούς τραγικούς ποιητές ἀπό τήν πολιτεία του καί τούς δέχεται μόνο ὕστερα ἀπό δοκιμασία (Πλατ. Νόμοι VIII-17-Α-D).

Οἱ τρεῖς μεγάλοι τραγικοί ἔχκριζουν ἀπό τό πλήθος τῶν μέτριων ὁμοτέχνων τους (ἤδη στόν Ἀριστοφάνη, στούς Βατραχ. v 71—v. 92tt, ποῦ παίχτηκαν στά 405), πράγμα ποῦ δείχνει πώς αὐτό ἦταν πιά στά χρόνια του κοινή ἀντίληψη ἀνάμεσα στους Ἀθηναίους. Ἡ ἐπικμωση τῆς ἀξιολόγησης τῶν τριῶν αὐτῶν ἔγνε λίγο ἀργότερα ἀπό τό Λυκούργο, πού εἰσηγήθηκε καί ἔγκριθῆκε ἀπό τό δῆμο τῶν Ἀθηναίων νά στηθοῦν οἱ χάλκινοι ἀνδριάντες τους καί νά ἀντιγραφοῦν οἱ τραγῳδίες καί τῶν τριῶν καί νά φυλαχτοῦν, ὥστε νά μή ἀλλοιώνονται ὅταν παίζονται στό θέατρο.

Τό γεγονός ὅμως ὅτι συγγράφονται καί θιθλία στόν 5ο αἰώνα π.Χ. (ὁ Πολύκλειτος ἔγραψε τόν Κανόνα καί ὁ Ἀγάθαρχος ἔργο γιά τή σκηνογραφία, ποῦ ἐπηρέασε τό Ζηνόκριτο καί τόν Ἀναξάγορα στά θέματα τῆς προοπτικῆς), δείχνει πώς ἤδη ἀπό τόν αἰώνα ἐκεῖνο οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀντιρρύσει ὁρισμένες δημιουργίες καί ἐπιτεύξεις τους ὡς κλασικές καί αὐτό εἶναι τό πρῶτο φανέρωμα τοῦ κλασικισμοῦ. Τό τέλος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς διαφαίνεται καί στή θρησκεία ποῦ δέν εἶναι πιά ἀπόθεση καί μέριμνα τοῦ κράτους, ἀλλά καί θρησκεία ἀτόμων καί θιάσων ποῦ λειτουργοῦν καί δροῦν καί ἔξω ἀπό τά Ἱερά.

Ἐξάλλου, τά ἀναθήματα στούς θεούς καί τούς ἥρωες δέν διακοσμοῦν πιά μόνο τά Ἱερά καί τούς δημόσιους χώρους, ἀλλά καί τίς ἐπαύλεις τῶν πλουσίων καί τά κλασικά ἐπιτάφια μνημεῖα τῶν ἰδιωτῶν, ποῦ εἶναι πολύ πλουσιότεροι ἀπό τά κράτη, φτωχά τώρα καί ἀνίκανα νά ἱδρύσουν χωρίς τήν ἰδιωτική βοήθεια ναούς καί ἄλλα μνημεῖα. Διακοσμοῦν ἀκόμα καί τίς θιβλιοθῆκες ποῦ εἶναι στήν ὑπηρεσία τῆς γνώσης.

Ταυτόχρονα νέοι θεοί προβάλλουν, ποῦ ὡς τώρα ἦταν σέ κατώτερη θέση (ὁ Ἀσκληπιός, ὁ θεός γιατρός, καί αὐτόν οἱ γενιές ποῦ ἔρχονται ἀποζητοῦν περισσότερο ἀπό κεῖνα ἄλλο θεό, ὁ Πάν), ἀλλά καί ἀλληγορίες καί ἔννοιες ποῦ προσωποποιοῦνται (Εἰρήνη, Πλούτος, Καιρός, Συκοφαντία, Ἀγών κ.ἄ.).

Τό 404 ἀποτελεῖ τό ὁρόσημο ἑνός κόσμου ποῦ ἔσθησε γιά πάντα ἀπό τότε ποῦ ἀνατρέπονται, ἡ μιά μετά τήν ἄλλη, οἱ ἀρχές πάνω στίς ὁποῖες εἶχε θασιστεῖ τό κλασικό πρότυπο.

Τίς ἐπόμενες φάσεις τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς καί τέχνης θά παρακολουθήσει ἀπό κοντά ἡ μνήμη τῆς μιᾶς καί μοναδικῆς, τῆς φάσης τοῦ κλασικοῦ. Ἀπό τόν 4ο αἰώνα ὡς τόν Αὔγουστο καί ὡς τόν Ἀδριανό καί ἀπό τήν Ἀναγέννηση, ἑλληνική καί δυτική, ὡς τίς μέρες μας, θά ἐμπνέει, καμιά φορά θά καταδυναστεύει ἢ καί θά ταλαιπωρεῖται ἀπό τούς λάτρες της, ὅπως ταλαιπωροῦν συχνά ὅσοι πολύ ἀγαποῦν, ἀλλά θά μείνει ἄσθηστη γιατί ἔχει γίνει ἕνα τμῆμα τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Ὅπως ἕνας καλλιτέχνης τοῦ αἰώνα μας εἶπε «καθένας μας ἔχει τήν ἀνάγκη τοῦ Παρθενῶνος, γιατί καθένας μας κρύθει μέσα του τόν Παρθενώνα».

The Content of Classic

The term «classic» is of Roman origin and derives both from the word **classis** meaning order, in latin, and the word **classicus** applying to the Roman citizens of the upper, wealthy class.

For the first time the term was used by the author of the «Noctes Atticae» (XIX 8,15) Gellio; in his text the «scriptor classicus» means the celebrated author. Later, the term «classici» came out to indicate those prominent authors and artists that had been selected as representatives of their art by the Alexandrian scholars of the 3rd and 2nd centuries B.C. In all the modern european languages the term «classic» has a dual content, meaning either the high quality of an accomplishment or creation or referring to certain historic phases that are considered as exceptionally creative.

Since the late 19th century the term «classic art» has been commonly accepted to apply to the art of the period between the Persian Wars (481-479 B.C.) and the death of Alexander the Great (323 B.C.). The artistic and the other spiritual accomplishments achieved in that period are considered as creations of exemplary perfection and consequently as phototypes for the previous and later creations.

But what exactly is classic and what is not?

Classic is the result of the equilibrium between the perpetual movement and the continuous peace. It is the challenge to be harmonized the infinity with the limited both in space and time. As regards art, according to Schadewald, «classic is the work in which the artist shows his ability to conceive life as an entity and at the same time to express and render this entity in detail. The work of art or the poetic work is like a dancing group: each dancer performs his part, nevertheless the effect of the group is harmonic».

The content of classic doesnot apply exclusively to the aesthetics or the religion or the philosophy or the socio-economy, since its essence and character is broader than each of these disciplines and includes them all.

Finally, the achievement of classic cannot be considered as a utopia, because it was materialized in antiquity - the ripe fruit of the Greek concept of life in its most happy moment.

Ὁ ἔρωτας στό πιάτο

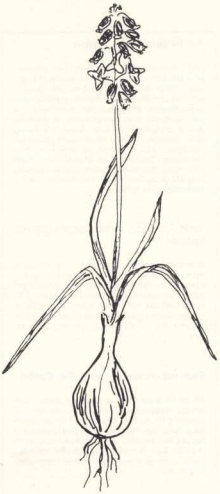

Ἡ γεύση, μιά ἀπό τίς πέντε αἰσθήσεις μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀπολαμβάνουμε τό φαγητό. Καί ἡ τροφή δέν εἶναι μόνο νόστιμη, ἔχει καί ἄλλες ἰδιότητες. Ἔτσι οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν ξεχωρίσει ποιές τροφές ἦταν ἀφροδισιακές.

λᾶτα μέ σάλτσα ἀπό ψάρι ἤ τηγανιτά ἤ καί σκληρά. Ἀνεξίτηλη μένει ἀκόμα καί σήμερα ἡ φήμη γιά τήν «ἐρωτική» ἐπίδραση τῶν ὀστρακοειδῶν. Στρείδια, μύδια, πίνες, χτένια καί ἄλλα ἀχιβάδες καθώς καί καραβί-

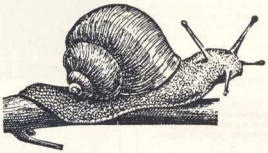

Στόν Ἀθήναιο (Α8, Β64 κ.ἑξ.) ἀναφέρονται οἱ θολβοί σάν τροφή εὐεργετική γιά τήν «ἀνδρική δύναμη». Τούς ἔβραζαν γιά νά τούς ξεπικρίσουν καί τούς ἔβαζαν σέ λάδι. Κατόπιν τούς ἔτρωγαν τηγανητούς ἤ ψητούς.
Τίς ἴδιες διεγερτικές ἰδιότητες εἶχαν καί τά σαλιγκάρια (Ἀθ. Α63, Peteonius 13,7. κ.ἀ). Οἱ Ἕλληνες τά ἔτρωγαν ἤδη ἀπό τόν 5ο αἰ. π.Χ. Στή Ρώμη, γύρω στό 50 π.Χ. ὀργανώθηκε τό πρώτο σαλιγκαροτροφεῖο (cochlearia). Ἐκεῖ οἱ Ρωμαῖοι τά ἔτρεφαν μέ ψημένο κρασί καί ἀλεύρι καί τά ἔβαζαν γιά μέρες στό γάλα πρίν τά μαγειρέψουνε τηγανιτά σέ λάδι ἤ ψητά.

Καί τά αὐγά θεωροῦνταν ἀφροδισιακά, κυρίως τά μακρόσχημα. Οἱ ἀρχαῖοι ἔτρωγαν αὐγά ἀπό διάφορα πουλιά: κότες, πάπιες, χῆνες, περιστέρια κ.ἀ. Οἱ Ρωμαῖοι πού ἦταν γνωστοί καλοφαγάδες τά ἔφτιαχαν με-

δες ἦταν γιά τά ἐδέσματα πού συμβουλεύαν οἱ ἀρχαῖοι γία τόν ἔρωτα.
Τέλος τά ρεβύθια ἦταν καί αὐτά ἐκλεκτά γιά τήν περίσταση. Τρώγονταν βραστά σέ σούπα ἤ σέ πουρέ ἤ καί ψημένα μέσα στή στάχτη.
Τό μαροῦλι πού οἱ Αἰγύπτιοι θεωροῦσαν ἀφροδισιακό εἶχε τελείως ἀντί-

θετη φήμη στούς Ἕλληνες ἐνῶ τό ἄγριο καρότο ἦταν γνωστό διεγερτικό λαχανικό.
Ἐκτός ἀπό τίς οὐσίες πού περιέχει κάθε τροφή τό σχῆμα καί ἡ ὑφή τοῦ ὑλικοῦ ἔπαιζε μεγάλο ρόλο γιά τό τί πιστεύαν οἱ ἀρχαῖοι γιά τό κάθε φαγητό.